

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**'Actum in camera scriptorum oppidi de Buscoducis': De stedelijke
secretarie van 's-Hertogenbosch tot ca. 1450**

Vansynghel, G.A.M.

Citation

Vansynghel, G. A. M. (2006, September 7). *'Actum in camera scriptorum oppidi de Buscoducis': De stedelijke secretarie van 's-Hertogenbosch tot ca. 1450. Middeleeuwse studies en bronnen*. Uitgeverij Verloren, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4548>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4548>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/4548> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Vansynghel, G.A.M.

Title: 'Actum in camera scriptorum oppidi de Buscoducis': De stedelijke secretarie van 's-Hertogenbosch tot ca. 1450

Issue date: 2006-09-07

HOOFDSTUK VI HET ONTSTAAN, DE ONTWIKKELING EN ORGANISATIE VAN DE STEDELIJKE SECRETARIE

1. Ontstaansfase

De paleografische en diplomatische analyse van de documentaire bronnen van de stad 's-Hertogenbosch stelt ons in staat om de stedelijke secretarie, de instelling waar een of meerdere personen in dienst van het stadsbestuur meer dan incidenteel schriftelijke documenten uitvaardigen, te reconstrueren. Wanneer we uitgaan van de stedelijke participatie aan de totstandkoming van het stadsrecht eind twaalfde eeuw, dan ligt een eerste redactionele activiteit op het terrein van de stedelijke regelgeving. In de eerste vier decennia van de dertiende eeuw ontplooit de stad op dit vlak intern en extern georiënteerde handelingen. Het interne schrijfwerk is geconcentreerd rond het up to date houden van de oorspronkelijke rechtsregels in een codex, vermoedelijk in de vorm van toegevoegde folia,¹⁰³³ het externe op het verstrekken van een afschrift van het eigen stadsrecht aan Oisterwijk in 1230, aan Dormaal kort vóór 1231 en aan Haarlem vóór november 1245.¹⁰³⁴ Dat de stad ook afschriften van het stadsrecht ter beschikking stelde in het kader van de hertogelijke oorkonden uit 1232, waarin aan Eindhoven en Sint-Oedenrode het Bossche recht verleend wordt, lijkt logisch, maar kan op basis van het bronnenmateriaal niet worden bewezen.

De eerste concrete stedelijke betrokkenheid bij de beoorkoning dateert uit 1238, wanneer de schepenen getuige zijn van een objectief gestelde rechtshandeling tussen een particulier en de abdij van Berne, en dit bekrachtigen met een zegel.¹⁰³⁵ Naar alle waarschijnlijkheid bezegelen zij hier niet met een schependomszegel¹⁰³⁶ of met individuele schepenzegels, maar met het stadszegel zelf.¹⁰³⁷ Het feit dat de stad in 1238 over een eigen zegel beschikt wijst op het belang dat men hecht aan de schriftelijke vastlegging en bekrachtiging van op schrift gestelde handelingen. Langzaam maar zeker komen er concrete aanwijzingen voor een uitbreiding van de stedelijke actieradius op het terrein van de beoorkoning. De jaren veertig van de dertiende eeuw vormen het startpunt voor de eigen uitvaardiging van oorkonden door het stadsbestuur, aanvankelijk nog samen met de schout.¹⁰³⁸ In de eerste vier

¹⁰³³ In het bijzonder hierover Kruisheer, *Het ontstaan van de stadsrechtsoorkonden van Haarlem, Delft en Alkmaar*, 25, 28, 49 en 59.

¹⁰³⁴ Zie eerder hoofdstuk IV.

¹⁰³⁵ *ONB I*, nr. 185. In 1202/12 zijn schout en schepenen aanwezig bij een schenking van Bossche particulier, maar zij worden niet specifiek als getuigen genoemd en verlenen geen medewerking bij de bezegeling, zie *Idem*, nr. 109.

¹⁰³⁶ Dit in tegenstelling tot een aantal Meierijse schepenbanken zoals bijvoorbeeld Boxtel, Heze, Lithoyen, Nuenen, Oss, Schijndel, Son, Uden en Vught, zie 's-Hertogenbosch, BHIC, Streekarchivariaat Langs Aa en Dommel, archief Mannengasthuis Esch, inv. nr. 1774, reg. nr. 3; 's-Hertogenbosch, SA, archief Geefhuis, inv. nrs. 855, 206, 314, 880, 667, 1156, 917, en Verzameling Charters en Privilegiën, inv. nr. 194bis.

¹⁰³⁷ Zie over deze bezegeling eerder p. 171. Het gebruik van het zegel van een geestelijke instelling behoort ook tot de theoretische mogelijkheden, zoals in de Franse stad Péronne, waar de oudste stedelijke oorkonde bezegeld is met het kapittelzegel, zie B.-M. Tock, 'La diplomatie urbaine au XIIe siècle dans le Nord de la France' in: *La diplomatie urbaine*, 501-522.

¹⁰³⁸ Deze oorkonden dateren uit 1242, 1245 en 1248, zie *ONB I*, nrs. 197, 212 en 226.

decennia van de dertiende eeuw bevindt de stedelijke beoorkonding, waar enkel geïsoleerde handen bij betrokken zijn, zich nog in een embryonale fase. Ook de schriftelijke neerslag op het gebied van de stedelijke regelgeving is in deze fase nog te geïsoleerd en te specifiek van aard om te veronderstellen dat men permanent de behoefte zou hebben aan een eigen administratief apparaat.¹⁰³⁹ Rond het midden van de dertiende eeuw is de stad hoogstwaarschijnlijk nog niet overgegaan tot de bewaring van haar oorkonden, zoals blijkt uit de overleveringsgeschiedenis van een overeenkomst inzake tolvrijdom tussen Den Bosch en de heer van Heusden in 1251. Eén van de twee exemplaren van deze oorkonde berust niet in het stedelijk archiefdepot, maar bij de hertogen van Brabant.¹⁰⁴⁰ Pas vanaf 1262 gaat men, aanvankelijk sporadisch, en vanaf het laatste kwart van de dertiende eeuw stelselmatig over tot de bewaring van stedelijke oorkonden.¹⁰⁴¹

In 1259 oorkondt het stadsbestuur voor het eerst geheel zelfstandig.¹⁰⁴² Een maand na de eerste oorkonde op naam van schepenen, gezworenen en de gehele gemeenschap vaardigt ook het schepencollege haar eerste oorkonde uit, die nog bezegeld is met het stadszegel.¹⁰⁴³ Nauwelijks een maand later treden twee schepenen voor het eerst op als getuige van een rechtshandeling inzake de vrijwillige beoorkonding én bezegelen zij met hun individuele schepenzegels.¹⁰⁴⁴ De aangekondigde schepenzegels zijn verloren, maar één van beide is wel anderhalf jaar later overgeleverd in een schepenoorkonde.¹⁰⁴⁵ Het jaar 1259 is bijgevolg de eerste attestatie van het gebruik van individuele schepenzegels in Den Bosch. Van een afgeronde emancipatie van de leden van de schepenbank als bezegelende instantie van de oorkonden van de vrijwillige rechtspraak is dan nog geen sprake, want de schepenen blijven in 1262 en 1268 gebruik maken van het stadszegel, wanneer ze als (vermoedelijk) voltallig college een goederenoverdracht beoorkonden.¹⁰⁴⁶ Een vidimus dat door twee schepenen uitgevaardigd wordt in 1266, is volgens de zegelaankondiging wel met schepenzegels bezegeld.¹⁰⁴⁷ Vanaf 1272 bezegelen de

¹⁰³⁹ Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 243, ziet in de betrokkenheid van de burgers bij de totstandkoming van de Delftse keur in 1246 een eerste aanzet tot de ontwikkeling van een stedelijk scriptorium (sic), ook al is de eerste stedelijke scriptor pas vanaf 1260 aangetroffen. Idem, 314-315, voor Haarlem in 1245. Ten aanzien van het op schrift stellen van aangroeiend recht te Middelburg constateert Idem, *Het oorkondewezen*, 129, dat de aangroei van de keur van 51 artikelen in 1217 naar 82 in 1254 en de uitbreiding van zeven artikelen neerkomt op gemiddeld één schrijfactie per jaar.

¹⁰⁴⁰ ONB I, nr. 241.

¹⁰⁴¹ Afgezien van de vidimussen uit 1362 (en een zeventiende-eeuws authentiek afschrift) is de eerste originele oorkonde in het stedelijk archiefdepot het verdrag met Leuven uit 1262, zie 's-Hertogenbosch, SA, Verzameling Charters en Privilegiën, inv. nr. 5.

¹⁰⁴² ONB I, nr. 272. Deze zelfstandige uitvaardiging verhindert het stadsbestuur niet om nog als getuige op te treden of met het stadszegel authenticiteit te verlenen aan rechtshandelingen, zie *Idem*, nrs. 198 (1243, getuige), 207 (1244, getuige), nr. 220 (1246, bezegelaar), 231 (1249, getuige en bezegelaar) en 270 (125, getuige en bezegelaar). De objectief gestelde overeenkomst tussen de heer van Heusden en de stad, bekrachtigd met het zegel van de heer van Heusden en het stadszegel, valt uiteraard niet in deze categorie (= *Idem*, nr. 241).

¹⁰⁴³ *Idem*, nr. 277.

¹⁰⁴⁴ *Idem*, nr. 278. Voor het gebruik van schepenzegels zie Van Synghel, 'Editie', 397-398 en 403, en Van Synghel, 'Urban Diplomatics', 530-532.

¹⁰⁴⁵ Van Synghel, 'Editie', 397-398 en nr. 1, onder origineel.

¹⁰⁴⁶ ONB I, nrs. 285 en 315.

¹⁰⁴⁷ *Idem*, nr. 304.

schepenen de door hen beoorkonde rechtshandelingen van de vrijwillige rechtspraak enkel nog met hun schepenzegels.¹⁰⁴⁸ Het grote succes van de beoorkonding door de schepenen van Den Bosch blijkt ook uit de vervaardiging van een extra, klein zegel ad legata, dat met zekerheid al sinds 1315 in gebruik is als volwaardige vervanging van de schepenzegels.¹⁰⁴⁹ In Den Bosch kon de schepenbank vrij snel het primaat van de oorkonden van de vrijwillige rechtspraak volledig naar zich toetrekken, want zij hoefde zich niet in te vechten op de markt van de vrijwillige beoorkonding.¹⁰⁵⁰ Absolute exclusiviteit is in het laatste kwart van de dertiende eeuw nog niet bereikt.¹⁰⁵¹ De schepenbank van Den Bosch was niet alleen bevoegd inzake de overdracht en bezwaring van goederen gelegen in de stad en haar vrijdom, maar ook in de Meierij.¹⁰⁵² De Brabantse steden laten inwoners niet meer toe om voor een andere jurisdictie te passeren, terwijl de inwoners van het platteland vanaf het begin van de veertiende eeuw voor de schepenbanken van Antwerpen, Brussel, Leuven en Den Bosch hun obligaties compareren.¹⁰⁵³ Deze schepenoorkonden leveren namelijk

¹⁰⁴⁸ *Idem*, nr. 335. Zie ten aanzien van de bezegeling door schepenen ook F.F.X. Cerutti, 'De schepenbank in de Brabantse stad en de overdracht en bezwaring van onroerende goederen', *Varia historica Brabantica* III (1969) 63-64.

¹⁰⁴⁹ Voor een gaaf exemplaar zie 's-Hertogenbosch, SA, archief Geefhuis, inv. nr. 100 (met een gelijkaardige voorstelling als het groot zegel ad legata, diameter van het zegelveld van 23 mm, zonder randschrift). Mosmans, 'Het zegelen', 222, spreekt zijn twijfel uit ten aanzien van dit nood- of reservezegel, maar op basis van het gehele oorkondecopus kan geconcludeerd worden dat dit zegelstempel fungeerde in geval van nood, zie ook hoofdstuk IV, 10. De oorkonden, uitgevaardigd door de schepenen, van 27 februari 1310 tot en met 1325, onder a. De oorkonden, geschreven door de handen 1, 3, 4, 5, 6, 7 en 9, 27 februari 1310-1325.

¹⁰⁵⁰ Voor de mogelijke opties ten aanzien van de beoorkonding van de vrijwillige rechtspraak, zie Prevenier, 'Urban Chanceries', 9-10. Voor de beoorkonding door schepenen zie Nélis, 'Étude diplomatique sur la juridiction gracieuse', 1-57 en Godding, *Le droit privé*, 436-437, paragraaf 759 en 760. Ten aanzien van de beoorkonding van vrijwillige rechtshandelingen door officialen en dekens van de christenheid, zie H. Nélis, 'Les doyens de chrétienté. Étude de diplomatique sur leurs actes de juridiction gracieuse en Belgique au XIIIe siècle', *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* III (1924) 59-73, 251-278, 509-525 en 821-840 alsmede C.C. de Glopper-Zuiderland, 'De officiaal van Utrecht als beoorkonder van vrijwillige rechtshandelingen ten behoeve van de vijf Utrechtse kapittels in de 14de eeuw', *Stichting tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandse recht, verslagen en mededelingen*, nieuwe serie 3 (1982) 87-159. Een voorbeeld van beoorkonding door grondheerlijkheden bij E. Bousmar, 'La diplomatie urbaine montoise et la spécificité des textes législatifs: bans de police et ordonnances (fin XIIIe-début XVe siècle). Une mutation, des permanences' in: *La diplomatie urbaine*, 57-58. Een schets van de hoogoplopende competentieconflicten bij de uitoefening van de vrijwillige rechtspraak in de twaalfde- en dertiende-eeuwse Noord-Franse steden door Saint-Denis, 'L'administration communale' in: *La diplomatie urbaine*, 437-451. Voor de typologie van de oorkonden van de vrijwillige rechtspraak in Noord-Frankrijk, zie R.-H. Bautier, 'L'authentification des actes privés dans la France médiévale' in: *Chartes, sceaux et chancelleries. Études de diplomatique et de sigillographie médiévales*. Mémoires et documents de l'École des Chartes 34 (Parijs 1990) 304-340.

¹⁰⁵¹ In 1275 wordt de overdracht van een erfcijs in Den Bosch nog door geestelijken beoorkond en bezegeld, zonder enige tussenkomst van de schepenbank, en in 1281 beoorkonden Bossche geestelijken en de schepenen gezamenlijk een schenking, *ONB* I, nrs. 351 en 379.

¹⁰⁵² Cerutti, 'De schepenbank', 61-68 en 74-78. Coopmans, 'De onderlinge rechtsverhoudingen', 73-112. Spierings, *Het schepenprotocol*, 44. Notariële akten waarin onroerend goed werd overgedragen, werden niet als bewijsmiddel toegelaten door wereldlijke rechtbanken van de Meierij, omdat dergelijke overdrachten in schepenakten dienden te worden vastgelegd, zie Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 274.

¹⁰⁵³ Godding, 'Les conflits', 310.

een belangrijk juridisch voordeel in de vorm van de gedwongen executie van de aangegane verplichtingen.¹⁰⁵⁴ Voor Den Bosch is dat het recht van ingebod.¹⁰⁵⁵

Het lijkt een logische veronderstelling dat de aanzwellende stroom van stedelijke oorkonden én de invoering van individuele schepenzegels naast het stadszegel in de tweede helft van de dertiende eeuw hand in hand gaan met het in het leven roepen van een eigen secretarie voor de expeditie van de schriftelijke documenten. Toch is deze gedachtegang niet noodzakelijkerwijs juist, want Dijkhof heeft voor de mundering van de dertiende-eeuwse Middelburgse stedelijke oorkonden geen scribenten kunnen aanwijzen die met zekerheid in de omgeving van het stedelijke bestuur gelokaliseerd kunnen worden.¹⁰⁵⁶ Te Utrecht zijn van de twaalf schrijfhanden die tussen 1196 en 1305 ten dienste van de stad Utrecht oorkonden vervaardigen, er minstens vijf toegeschreven aan Domgeestelijken en één aan een klerk van de Sint-Jan.¹⁰⁵⁷ Enkel door het Bossche oorkondecorpus aan een paleografisch-diplomatisch onderzoek te onderwerpen kunnen we uitsluitend verkrijgen, want in tegenstelling tot andere steden beschikken we nu eenmaal niet over normatieve bronnen die ons inlichten over de aanstelling en eventuele emolumenten van stadsschrijvers.¹⁰⁵⁸ De benoeming van de stadsklerken in Brabant was in de dertiende eeuw in het algemeen een van de erkende bevoegdheden van het stadsbestuur.¹⁰⁵⁹ De Hollandse graven hebben pas in de laatste decennia van de veertiende of bij het begin van de vijftiende eeuw hun bevestigingsrecht van het ambt van stedelijke klerk aan de steden overgedragen.¹⁰⁶⁰ Het schrijfambt van de stad Den

¹⁰⁵⁴ Godding, 'Les conflits', 313. Juist de toegenomen competentie van deze stedelijke schepenbanken leidt vanaf het begin van de vijftiende eeuw tot conflicten inzake schepenoorkonden tussen de Brabantse steden onderling, Idem, 317.

¹⁰⁵⁵ Coopmans, 'Het Bossche recht van ingebod', 42-63. Spierings, *Het schepenprotocol*, 44-45, 78-79 en 255-256.

¹⁰⁵⁶ Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 93.

¹⁰⁵⁷ *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*. F. Ketner ed., IV ('s-Gravenhage 1954) IX-X, XIII en XVII, OSU V ('s-Gravenhage 1959) XI-XII, en Ketner, 'De Tolnaers', 153.

¹⁰⁵⁸ De emolumenten van de Brusselse stadsklerken zijn bekend uit de stedelijke ordonnances van 1339 en 1359, zie Bonenfant-Feytmans, 'Note', 25-26 en 29. In Engeland kreeg iedere belangrijke stad door het 'statute of Merchants' in 1285 de verplichting opgelegd over een klerk te beschikken voor de registratie van schuldbekentenissen en het kopiëren van met het koninklijk zegel gewaarmerkte wissels, aldus Clanchy, *From Memory*, 52. In de Zuid-Duitse steden zijn dertiende- en veertiende-eeuwse bepalingen ten aanzien van stadsschrijvers overgeleverd, alsmede met de stad gesloten contracten (oudste uit 1420) en afgelegde eden, zie Burger, *Die Südwestdeutschen Stadtschreiber*, 31-38.

¹⁰⁵⁹ Voor de Brabantse steden Zoutleeuw en Tienen is de hertogelijke oorkonde d.d. 24 februari 1291 bekend, met expliciete vermelding van de aanstelling van een stadsklerk door de schepenen, zie R. Van Uytven, 'Standenprivileges en -beden in Brabant onder Jan I (1290-1293)', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 44 (1966) 424 en 448, artikel 12, ten aanzien van Zoutleeuw: 'consentimus etiam concedimus et perpetue indulgemus ut scabini Lewenses officia ville ipsius videlicet scriptorem ad conditiones et tractatus coram ipsis et per ipsos factas describendas ac collectorem reddituum dicti opidi instituant et instituere possint et omnia alia officia quemadmodum ab antiquo usque ad hec tempora instituere consueverunt'; ten aanzien van Tienen: 'consentimus etiam concedimus et perpetue indulgemus ut scabini Thenenses scriptorem suum ad conditiones et tractatus coram ipsis et per ipsos factas describendas et collectorem reddituum dicti opidi instituant ...'.

¹⁰⁶⁰ R. van Uytven, 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden' in: *AGN 2* (Bussum 1982) 239. Jacobs, *Justitie en politie*, 83. Te Leiden verwierf de stad het ambt van 'clerc' met andere te vergeven ambten en betwiste rechten in 1357 van de graaf, wat overigens geen ongestoord bezit inhield, zie

Bosch wordt in 1383 door hertogin Johanna verpacht aan Gerlach van Gemert, die het op zijn beurt voor vier jaar aan twee personen verpacht voor een bedrag van 30 oude schilden per jaar.¹⁰⁶¹ Het benoemingsrecht moet in de eerste helft van de vijftiende eeuw in handen van het stadsbestuur gekomen zijn, want na een conflict tussen de stad en de hertog erkent Philips de Goede in 1458 dat de benoeming van onder andere klerken en secretarissen aan het Bossche stadsbestuur was voorbehouden.¹⁰⁶² Dit blijkt ook concreet uit de ordonnantie van het stadsbestuur in 1441 ter verlichting van de schuldenlast, waarin gesteld wordt dat niemand nog recht heeft op kleding van stadswegen, behalve de secretarissen en de stadswachten.¹⁰⁶³ De door de stad opgestelde benoemingsbrief van De Weillhusen jr. in 1451 vermeldt dat het benoemingsrecht van de secretarissen bij het stadsbestuur ligt, in casu bij de schepenen, op advies en met instemming van gezworenen, raden en anderen.¹⁰⁶⁴

Twee en een half jaar na de verwerving van de derde en nu definitieve locatie van het Bossche stadhuis aan de Markt in juni 1366 wordt de stedelijke schrijfkamer voor het eerst in de bronnen genoemd.¹⁰⁶⁵ Meteen na de verpachting van het schrijfambt in 1383 treffen we de secretarie aan als ‘de kamer van de gezworen klerken en schrijvers’.¹⁰⁶⁶ In het schepenjaar 1419 wordt deze ene schrijfkamer in

Hugenholtz, ‘Clerc (secretaris)’, 221-223 en Marsilje, *Het financiële beleid*, 93-94 en 98-101. Ook te Haarlem trokken de Bourgondische hertogen Filips de Goede en Karel de Stoute het klerkambt, dat in handen was van de stedelijke magistraat, in de tweede helft van de vijftiende eeuw naar zich toe, zie Marsilje, ‘Het Haarlems klerkambt’, 186-190. Ten aanzien van de begeving van het schrijfambt van Rotterdam door de Hollandse graaf, zie Ten Boom, ‘De eerste secretarissen’, 152 en 161-163. Ten aanzien van de afnemende invloed van de koning en territoriale heren op de aanstelling van de Duitse stadsklerken, zie Stein, ‘Deutsche Stadtschreiber im Mittelalter’, 40, en Burger, *Die Südwestdeutschen Stadtschreiber*, 76-77.

¹⁰⁶¹ De verpachter Gerlach van Gemert, kapitteldeken van Sint-Oedenrode, is vermoedelijk een oom van de latere stadsklerk Gerlacus de Ghemert. Voor enkele biografische gegevens, zie Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 136. Voor de verpachting of in leen geven van de secretarisambten van andere plaatsen in de Meierij van Den Bosch door de hertog van Brabant, zie Idem, 147-148. De verpachting van het schrijfambt van Oisterwijk staat geregistreerd in het schepenprotocol, zie ‘s-Hertogenbosch, SA, ORA, inv. nr. R 1187, fol. 343r, d.d. 22 februari 1411.

¹⁰⁶² Ibidem, Verzameling Charters en Privilegiën, inv. nr. 481. Van den Heuvel, *De ambachtsgilden*, nr. 67. Schuttelaars, *Heren van de raad*, 205.

¹⁰⁶³ Ibidem, Verzameling Charters en Privilegiën, inv. nr. 418. Van den Heuvel, *De ambachtsgilden*, nr. 52.

¹⁰⁶⁴ Jacobs, *Justitie en politie*, 44. In 1565 eisen de ambachtsdekens van de hertog een behoorlijke regeling voor de verkiezing van onder andere de klerken en secretarissen en stellen een ongewogen hoofdelijke stemming voor, die echter niet gehonoreerd werd, zie Schuttelaars, *Heren van de raad*, 204-205. In de zestiende eeuw ontvangen de stadssecretarissen van stadswegen geen salaris, doch enkel kleding, zie Hoekx en Paquay, *Inventaris*, 206.

¹⁰⁶⁵ Ibidem, archief Geefhuis inv. nr. 646, notariële akte van De Mierde d.d. 10 januari 1369: ‘Acta fuerunt hec in oppido de Buscoducis in camera scriptorum eiusdem oppidi’. Een volgende vermelding van de schrijfkamer dateert uit 1380, zie Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, regest nr. 264.50.

¹⁰⁶⁶ Ibidem, archief Groot Begijnhof, reg. nr. 7, notariële akte van De Mierde d.d. 24 februari 1383: ‘Acta sunt hec in oppido de Buscoducis in camera clericorum iuratorum et scriptorum eiusdem oppidi de Buscoducis’. De Mierde spreekt in 1392 over de ‘camera scriptoria’ in een van zijn notariële akten, zie Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, regest nr. 264.63. Stadsklerk Van Rode noemt de schrijfkamer in 1412 ‘camera cancellarie’, zie Ibidem, ORA, inv. nr. R 1187, fol. 414r, 427r, 436r. De stadsrekening van 1406 vermeldt posten voor herstel van de haard in de schrijfkamer, Ibidem, OSA, inv. nr. 1353: onder de rubriek ‘Dits noch gegeven van den voirs. saken ende van dat opt

twee kamers gesplitst en op 7 juli 1429 weer herenigd.¹⁰⁶⁷ Gezien de rol van een van de stadsclerken als klerk van de rekening is de locatie van de rentmeesters niet onbelangrijk. Aanvankelijk zetelen zij eveneens in het stadhuis, maar na de instelling van de zes gecommiteerden in 1499 wordt de financiële afdeling overgeplaatst naar het huis Rodenborch aan de Markt, waar men de stadsrekenkamer inricht. Hierna volgen nog meer verplaatsingen in 1511, 1520 en 1527, tot men met Pasen 1553 naar het stadhuis terugkeert.¹⁰⁶⁸

Op grond van ons onderzoek kunnen we een eerste scriptor, hand A, in de stad lokaliseren in de periode 1271 tot en met 1277. Of deze scribe een specifieke secretariëkracht is danwel een in de stad aanwezig iemand, die vanwege zijn deskundigheid in het opstellen en schrijven van oorkondeteksten door diverse partijen ingehuurd wordt, blijft een open vraag. Hij treedt namelijk niet exclusief als scribe op voor de schepenen en schrijft niet alle door de stad uitgevaardigde oorkonden, zoals blijkt uit de inschakeling van hand B in 1274 voor het schrijven van een stedelijke oorkonde. Ook een oorkonde uit 1272, waar de schepenbank en een Bossche poorter bij de beoorkonding betrokken zijn, is niet door hand A geschreven, evenmin als een oorkonde uit 1276, waar schout en schepenen van Den Bosch samen met de heer van Herlaar en de proost van Kaiserswert oorkonden ten behoeve van de abdij van Echternach. Het dictaatonderzoek in de door hem geschreven stukken heeft een sterke tekstverwantschap uitgewezen tussen oorkonden van uiteenlopende partijen, maar ook hier kunnen we ons de vraag stellen of het om persoonsgebonden formulier gaat of om specifiek stedelijk dictaat. Zijn positie is te vergelijken met de eerste te Dordrecht gelokaliseerde scribe, die in exact dezelfde periode op verzoek van de stad schrijfwerk verricht. Deze in 1266 werkzame Dordtse scriptor-dictator is geen stadsclerk, maar de *persona* van de Grote Kerk.¹⁰⁶⁹ Ook te Brugge is tussen 1279 en 1300 een scribe actief die geen deel uitmaakt van de stedelijke secretarie, maar onafhankelijk van zijn opdrachtgevers de oorkondeteksten volgens een vrijwel gestandaardiseerd formulier redigeert.¹⁰⁷⁰

In Den Bosch zijn in de tweede helft van de dertiende eeuw meerdere milieus aan te wijzen waaruit het stadsbestuur redacteurs/scribenten kan rekruteren. Een voor de hand liggende kandidaat is bijvoorbeeld de in 1274 vermelde 'rektor scholarum'.¹⁰⁷¹ De combinatie van het stedelijke schrijfbambt en het schoolmeesterschap komt in de Hollandse en Zeeuwse steden niet voor,¹⁰⁷² maar wel te Nijmegen en Deventer. Ketner identificeert de Nijmeegse schoolmeester Gerlach als dertiende-eeuws

raythuys gehaelt ende ghebesicht is int halve iaer voirc.' : 'item noch Lemken van Uden ende Lemken, sinen neve, gewracht aen die scoersteen in die scriifcamer elc I ½ dach ...'.

¹⁰⁶⁷ In 1533/34 wordt de schrijfkamer uitgebreid met een protocolkamer. Beide vertrekken zijn verbonden door een galerij, zie E. Vink, Achter het stadhuis van 's-Hertogenbosch. Een verkenning van de situatie in de 16de eeuw (niet gepubliceerd intern rapport van de Bouwhistorische en Archeologische Dienst 's-Hertogenbosch 1997) 13.

¹⁰⁶⁸ Jacobs, *Justitie en politie*, 87-88. Voor een lokalisering van de verschillende administratieve diensten in het Raadhuis tot ca. 1810, zie Hoekx en Paquay, *Inventaris*, 119-133.

¹⁰⁶⁹ Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 173-174 en 201.

¹⁰⁷⁰ Leroy, 'De oorkondentaal', 137-166, met name 153.

¹⁰⁷¹ *ONB I*, nr. 343.

¹⁰⁷² Burgers, *De paleografie*, 486. Voor het scriptorium in de omgeving van de Haarlemse scholaster (tevens bisschoppelijk provisor en deken van Kennemerland) magister Gerard heer Mensenzoon tussen 1301 en 1332, zie Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 320-321.

stadsschrijver tussen 1286 en 1291,¹⁰⁷³ en Benders onderscheidt de Deventer schoolrector Godschalk begin veertiende eeuw als zodanig.¹⁰⁷⁴ In de Duitse steden is de combinatie van deze twee functies een voorkomend fenomeen in kleine en middelgrote steden.¹⁰⁷⁵ Burgers wijt dit mogelijke verschil tussen de Duitse en Oost-Nederlandse steden enerzijds en de Hollands-Zeeuwse anderzijds aan de wezenlijk andere status van de stadsscholen. Aangezien het bevestigingsrecht van de scholen in de Hollands-Zeeuwse steden toekwam aan de graaf, die de kerken en bijgevolg de scholen bezat, suggereert Burgers een weigerachtige houding bij de Hollands-Zeeuwse stadsbesturen tot het toevertrouwen van het schrijffambt aan door de graaf aangestelde en onder diens invloed staande personen.¹⁰⁷⁶ Hoewel we niet over concrete aanwijzingen beschikken dat de Bossche schoolmeester als stedelijk scribent fungeert, kan deze combinatie in het licht van de bestuurlijke status van de Sint-Janskerk te 's-Hertogenbosch niet als onrealistisch worden afgedaan. Het bestuur berust immers aanvankelijk bij een Luikse kanunnik, en vanaf de oprichting van het kapittel te 's-Hertogenbosch in 1366 bij een van de kanunniken zelf.¹⁰⁷⁷

Indien gewenst kan het stadsbestuur op een heel scala aan plaatselijke geestelijken een beroep doen voor het schrijven van stukken. In 1205 bevindt zich vlakbij de stad al het klooster Porta Celi, een kleine gemeenschap die zich in de loop van de dertiende eeuw bij de contemplatieve Wilhelmiëten aansluit.¹⁰⁷⁸ Prior en convent oorkonden en bezegelen samen met proost en convent van de Sint-Geertruiabdij te Leuven in 1259, en vaardigen zelf in 1259 een oorkonde uit waarin Porta Celi een tiend aan diezelfde abdij overdraagt.¹⁰⁷⁹ Deze laatste oorkonde is zowel met het zegel van de prior als met twee schepenzegels bezegeld. Of deze directe contacten tussen het klooster en het stadsbestuur op het gebied van de beoorkonding ook concreet geleid hebben tot het inschakelen van de Wilhelmiëten voor het vervaardigen van stedelijke oorkonden kan niet worden bewezen. Er is geen enkele andere oorkonde, uitgevaardigd door Porta Celi, uit de dertiende eeuw overgeleverd.

Binnen de stadsmuren zelf staat mogelijk vanaf 1228, maar in ieder geval vóór 1274 het minderbroederklooster.¹⁰⁸⁰ Hoewel deze bedelmonniken niet direct

¹⁰⁷³ Ketner, 'De oudste stedelijke oorkonden', 282; Gerlach signeerde overigens de schepenoorkonden met 'per Gerlacum'; toevoeging van door Gerlach geschreven oorkonden door Harenberg in *OGZ* II, nr. 1280.09.08, Dijkhof in *OGZ* V, nrs. 1278.01.06, 1284.10.15, 1286.04.09, 1287.05.25 en 1291.01.16, en door Burgers, *De paleografie*, 486, noot 236.

¹⁰⁷⁴ Benders, *Bestuursstructuur*, 91, 185 en 318-319.

¹⁰⁷⁵ Stein, 'Deutsche Stadtschreiber im Mittelalter', 48-49. Burger, *Die Südwestdeutschen Stadtschreiber*, 26. Mersiowsky, 'Städtisches Urkundenwesen', 352-353, vermeldt de uit financiële noodzaak gedwongen nevenactiviteiten van de Westfaalse stadsschrijvers, waarbij onder meer de combinatie stadsschrijver/schoolmeester van de stedelijke Latijnse school nog in de vijftiende eeuw voorkomt.

¹⁰⁷⁶ Burgers, *De paleografie*, 486-487.

¹⁰⁷⁷ Kuijer, 's-Hertogenbosch, 236. M.A. Nauwelaerts, *Latijnse school en onderwijs te 's-Hertogenbosch tot 1629* (Tilburg 1974) 13-14. In 1339 draagt de Luikse kanunnik Jan van Hocsem, scholaster van Den Bosch, de inkomsten van de scholasterij en het benoemingsrecht voor een periode van drie jaar over aan het stadsbestuur, Jacobs, *Justitie en politie*, 149; database nr. 1438.

¹⁰⁷⁸ Kuijer, 's-Hertogenbosch, 63.

¹⁰⁷⁹ *ONB* I, nrs. 271 en 278.

¹⁰⁸⁰ F. Beda Verbeek, 'De komst der Minderbroeders in het hertogdom Brabant en hun vestiging te 's-Hertogenbosch (1228)', *Collectanea Franciscana Neerlandica* II ('s-Hertogenbosch 1931) 88-91, 98, 121-129, geeft het jaar 1228 als vestigingsdatum. In navolging hiervan ook A.H. van Drunen, 'De

bekend staan als redactores/scriptores van oorkonden, hebben zij mogelijk in Den Bosch in de jaren zeventig van de dertiende eeuw geparticipeerd aan de oorkondevervaardiging. Volgens Henderikx zijn de bedelmonniken in het graafschap Holland en Zeeland wel betrokken bij de uitvaardiging van oorkonden, vooral als oorkonders van vidimussen, maar niet bij de vervaardiging van oorkonden zelf.¹⁰⁸¹ De onderzoeksresultaten van Burgers wijzen in een zelfde richting, hoewel hij niet uitsluit dat er een of meer minderbroeders schuilgaan in de Dordtse hapaxen of onder de zes geïdentificeerde Dordtse scriptores.¹⁰⁸² Ook het onderzoek van Dijkhof naar de betrokkenheid van de Middelburgse en Dordtse minderbroeders bij de beoorkonding bevestigt de conclusies van Henderikx en Burgers.¹⁰⁸³ Te 's-Hertogenbosch treedt de gardiaan van de minderbroeders eveneens op als medebezegelaar of -oorkonder in vreemde zaak, namelijk in 1274, 1275, 1278, 1281 en 1282.¹⁰⁸⁴ Ten aanzien van de in afschrift overgeleverde oorkonde uit 1275 hebben we op grond van het dictaatonderzoek geconcludeerd dat deze oorkonde, uitgevaardigd door de gardiaan van de minderbroeders, de prior van het klooster Porta Celi en de plebaan van Den Bosch, opgesteld is door de niet geïdentificeerde, maar te 's-Hertogenbosch gelokaliseerde scriptor hand A. De in origineel overgeleverde oorkonde uit 1278, uitgevaardigd door de gardiaan van de minderbroeders, een minderbroeder en een Bossche burger, is geschreven door hand B. Eerder is gesuggereerd dat deze scriptor/redacteur gesitueerd zou kunnen worden in het milieu van de minderbroeders.¹⁰⁸⁵ De originele oorkonden uit 1281 en 1282, respectievelijk uitgevaardigd door de gardiaan van de minderbroeders, de plebaan en schepenen van Den Bosch en door de gardiaan en de pastoor van Baarle, zijn opgesteld én geschreven door de stadsklerk Daniel. Hoewel we over de identiteit van hand A geen nadere concrete uitspraken kunnen doen, is het niet ondenkbaar op grond van de indirecte aanwijzingen dat hand B in het minderbroederklooster gelokaliseerd moet worden.

Naar analogie van Dordrecht, Delft en Haarlem, waar de vroegst bekende stadshanden door Burgers vermoedelijk toegewezen zijn aan de plaatselijke (parochie)geestelijke, is ook de plebaan van Den Bosch, die al in 1270 de magistertitel draagt, een potentiële scribent.¹⁰⁸⁶ Ook de in 1274 vermelde priesters van het Groot

Middeleeuwse kerken' in: Janssen ed., *Van bos tot stad*, 93 en J.A.M. Hoekx, 'De Bossche kloosters tot aan de inname van de stad in 1629', *Bossche bouwstenen* 6 (1983) 14. Zie ook Van Drunen, 's-Hertogenbosch van straet tot stroom, 46. Voor de reconstructie van het thans verdwenen klooster van de Bossche minderbroeders, zie J. van der Vaart, 'Het Bossche minderbroedersklooster' in: *750 jaar Minderbroeders in Nederland, Binnenpandreeks* I (Woerden 1978) 25-38. Idem, 's-Hertogenbosch en de Bossche school (1999) 19-24. Steurs, *Naissance*, 368, betwijfelt de vroege vestiging in 1228.

¹⁰⁸¹ P.A. Henderikx, *De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland. Het ontstaan van bedelordekloosters voor ca. 1310 te Dordrecht, Middelburg, Zierikzee en Haarlem, alsmede enige aspecten van de plaats van deze kloosters in het stedelijk leven en daarbuiten gedurende de middeleeuwen*. Hollandse Studiën 10 (Dordrecht 1977) 147-166.

¹⁰⁸² Burgers, *De paleografie*, 464 en 485. De zeven overgeleverde originelen van de gardianen van Middelburg en Dordrecht zijn, op twee hapaxen na, gemundeerd door geïdentificeerde scribenten van buiten die conventen.

¹⁰⁸³ Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 71-72, 93, 135-136, 148-149, 173 en 211.

¹⁰⁸⁴ *ONB* I, nrs. 348, 351, 359, 379 en 389.

¹⁰⁸⁵ Zie eerder hoofdstuk II, onder 1.1. Periode 1202-1309.

¹⁰⁸⁶ Burgers, *De paleografie*, 483. *ONB* I, nr. 324.

Gasthuis, het leprozenhuis en het begijnhof zijn mogelijke oorkondeschrijvers.¹⁰⁸⁷ De eerste stadsschrijver van het Duitse Mühlhausen combineert deze taak met zijn hoofdtaak als rector van het hospitaal.¹⁰⁸⁸ Ook de meester van de Tafel van de Heilige Geest, die in 1281 voor het eerst vermeld wordt, is een mogelijke scriptor.¹⁰⁸⁹ Te Dordrecht trof Dijkhof begin veertiende eeuw drie scriptores van schepenoorkonden aan, waarvan er één met zekerheid en twee mogelijk klerken van de Heilige-Geestmeesters zijn.¹⁰⁹⁰ Kortom, noch het aantrekken van een incidentele scriptor/redacteur noch de invulling van het stadsschrijverschap zal in de jaren zeventig van de dertiende eeuw in de stad Den Bosch op praktische bezwaren gestuit zijn, gezien het arsenaal aan potentiële kandidaten.

Met de komst van Daniel, die vanaf 1281 zonder enige uitzondering *alle* oorkonden, uitgevaardigd door de schepenen én de schepenen en de schout van Den Bosch, voor zijn rekening neemt, kunnen we met recht spreken van de eerste stadsklerk van Den Bosch. Of hij naast zijn taak als stadsklerk ook nog andere functies bekleedt, is niet bekend. Hij is in het bezit van een huis te Vinkel, zo'n 13 km van Den Bosch, overigens in het goede gezelschap van de Bossche schepen Hendrik de Zonne, die daar eveneens over een woning beschikt.¹⁰⁹¹ Uit het hertogelijk cijnsboek blijkt dat Daniel 22 schelling hertogcijsn betaalde uit goederen te Vinkel.¹⁰⁹² Incidenteel schrijft hij een aantal oorkonden waar Bossche instellingen en/of burgers bij betrokken zijn alsmede een oorkonde voor de deken van Woensel, waar indirect toch een verband met de schepenbank blijkt te zijn.¹⁰⁹³ Hij is gedurende eenentwintig jaar de enige scribent op de stedelijke secretarie en verantwoordelijk voor de ontwikkeling van het typische Bossche dictaat. De door hem ontworpen dictaatstructuur blijft tot 1325/26 gehandhaafd. Het lijkt er sterk op dat Daniel zijn werkzaamheden als ingrossator in een later stadium overdraagt aan anderen, want achtereenvolgens zijn in de periode 1302/06, 1307/08 en in 1309 respectievelijk de handen 2, 3 en 4 belast met het ingrosseren van de stedelijke oorkonden. Daniel verdwijnt in de tussentijd niet uit het schrijfcircuit, want vermoedelijk noodgedwongen neemt hij bij een personeelwisseling de pen weer ter hand. Zo mundeert hij in 1306 een gewone schepenoorkonde, nadat hand 2 in februari zijn laatste stedelijke oorkonde geschreven heeft en vooraleer hand 3 als ingrossator start. Ook draagt hij persoonlijk zorg voor oorkonden die het routinematige overstijgen, zoals de schepenoorkonde in 1309, waar een transactie vastgelegd wordt die gerelateerd is aan een testament. Zijn directe betrokkenheid blijkt trouwens uit het testament zelf, want hij is daar in zijn functie van stadsklerk één van de twee met

¹⁰⁸⁷ Kuijer, *'s-Hertogenbosch*, 65-67.

¹⁰⁸⁸ Kleeberg, 'Stadtschreiber', 408.

¹⁰⁸⁹ ONB I, nr. 375, namelijk Nicolaas Gruter (oud schepen), 'tutor Mense'. Voor het Geeffhuis zie Kuijer, *'s-Hertogenbosch*, 67-68.

¹⁰⁹⁰ Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 166-168, 173 en 211-212.

¹⁰⁹¹ ONB I, nr. 582.

¹⁰⁹² Brussel, ARA, archief Rekenkamer, inv. nr. 45038, fol. 79v.

¹⁰⁹³ Het betreft hier ONB I, nr. 423, waar in november 1286 de overdracht van het patronaatsrecht van de kerk van Heeswijk aan de abdij Berne bekrachtigd wordt. In januari datzelfde jaar hebben de schepenen van Den Bosch de afstand van dat patronaatsrecht beoorkond, zie Idem, nr. 417. Deze schepenoorkonde is eveneens door Daniel geschreven.

name genoemde getuigen van de rechtshandeling.¹⁰⁹⁴ In 1311 schrijft Daniel de oorkonde die het stadsbestuur naar Gent zendt naar aanleiding van complicaties over het testament van Willem van Gent, evenals een schepenoorkonde waarbij een vooraanstaande persoon als ridder Hendrik van Nuland betrokken is.¹⁰⁹⁵

De zojuist beschreven gang van zaken wijst, zo'n eenentwintig jaar na aanvang van Daniels werkzaamheden, in de richting van een opsplitsing van taken binnen de stedelijke secretarie. Daniel blijft als stadsklerk actief tot en met 1311, maar beperkt zich aan het eind van zijn carrière tot het inspringen in geval van nood en het redigeren en ingrosseren van bijzondere stedelijke oorkonden. Hij is niet permanent actief als ingrossator, maar klaarblijkelijk ook belast met taken als de heffing en uitkering van een legaat aan diverse Bossche instellingen en personen. Dit stemt overeen met de situatie te Dordrecht, waar in het laatste kwart van de dertiende eeuw eveneens een duidelijke werkverdeling is met één secretariekracht die onder meer alle belangrijke oorkonden redigeert en mundeert.¹⁰⁹⁶ Tevens is er in de jaren tachtig van de dertiende eeuw één klerk die zich niet alleen met schrijfwerk, maar ook met bestuurlijke zaken bezighoudt. Deze functionaris, door Dijkhof getypeerd als *de stadsklerk*, is in Den Bosch te vereenzelvigen met Daniel.¹⁰⁹⁷

2. Ontwikkeling en organisatie

a. Methodologische problemen

Hoewel we op basis van het paleografisch onderzoek inzicht verkregen hebben in het totale aantal scribenten dat werkzaam is ten behoeve van de stad, blijft het moeilijk een onderscheid te maken tussen de zogenaamde stadsklerk(en) als Daniel en de gewone scribenten. In ieder geval is voorzichtigheid geboden bij de interpretatie van de onderzoeksgegevens.¹⁰⁹⁸ In de eerste plaats komt de kwalificatie 'stadsklerk' tussen 1312 en 1383¹⁰⁹⁹ slechts eenmaal in de bronnen voor, namelijk in 1329. In een schepenoorkonde is sprake van Jan zoon van Daniel, 'scriba oppidi de Buschoducis'.¹¹⁰⁰ Afgezien van deze ene vermelding hebben we noch in de

¹⁰⁹⁴ ONB I, nrs. 783 en 787. In dit verband is het opmerkelijk dat aan diens zoon Jan (hand 3) de scriptio van het testament toevertrouwd is, alsmede de schepenoorkonde uit 1310 die er eveneens betrekking op heeft, zie database nrs. 209 en 223.

¹⁰⁹⁵ Database nrs. 239 en 248.

¹⁰⁹⁶ Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 208-209.

¹⁰⁹⁷ Idem, *Het oorkondewezen*, 209.

¹⁰⁹⁸ Eenzelfde problematiek speelt in het eerste kwart van de veertiende eeuw te Dordrecht, bij de bepaling van de positie van de stadsklerken ten opzichte van de overige stedelijke scribenten, Idem, *Het oorkondewezen*, 209-210.

¹⁰⁹⁹ In 1383 wordt het al eerder vermelde huurcontract met Adam de Mierde en Johannes de Globo gesloten, en op 29 augustus 1383 is Johannes de Globo getuige van een wonderverhaal in de St. Jan als 'der statclerc ten Bossche', zie H. Hens e.a. ed. *Mirakelen van Onze Lieve Vrouw te 's-Hertogenbosch 1381-1603*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland XLII (Tilburg 1978) 393-394, nr. 216.

¹¹⁰⁰ Database nr. 4257, d.d. 3 september 1329: 'Iohannes, filius quondam magistri Danyelis, scriba oppidi de Buschoducis annum et hereditarium censum ... in qua hereditate predicta dictus Iohannes scriba ... resignavit'. Deze oorkonde bewijst overigens dat hij al in september dat jaar stadsschrijver is, terwijl

oorkonden, noch in de schepenprotocollen, vonnisboeken of notariële akten ook maar iets gevonden.¹¹⁰¹ Zoals bekend beschikken we niet over stadsrekeningen vóór 1399. Ook in de Bossche Broederschaprekeningen, die vanaf 1330 overgeleverd zijn en vele uitbetalingen aan scribenten bevatten, worden nergens expliciet stadsklerken genoemd.¹¹⁰² Voor de periode 1313/83 is dus enkel de naam van Jan zoon van Daniel, als stadsschrijver van Den Bosch overgeleverd.

Een tweede complicatie is van kwantitatieve aard. Daniels werkzaamheden maken er ons immers op attent dat de kwantitatieve productie niet indicatief is voor de vaststelling van de personele vervulling van het ambt van stadsklerk. Zo zouden we geneigd zijn hand 4, die in 1309 de tien overgeleverde schepenoorkonden schrijft, te beschouwen als stadsklerk en Daniel als een secundaire schrijfkraft, op grond van de ene schepenoorkonde die hij dat jaar mundeert. Niettemin wordt Daniel in 1309 in niet mis te verstane bewoordingen ‘clericus oppidi de Buscho ducis’ genoemd. Het aanwijzen van een bepaalde scribent als dé stadsklerk, louter op grond van het aantal geproduceerde stedelijke oorkonden, lijkt dan ook geen heilzame weg. Ook de toewijzing van het predikaat stadsklerk op basis van een inhoudelijk criterium is enigszins arbitrair, zoals blijkt uit het door Dijkhof gemaakte onderscheid tussen de Dordtse schrijvers DoF en DoE. De respectievelijke toewijzing als stadsklerk en secundair schrijver lijkt ons voor discussie vatbaar.¹¹⁰³

Een laatste probleem hangt samen met de verschuiving van de terminologie ‘stadsklerk’ in de vijftiende eeuw.¹¹⁰⁴ De aanvankelijke taak van stedelijke scribenten is beperkt tot het redigeren en ingrosseren van oorkonden, maar wordt in de loop van de veertiende/begin van de vijftiende eeuw uitgebreid met de registratie in onder meer schepenprotocollen, vonnis- en signetboeken¹¹⁰⁵ en een boekhoudkundige component in de stadsrekeningen. In de lijn van dit inhoudelijk expanderende

we pas in december over de eerste stedelijke transportoorkonde van zijn hand beschikken. Mogelijk geeft de overlevering een vertekend beeld en heeft hij zijn schrijfwerkzaamheden na een onderbreking van elf jaar nog eerder dat jaar hervat, want de oorkonde, in april uitgevaardigd door een Bossche burger en bezegeld door de pastoor van Orthen en Den Bosch, is ook van zijn hand, zie database nr. 1428.

¹¹⁰¹ De oorkonde met de overdracht van land aan Adam de Mierde, ‘clericus’, ten behoeve van de stad Den Bosch in 1371 (database nr. 4595) is wel een indicatie voor de relatie van De Mierde met de stad, maar geen absoluut bewijs voor zijn positie als stadsklerk. Hij wordt immers geen ‘clericus oppidi’ genoemd.

¹¹⁰² Voor de vermelding van ‘Heinryc Stempel, die doe clerck was’ in de Broederschapsrekeningen in 1330, zie eerder hoofdstuk III. Pas in 1409/10 is uitdrukkelijk sprake van een uitbetaling aan de stadsklerken door de Broederschap, zie ‘s-Hertogenbosch, BHIC, archief Onze Lieve Vrouwe Broederschap, inv. nr. 117, fol. 59r: ‘Item gegeven den clerken in die camer te weten heer Gheerlec, meester Ian van Best ende Iacob van Gheel van IX brieven III sc.’. Waarschijnlijk slaat de post ‘item van scepenbrieven den clerken gegeven XII pl.’ in de rekening over 1386 eveneens op de stadsklerken, zie Ibidem, inv. nr. 116, fol. 103r.

¹¹⁰³ Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 209, waar hij op basis van de vervaardiging van oorkonden van en voor Dordrecht over de meest uiteenlopende zaken scriptor DoF als stadsklerk kwalificeert ten nadele van scriptor DoE, die voornamelijk stukken betreffende financiële aangelegenheden maakt en voor andere oorkonders schrijft.

¹¹⁰⁴ Zie ten aanzien van deze evolutie in de vijftiende eeuw ook Hugenholtz, ‘Clerc (secretaris)’, 221-223.

¹¹⁰⁵ Vermelding van deze verloren gegane administratieve reeks in ‘s-Hertogenbosch, SA, ORA, inv. nr. R 1191, fol. 269, d.d. 1418, in margine: ‘in libro nostro signetorum’. Een beschrijving van de zestiende-eeuwse signetverlening bij Lijten, *Het burgerlijk proces*, 122.

taakveld komt een nieuwe terminologie in zwang. Rond de eeuwwisseling zijn de termen ‘clerken’/ ‘statclercken’,¹¹⁰⁶ ‘clericus seu scriptor oppidi de Buscoducis’,¹¹⁰⁷ en ‘clericus iuratus oppidi de Buscoducis’ gangbaar.¹¹⁰⁸ De gebruikelijke gang van zaken in het laatste kwart van de veertiende eeuw, waarbij het aantal scribenten dat actief is binnen de gehele stedelijke administratie vrij parallel loopt met het totaal aantal stadsklerken, doet in de vijftiende eeuw niet langer opgeld. Dat het aantal scribenten, belast met de ingrossering en registratie, niet langer automatisch parallel loopt met het aantal stadsklerken blijkt uit de stadsrekeningen. De rekening van 1401 vermeldt vier ‘clerken’, terwijl er maar liefst tien ingrossatoren aan het werk zijn. Ook het aantal geïngrosseerde oorkonden is geen criterium bij de vaststelling van het onderscheid tussen de stadsklerken en de gewone scribenten. Een mooie illustratie hiervan is de stadsklerk Johannes Swertinc (= hand 46), die in 1401 slechts één stedelijke oorkonde schrijft.¹¹⁰⁹ Ook stadsklerk Johannes de Best (= hand 49) heeft maar één stuk gemundeerd in 1409.¹¹¹⁰ Het onderscheid tussen de stadsklerken, die op diverse terreinen van de stedelijke administratie actief zijn, en de ingrossatoren, die enkel de stedelijke oorkonden munderen, wordt dus hoe langer hoe pregnanter. De functie van stadsklerk raakt steeds verder opgesplitst, waarbij de stadsklerken en -schrijvers, die in het laatste kwart van de veertiende eeuw als ingrossator en registrator optreden, een deel van het ingrosseringswerk overdragen aan een groeiend regiment ingrossatoren.¹¹¹¹ Stadssecretaris De Weilhusen sr., werkzaam van 1420 tot en met ca. 1460, ingrossaert zelfs helemaal geen oorkonden meer.

Gelukkig beschikken we juist op het moment dat het inzicht in de personele invulling van de stedelijke secretarie gecompliceerd wordt door het expanderende scribentenarsenaal over enkele stadsrekeningen én een toenemend aantal naamsvermeldingen in de schepenprotocollen. Deze laatste verwijzen naar de aparte positie van de stadsklerken, ter onderscheiding van de klerken die enkel ingeschakeld worden voor de ingrossering (of in uitzonderlijke gevallen bij de registrering). Vanaf 1405 worden de stadsklerken in de notariële bijschriften van het Bosch’ Protocol ‘socius’ genoemd.¹¹¹² Een tweede belangrijke component bij de identificatie van de

¹¹⁰⁶ 's-Hertogenbosch, SA, OSA, inv. nrs. 1348-1353 (rekeningen periode 1399/1406).

¹¹⁰⁷ Ibidem, archief Groot Begijnhof, reg. nr. 117, notariële akte van W. Haghen de Beke d.d. 17 maart 1403.

¹¹⁰⁸ Ibidem, ORA, inv. nr. R 1183, fol. 397v.

¹¹⁰⁹ Ibidem, OSA, inv. nr. 1351. Voor de ingrossatoren, zie Tabel I.7. Individuele productie stedelijke oorkonden 1394-1407.

¹¹¹⁰ Tabel I.8. Individuele productie stedelijke oorkonden 1408-1421. Voor zijn vermelding als stadsklerk, zie 's-Hertogenbosch, BHIC, archief Onze Lieve Vrouwe Broederschap, inv. nr. 117, fol. 59r, rekening van het jaar 1409/1410: ‘Item gegeven den clerken in die camer te weten heer Gheerleek, meester Ian van Best ende Iacob van Gheel van IX brieven III sc.’.

¹¹¹¹ Te Oudenaarde voltrekt zich in de vijftiende eeuw een zelfde verschuiving, zie M. Hoebeke, *De middeleeuwse oorkondentaal te Oudenaarde, 13e eeuw- ± 1500 (spelling en klankleer)* (Gent 1968) 107.

¹¹¹² 's-Hertogenbosch, SA, ORA, inv. nr. R 1184, fol. 212r: ‘in camera ... magistro Godefrido et Jacobo de Gele, sociis’. Soms wordt nog explicieter verwezen naar de ‘socii’ van de secretarie, zie bijvoorbeeld Ibidem, inv. nr. R 1188, fol. 316r, d.d. 31 december 1413, notarieel bijschrift: ‘Actum in camera cancellarie de Buscoducis sub anno Domini millesimo CCC^{mo} XIII^{mo}, mensis decembris die penultima hora vespere vel quasi, presentibus dictis scabinis et Jacobo ac Ghiselberto, sociis cancellarie’. Bij de datering is uitgegaan van het gebruik van kerststijl door de notarissen. Het jaarcijfer is dus al gewisseld.

stadsclerken vormt de signatuur. Parallel aan de overdracht van taken in de loop van de vijftiende eeuw gaan de Bossche stadssecretarissen de stedelijke oorkonden verifiëren en na controle van hun signatuur voorzien, links onder de pliek van de schepenoorkonden.¹¹¹³ Met de introductie van de signatuur in 1417 is de stad Den Bosch vrij laat ten opzichte van andere Brabantse steden. De Brusselse stadsclerken signeren al schepenoorkonden in 1335.¹¹¹⁴ De Antwerpse stedelijke oorkonden dragen al signaturen vanaf de veertiende eeuw tot in de vijftiende eeuw.¹¹¹⁵ Te Leuven ondertekenen de klerken of secretarissen de door hen geschreven oorkonden niet, maar zij paraferen vanaf 1340 op de pliek tussen de twee schepenzegels.¹¹¹⁶ Enkel Diest is vrij laat met de door de stadssecretaris geplaatste signatuur in de schepenoorkonden in de zestiende eeuw.¹¹¹⁷ Te Dordrecht worden in het laatste kwart van de veertiende eeuw enkel de oorkonden betreffende het verbieden in het jaargeding en het leggen van de vredeban ondertekend, de transportoorkonden pas in de zestiende eeuw.¹¹¹⁸

In Den Bosch zijn de signaturen ongeveer in dezelfde periode geïntroduceerd als de nieuwe naamgeving van de stadsclerken. Voor de tot dan toe gangbare term ‘clerck’ wordt met zekerheid vanaf 1422, en mogelijk al vanaf 1417 ‘secretarius’ gebruikt.¹¹¹⁹ Dit betekent evenwel niet dat men deze terminologie altijd consequent toepast of dat men de kwalificatie ‘clericus oppidi’ overboord gooit.¹¹²⁰ Ook in

¹¹¹³ Volgens Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 146, werd de signatuur van de stadssecretaris rechtsonder op de oorkonden aangebracht. Dit moet berusten op een vergissing.

¹¹¹⁴ M. Martens, ‘Les chartes relatives à Bruxelles et à l’ammanie, conservées aux archives de la ville de Bruxelles 1244-1307’, *Tablettes du Brabant*, première série, V (Grandmetz 1963) [p. 132], reg. nr. 224. Het betreffende stuk bevindt zich te Brussel, SA, Chartes privées de Bruxelles, doos met oorkonden 14 février 1334-25 avril 1345, nr. 224, oorkonde d.d. 26 september 1335, met de aantekening ‘S. Ioh. Boc’. Zie ook Idem, ‘Une notoriété’, 297, en Bonenfant-Feytmans, ‘Note’, 24-27.

¹¹¹⁵ P. Genard, *Anvers à travers les âges II* (Brussel z.d.) 167. L. Torfs, *Nieuwe geschiedenis van Antwerpen II* (Antwerpen 1865) 32.

¹¹¹⁶ Bonenfant-Feytmans, ‘Note’, 32.

¹¹¹⁷ M. Boone en Th. de Hemptinne, ‘De oorkonden van het Hendrik Kempegasthuis in Diest (1313-1676)’, *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis CLIX* (1993) 257.

¹¹¹⁸ Ketelaar, ‘Clerc (secretaris)’, 55.

¹¹¹⁹ ’s-Hertogenbosch, SA, ORA, inv. nr. R 1192, fol. 322v: notarieel bijschrift door De Zomeren d.d. 10 september 1422: ‘Actum in cancellaria ... , presentibus Godefrido Boest, secretario opidi ...’. Volgende vermeldingen Ibidem, inv. nrs. R 1193, fol. 195r: ‘prout in libro prothocollorum literarum scabinorum de Buscoducis in cancelria (sic) opidi de Buscod. apud secretarios eiusdem opidi inventus’; R 1197, fol. 340r: ‘Actum in camera secretariorum opidi Busc.’. Van den Bichelaer, *Het Bossche notariaat in de middeleeuwen*, 123, noot 146, situeert de vroegste opgave in de bronnen in 1417, maar deze bronvermelding is niet gelijktijdig. Hij verwijst naar Spierings, *Het schepenprotocol*, 94-95, noot 131, die zich baseert op het Bosch Protocol, ’s-Hertogenbosch, SA, ORA, inv. nr. R 1190, fol. 168, d.d. 5 mei 1417. Hier staat weliswaar ‘magister Godefridus de Rode fuit hoc anno secretarius et hec est propria manus’, maar deze aantekening is later toegevoegd. Geen van beide handen op deze pagina stemt overeen met de hand die de aantekening schreef. Analyse van de schrijfhanden heeft overigens uitgewezen dat de verwijzing naar De Rode (= hand 50) correct is, want hij schrijft inderdaad op deze folio.

¹¹²⁰ In 1424 bijvoorbeeld wordt de stadssecretaris Godefridus Boest nog als dusdanig vermeld, zie ’s-Ibidem, ORA, inv. nr. R 1194, fol. 228v, d.d. 26 juni 1424: ‘presentibus ibidem Godefrido Boest, clerico opidi ...’. Nog in 1470 wordt stadssecretaris Franco de Langhel in de Broederschapsrekeningen bij zijn bevordering tot stadssecretaris ‘clerck in die scrijfcamer’ genoemd, zie Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 236. In een oorkonde uit 1458 van Filips de Goede voor Den Bosch wordt eveneens gesproken van het ‘officie van clericscape of secretariscap’, zie Idem, 146.

andere Brabantse steden vindt een zelfde terminologische verschuiving plaats. De Antwerpse klerken verwerven de titel van secretaris in 1408, en in de Brusselse secretarie wordt in 1435 onderscheid gemaakt tussen de (drie) secretarissen en de (drie) gezworen klerken.¹¹²¹ Te Gent is de term secretaris, die in de veertiende eeuw niet bekend is, in 1435 in gebruik. Vanaf 1444/45 komt deze veelvuldig voor en vanaf het midden van de vijftiende eeuw wordt de benaming 'klerk' meer en meer vervangen door 'pensionaris', 'secretaris', 'advocaat', 'procureur' en 'solliciteur', uiteraard elk met de daarbij horende kwalificatie.¹¹²² De Deventer stadsklerk Johan van Ommen wordt in 1418 'secretarius' genoemd, de Rotterdamse stadsklerken dragen net als de Dordtse pas in de tweede helft van de vijftiende eeuw deze titulatuur.¹¹²³

De eerste signatuur is in Den Bosch in 1417 aangebracht door stadssecretaris Martinus de Zomeren.¹¹²⁴ Van een onmiddellijk algemeen ingevoerd administratief systeem is in deze fase geen sprake, want de eerstvolgende signaturen dateren uit 1419.¹¹²⁵ Ook daarna blijven de stadssecretarissen tot en met 1428 wat weifelend hun handtekeningen aanbrenge. Uit de hieronderstaande Tabel VI.1. blijkt dat men pas vanaf 1430 kan spreken van een sterk doorgevoerde systematiek. Rekening houdend met de gesealde stukken, waarbij controle van de signatuur fysiek onmogelijk is, en de beschadigde originelen waarbij de signatuur niet meer zichtbaar is, evenals met de stedelijke oorkonden die doorgaans niet voorzien worden van een signatuur zoals vidimussen, oorkonden betreffende openbare verkopen, schepenoorkonden inzake bijzondere kwesties¹¹²⁶ en de oorkonden die de stadssecretarissen zelf schrijven (en in de regel niet gesigneerd worden),¹¹²⁷ zijn nagenoeg alle oorkonden gesigneerd. Opmerkelijk is wel het substantieel aantal niet-gesigneerde oorkonden, geschreven door notaris Gerardus de Grotel (= hand 89).¹¹²⁸ Vermoedelijk houdt dit verband met zijn vooraanstaande positie op het 'oorkondebureau', waar hij de scepter zwaait. Ook de terugvallende signering in de jaren 1438/39 trekt de aandacht. Een voor de hand liggende verklaring is er niet, want er is geen sprake van een abnormaal hoog aantal gesealde of bijzondere stukken. Opmerkelijk is wel het feit dat Arnoldus de Weilhusen sr. in verhouding tot andere jaren weinig stukken signeert, en dat

¹¹²¹ Mertens en Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen*, II, 442. Bonenfant-Feytmans, 'Note', 33.

¹¹²² Rogghé, 'De Gentse klerken', 105-107.

¹¹²³ Benders, *Bestuursstructuur*, 322. Ten Boom, 'De eerste secretarissen', 161. Ketelaar, 'Clerc (secretaris)', 59. In de Hollandse kanselarij gebruikt men de term secretaris rond 1360 voor het eerst en vindt deze in de jaren 1425-1433 algemeen ingang, zie Damen, *De staat van dienst*, 71.

¹¹²⁴ Database nrs. 4355, 3195 en 2271.

¹¹²⁵ Database nrs. 3206 en 3832.

¹¹²⁶ Zie bijvoorbeeld database nrs. 651, 5900, 2446, 5011, 3373, 704, 743, 3432, 4632, 3436, 4549, 5556, 5164 enz.

¹¹²⁷ Zie bijvoorbeeld voor de niet gesigneerde oorkonden van stadssecretaris Lambertus de Spina (= hand 82) uit 1430 database nrs. 2447, 5209, 5211, 5210, 5545, 4543, 4544 en 5849.

¹¹²⁸ Zie hiervoor database nrs. 2459, 3388, 4545, 4546, 3995, 4547, 4548, 743, 2493, 2504, 2505, 2506, 2507, 3922, 2515, 2517, 1587, 4633, 4634, 4635, 1588, 3437, 3438, 1721, 2573, 4014, 4126, 4401, 2600, 1593, 2602, 2607, 2608, 2609, 3475, 2611, 2612, 2613, 5784, 3477, 3478, 2615, 2616, 4550, 4045, 5020, 4385, 5553, 5268, 5554, 5269, 2619, 5555, 1723, 3481, 2621, 3482, 5557, 4641, 5273, 5558, 5284, 4266, 3507, 5021, 5022, 4644, 2643, 3879, 5719, 4553, 2659, 5296, 3702, 2681, 2682, 2684, 3539, 5786, 5572, 4277, 2708, 2711, 2712, 4164, 3563, 3564, 2719, 1729, 1718, 2732, 2735, 2738, 3579, 4442, 3593, 5036 en 1582.

Giselbertus Roesmont (= hand 66) en Godefridus Boest (= hand 110) in 1439 geen enkel stuk ondertekenen. Mogelijk zijn zij in die periodes in beslag genomen door andere besognes, die hun signering verhinderen.¹¹²⁹ Het signeren is niet exclusief voorbehouden aan de stadssecretarissen die tevens notaris zijn, want Godefridus Boest, die niet over een notariële bevoegdheid beschikt, is vanaf 1428 tot en met 1449 veelvuldig bij de signering betrokken. Zijn niet-notariële collega Lambertus de Spina daarentegen signeert weinig.

Tabel VI.1. Overzicht van de signaturen in de stedelijke oorkonden, 1427-1449

jaartal	overgeleverde stedelijke originelen	gesigioneerde originelen	Giselbertus Roesmont	Godefridus Boest	Arnoldus de Weilhusen sr.	Martinus De Zomeren	Lambertus De Spina	Rutgerus De Arkel
1427	53	3	3	-	-	-	-	-
1428	73	3	2	1	-	-	-	-
1429	69	13	2	2	9	-	-	-
1430	81	60	9	31	20	-	-	-
1431	67	51	10	16	26	-	-	-
1432	90	66	5	19	41	1	-	-
1433	75	66	8	3	50	-	5	-
1434	54	41	3	4	34	-	-	-
1435	53	47	8	4	34	-	1	-
1436	61	47	3	8	33	-	3	-
1437	65	53	2	14	36	-	1	-
1438	56	29	2	10	8	-	9	-
1439	75	19	-	-	16	-	3	-
1440	103	75	3	37	30	-	5	-
1441	69	51	1	17	29	-	4	-
1442	52	40	3	21	16	-	-	-
1443	62	46	-	11	35	-	-	-
1444	71	42	-	14	28	-	-	-
1445	57	35	1	14	13	-	-	7
1446	67	47	-	10	21	-	1	15
1447	86	60	-	7	31	-	3	19
1448	72	46	-	11	14	-	-	21
1449	62	52	-	27	-	-	1	24

¹¹²⁹ We zijn bijzonder spaarzaam ingelicht over hun overige activiteiten als stadssecretaris, afgezien van een toevallig overgeleverde conceptbrief in opdracht van het stadsbestuur van De Weilhusen sr. in het schepenprotocol, zie Ibidem, ORA, inv. nr. R 1208, losliggend bij fol. 83, d.d. 7 maart 1438 (betreffende de levering van twee paarden en een wagen te Oisterwijk). Overigens zijn bijvoorbeeld Boest en Roesmont, die in 1439 het gehele jaar niet signeren, wel aanwezig in de stad, want zij registreren regelmatig in de schepenprotocollen en de vonnisboeken.

b. Reconstructie periode 1312-1350

Over de omvang van de stedelijke secretarie en de hiërarchische verhoudingen kunnen we in deze periode uitsluitend uitspraken doen op basis van de stedelijke oorkonden. Juist het feit dat de stedelijke beoorkonding tot de jaren zestig van de veertiende eeuw het enige administratief segment is waar we de scribenten aan het werk zien, maakt dit enigszins tot een riskante operatie. In de eerste helft van de veertiende eeuw kan de organisatie dan ook niet altijd tot in de finesses doorgrond worden. Vooral van 1312 tot en met 1317, na het verdwijnen van de eerste stadsklerk Daniel, is de organisatie vrij ondoorzichtig. Niettemin willen we een poging wagen om enige helderheid te verschaffen in deze materie.

Er is jaarlijks een sterk fluctuerend aantal scribenten betrokken bij de mundering van de stedelijke oorkonden, maar blijkens de maandanalyses zijn deze niet noodzakelijkerwijs het gehele jaar door actief. Het absolute aantal schrijfhanden is dus niet doorslaggevend bij de bepaling van de omvang van de stedelijke secretarie.¹¹³⁰ Het aantal scribenten dat de stedelijke oorkonden mundeert varieert in de eerste helft van de veertiende eeuw, inclusief de eenmalig of kortstondig ingeschakelde schrijfkrachten, van één tot maximaal vier. De lacuneuze overlevering van het oorkondemateriaal staat ons niet toe om voor de gehele eerste helft van de veertiende eeuw op jaarbasis een waterdichte reconstructie te leveren van de secretariële bezetting. Wel kan voor een bepaald aantal jaren met zekerheid vastgesteld worden dat er slechts één enkele persoon op de secretarie actief is. Dit geldt met name voor de jaren 1335 tot en met 1339, 1341 en 1342, van 1344 tot en met 1346 en in 1349 en 1350. Met uitzondering van het jaar 1348 hebben we voor de tussenliggende jaren 1340, 1343 en 1347, én voor het jaar 1351 uit de maandanalyse afgeleid dat de secretarie ook dan hoogstwaarschijnlijk een eenmansbezetting kende.

Het is een heikele onderneming, maar we willen toch trachten te achterhalen wie van de ingrossatoren de functie van stadsklerk vervult. Een aanknopingspunt hierbij zijn de begin- en eindtermini van enkele scribenten, die in elkaar lijken te grijpen. Juist op het moment dat Jan, de zoon van Daniel, in 1318 verdwijnt als secretariëkracht, treedt de niet geïdentificeerde scriptor hand 6 als enige schrijfkraft op de voorgrond. Ook het beëindigen van het dienstverband van hand 6 in 1328 sluit wonderwel aan bij de terugkeer van diezelfde Jan, na een afwezigheid van elf jaar. Analyseren we vervolgens het dictaat van de stedelijke oorkonden, dan springt Jan, de zoon van Daniel, er als redacteur uit. In tegenstelling tot de niet-geïdentificeerde scribent hand 4, die verantwoordelijk is voor het dictaat en de scriptio van de gewone transportoorkonden, stelt Jan de meer bijzondere stedelijke oorkonden op. Zijn bijzondere positie, die blijkt uit de vermelding in 1329 als 'Iohannes, filius quondam magistri Danyelis, scriba oppidi de Buschoducis', lijkt aldus ook met terugwerkende kracht te kunnen worden gestaafd voor de periode 1312/17. Problematisch blijft intussen de bepaling van de hiërarchische positie van hand 5, die vanaf juli 1312 aan de ingrossering deelneemt. In 1312 en 1313 gebruikt hij de standaarddictaatsleutel en wijst niets op een meer dan gewone functie als redacteur/scribent. Het argument van het afwijkende dictaat dat in een van de door hem geschreven oorkonden

¹¹³⁰ Zie hiervoor bijvoorbeeld het jaar 1329 in Figuur I.2. Verhouding overgeleverde stedelijke originelen/scriptores 1324-1337, en de bijbehorende analyse.

aangetroffen is (november 1312) en eventueel zou kunnen wijzen op een taak die het routinematige werk aan de transportoorkonden ontstijgt, geldt hier niet, want we hebben verondersteld dat deze oorkonde hoogstwaarschijnlijk niet door hem zelf, maar door Jan geredigeerd is. Enkel in 1314, 1315 en 1317 lijkt hij, net als Jan, een aantal bijzondere oorkonden te hebben opgesteld.¹¹³¹ Of hand 5 in die jaren structureel dezelfde positie heeft verworven als Jan kan op grond van het overige dictaatonderzoek worden betwijfeld. In 1316 en 1317 confirmeert hij zich doorgaans weer aan de standaarddictaatsleutel,¹¹³² en de door hem geschreven stedelijke oorkonde met een afwijkend dictaat uit 1316 is eveneens vermoedelijk door Jan opgesteld. Het lijkt ons dan ook niet gewettigd om hem een zelfde status toe te kennen als de stadsklerk Jan, die in de voetsporen van zijn vader Daniel treedt. We kunnen ons op basis van het dictaatonderzoek wel afvragen of Jan in de jaren 1312/17 continu de eindverantwoordelijkheid draagt voor het opstellen van de stedelijke oorkondeteksten. Afgezien van de aangetoonde instabiliteit van het dictaat is namelijk in 1313 nog een stedelijke oorkonde uitgevaardigd met sterk archaische trekjes, die niet door een stedelijke redacteur opgesteld is.

Meer zekerheid verkrijgen we over de positie van hand 6, die paleografisch sterk verwant is aan de schrijfhand van Daniel. Hij opereert onafgebroken op de stedelijke secretarie van 1318 tot en met 1328, waaronder een aantal jaren als enige schrijfkraacht. Niet alleen de aard en de duur van zijn dienstverband, maar vooral het feit dat hij verantwoordelijk is voor de invoering van de nieuwe en definitieve dictaatstructuur bij de transportoorkonden in 1325 wijst op de vooraanstaande positie van deze helaas niet geïdentificeerde stadsklerk. Hij krijgt in 1320 en 1321 assistentie van hand 7, een verwant van Tylmannus de Zonne,¹¹³³ en in 1324 en 1326, 1327 en 1328 is notaris Tylmannus de Zonne mede betrokken bij de ingrossering van de gewone transportoorkonden. In 1329, het jaar van de aflossing van de stadsklerk hand 6 door de stadsklerk Jan zoon van Daniel, heeft De Zonne het grootste aandeel in de ingrossering - hij schrijft tien van de elf overgeleverde oorkonden -, maar het is opmerkelijk dat hierin een aantal afwijkingen voorkomen ten opzichte van het inmiddels volledig gestandaardiseerde formulier in de transportoorkonden.¹¹³⁴ Ofwel heeft De Zonne deze oorkonden zelf opgesteld in een afwijkend formulier,¹¹³⁵ ofwel heeft hij de door Jan geformuleerde oorkonden enkel geïngrosseerd. Aansluiting bij het door Jan gehanteerde formulier in de jaren 1312/17 kan echter niet aangetoond worden. Er blijven in ieder geval twee vragen onbeantwoord. Ten eerste of we hier te maken hebben met het dictaat van De Zonne, dan wel met een mogelijk geëvolueerd dictaat van Jan, dat we bij gebrek aan een doorlopende reeks oorkonden niet kunnen

¹¹³¹ Voor bijzondere oorkonden van hand 3 zie database nrs. 255, 260, 264, 265, 2825, 280, 282, 287, 4743, 290, 294, 4744, 1733 en 308; mogelijk is hij ook verantwoordelijk voor de redactie van database nr. 302. Voor bijzondere oorkonden van hand 5 zie bijvoorbeeld database nrs. 1399, 281 en 283.

¹¹³² Met uitzondering van een in afschrift overgeleverd vidimus, dat waarschijnlijk door hem is opgesteld, en de in afschrift overgeleverde transportoorkonde uit 1317, zie database nrs. 1409 en 1412.

¹¹³³ Voor de minimale bijdrage van hand 7 aan de schrijfproductie, zie Tabel I.1. Individuele productie stedelijke oorkonden 1310-1323.

¹¹³⁴ Zie eerder hoofdstuk IV, onder 11. De transportoorkonden, van 2 februari 1326 tot en met 30 december 1449.

¹¹³⁵ Zo zou het niet vreemd zijn wanneer hij met zijn notariële vaardigheden bijvoorbeeld de aan een testament gerelateerde transportoorkonde opstelt (= database nr. 375).

reconstrueren. Ten tweede of de kwalificatie 'scriba' die men aan Jan toedicht in september 1329, het bestaan van een tweede stadsklerk op hetzelfde niveau uitsluit. Op grond van de persoonlijke kwaliteiten van De Zonne lijkt dit niet gerechtvaardigd, want hij blijkt een man met meer dan gemiddelde kwaliteiten te zijn. Hij is als notaris actief in 1328/29,¹¹³⁶ schepen in Den Bosch in 1335,¹¹³⁷ en rentmeester van de hertogelijke domeinen in de Meierij van 1337 tot 1342.¹¹³⁸

Ook in het jaar 1330 zijn er mogelijk twee stadsklerken, en niet één stadsklerk en een bijkomende ondergeschikte scribent. De analyse van de maandproductie van de stedelijke oorkonden heeft uitgewezen dat het niet ondenkbaar is dat de twee stedelijke scriptores in 1330 het gehele jaar door actief zijn binnen de stedelijke administratie. Ook nu is een transportoorkonde geschreven door De Zonne met een zelfde van het standaardformulier afwijkend dictaat. Of hij daarnaast ook nog de tekst van de vijf door hem geschreven stedelijke schuldbrieven opgesteld heeft, blijft een open vraag. Het is niet mogelijk om langs een indirecte weg nog iets van de hiërarchische verhoudingen te achterhalen in het stedelijke oorkondemateriaal Den Bosch. De controle en eventuele verificatie van de oorkondetekst na de ingrossering, die een indicatie kan opleveren voor de hiërarchie binnen de secretarie, heeft in de dertiende en veertiende eeuw nooit plaatsgevonden.¹¹³⁹ Men kan zich gezien het grote aantal fouten zelfs de vraag stellen of de ingrossatoren de tekst na de mundering *zelf* nog zorgvuldig controleerden. Soms treft men correcties aan op het origineel door de schrijfhand zelf,¹¹⁴⁰ maar soms ook niet.¹¹⁴¹ Of er een correctie van conceptteksten plaatsvond kunnen we bij gebrek aan concepten niet achterhalen.

Met uitzondering van het jaar 1332 blijft De Zonne in beeld van 1331 tot en met januari 1335. Van een vervanging van De Zonne in 1332 kan men niet spreken, hoogstens wordt er een beroep gedaan op een extra scribent in de persoon van de niet geïdentificeerde hand 11, die tot januari 1333 enkele gewone transportoorkonden schrijft met het standaardformulier. Zowel Jan als De Zonne verdwijnen kort na elkaar uit de stedelijke secretarie. Het laatste schrijfproduct van Jan is van juni 1334, dat van De Zonne van januari 1335. In de tussentijd is in september 1334 een nieuwe ingrossator aangeschoven, de niet geïdentificeerde hand 12, die de nieuwe stadsklerk is. Hij functioneert namelijk als enige op de secretarie van januari 1335 tot en met januari 1340. In februari krijgt hij het gezelschap van de niet geïdentificeerde stadsklerk hand 16, die vanaf november dat jaar alleen werkt tot en met maart 1343. Slechts eenmaal is de hulp ingeroepen van een andere scribent.¹¹⁴² Hierna treedt notaris Theodericus Gheghel (= hand 17) aan als stadsklerk van 1343 tot en met 1348. Zijn rol overstijgt duidelijk die van de gewone scriptor. Niet alleen is hij

¹¹³⁶ Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 151 en biografie nr. 363.

¹¹³⁷ Jacobs, *Justitie en politie*, 256, aldaar genoemd van 3 mei tot 12 augustus 1335. Zie verder database nr. 408; De Zonne treedt ook nog op als schepen in maart 1335, zie database nr. 5041.

¹¹³⁸ Martens, *L'administration*, 520.

¹¹³⁹ In tegenstelling tot de verificatie door de primaire kanselarijklrek in Holland en Zeeland, zie Burgers, *De paleografie I*, 455-456.

¹¹⁴⁰ Voor dergelijke voorbeelden uit de periode 1302-1346, zie database nrs. 189, 208, 217, 228, 245, 254, 259, 273, 275, 277, 305, 314, 319, 326, 345, 346, 392, 455, 1328 en 489.

¹¹⁴¹ Voor oorkonden met niet verbeterde fouten uit de periode 1316-1329, zie database nrs. 5612, 321, 324, 1320, 341 en 375.

¹¹⁴² Database nr. 3719, d.d. 25 juni 1340.

gedurende een aantal jaren de enige stadsklerk en verantwoordelijk voor het opstellen en munderen van alle stedelijke oorkonden, ook wijst het onderzoek van de dorsale aantekeningen op de door de stad ontvangen oorkonden uit dat hij in de jaren veertig van de veertiende eeuw als eerste een zekere ordening aanbrengt in het stedelijk archiefdepot.¹¹⁴³ Het lijkt vrijwel uitgesloten dat hij deze archivering ter hand zou hebben genomen zonder over een vertrouwenspositie te beschikken bij het stadsbestuur.¹¹⁴⁴

De opvolger van Gheghel is Petrus Vleeminc de Brugis (= hand 18), die vanaf juli 1348 tot en met juni 1351 alleen op de secretarie werkzaam is. Ook hij is te beschouwen als een meer dan gewone scribent, want hij voert een noviteit in, namelijk de dienst aantekeningen rechts onder de pliek.¹¹⁴⁵ Het is onder zijn supervisie dat in het schepenzaar 1350 de registers van de vrijwillige rechtspraak ingevoerd worden.¹¹⁴⁶

c. Reconstructie periode 1351-1400

Vanaf 1366 kunnen we naast de oorkonden twee nieuwe administratieve reeksen, de schepenprotocollen en vonnisboeken, in onze beschouwingen betrekken, evenals de oudste stadsrekening uit 1399. In de tweede helft van de veertiende eeuw vindt een expansie plaats van de stedelijke output, die met name vanaf het jaar 1356 tot en met 1365 resulteert in een vrijwel permanente dubbele bezetting van de secretarie ten behoeve van de ingrossering. In 1357 is er zelfs sprake van een driemansbezetting.

¹¹⁴³ Een rubricering in dorso is aangetroffen op de volgende oorkonden: Ibidem, Verzameling Charters en Privilegiën, inv. nrs. 5, 6, 13, 15, 21, 35, 46, 49, 50, 56, 79, 81, 89, 91 (oorkonden vanaf het oudste origineel in depot d.d. 28 januari 1262 tot en met 4 januari 1341). Voor de aanleg en de ordening van het archief door de stadsschrijver, zie Stein, 'Deutsche Stadtschreiber im Mittelalter', 53, en Rexroth, 'Die Entstehung', 268.

¹¹⁴⁴ In verband met het bestaan van een stedelijk archiefdepot moeten we de visie van Koch, *OHZ I*, nr. 244, en overgenomen door Hoekx en Paquay, *Inventaris*, 83, nuanceren. Koch gaat er op basis van een toelichting bij een afschrift in een Hollands leenregister van uit dat men het hertogelijk chirograafgedeelte van een verdrag uit 1200 tussen de hertog van Brabant en de graaf van Holland in Den Bosch gedeponeerd heeft. In het leenregister wordt rond 1388/89 gesteld dat de bewuste oorkonde 'een hantveste is ... die noch ten Bosch is' ... 'alse die voers. hantveste, die ten Bosche leghet, inhoud'. Op grond hiervan concludeerde Koch dat het hertogelijk exemplaar rond 1388 nog in Den Bosch berustte. De vraag is echter of deze bewering klopt. Eén element in de toelichting van het leenregister brengt ons aan het twijfelen, en biedt een oplossing voor deze gang van zaken, die erg vooruit loopt op de stedelijke bewaring vanaf 1262. Het leenregister verwijst namelijk naar een handvest in Den Bosch, dus vermoedelijk wel naar een originele oorkonde, maar geeft daarbij een foutieve datum op, namelijk 1203 in plaats van 1200. Juist deze foutieve datum staat in het vidimus dat de stad Den Bosch in 1362 door Brussel heeft laten maken, dus ruim voor het afschrift in het Hollands leenregister. Het verdrag uit 1200 maakt deel uit van de voor Den Bosch belangrijke reeks tolprivileges, waarvan men geen origineel bezat, en die in het kader van een grootscheepse reminiscentieoperatie in 1362 in de vorm van een vidimus aan het stedelijk archiefdepot toegevoegd zijn. Aangezien het leenregister verwijst naar een 'handvest' met de foutieve datum 1203, die ook in het in Den Bosch berustende vidimus staat, lijkt het logisch dat de kopiist het vidimus onder ogen had, en niet het origineel uit 1200. Hierdoor verdwijnt het fundament voor een stedelijke bewaring in Den Bosch vanaf 1200.

¹¹⁴⁵ Database nrs. 3920, 541 en 542.

¹¹⁴⁶ Voor de argumentatie met betrekking tot de invoering van het eerste register, lopend van 1 oktober 1350 tot 30 september 1351, zie eerder hoofdstuk II, onder 2. Paleografisch onderzoek van de schepenprotocollen.

De opvolger van stadsklerk Petrus Vleeminc de Brugis is hoogstwaarschijnlijk de niet geïdentificeerde scriptor hand 20. Zeker in de jaren 1352 en 1354 ligt een andere kandidaat voor de opvolging niet zo direct voor de hand. Hand 20 is met een onderbreking van een vijftal jaar onafgebroken actief voor de stedelijke secretarie van november 1351 tot en met juni 1361 en van april 1366 tot en met juni 1368. Mogelijk neemt hij pas na juni 1353, na het verdwijnen van Vleeminc de Brugis het ambt van stadsklerk waar, ervan uitgaande dat hij met zijn staat van dienst in 1354 en 1355 de enige constant aanwezige kracht is. Het is moeilijk te bepalen of er in de daaropvolgende jaren, waarin meer personen vrijwel permanent aanwezig zijn op de secretarie, ook meer officiële stadsklerken zijn. Met name De Globo, die zich vanaf 1357 sterk manifesteert, is daarvoor een geschikte kandidaat. Het is heel goed denkbaar dat hand 20 en De Globo van 1358 tot het wegvallen van hand 20 halverwege 1361 samen de twee stadsklerken zijn en dat De Globo na het verdwijnen van hand 20 eerst met hand 32 en daarna met hand 33 stadsklerk is. Een vingerwijzing voor de positie als stadsklerk van hand 33 is zijn registratie in de vonnisboeken in 1366. Hij is namelijk de enige die alle zittingen van de schepenbank daar in optekent.

Toeval of niet, de verhuizing naar de definitieve locatie van het stadhuis na juni 1366 gaat gepaard met de komst van De Mierde, die tot en met 1403 een zware stempel zal drukken op de stedelijke secretarie. Na de ingrossering van de verkoopakte van het nieuwe stadhuis komt hand 33 voorlopig niet terug, en ook De Globo is anderhalf jaar uit de running.¹¹⁴⁷ Hand 20 ingrosseert en registreert dan samen met De Mierde, zodat er ook nu twee stadsklerken actief zijn. Dit aantal blijft gehandhaafd, want de retour van De Globo in juli 1368 volgt naadloos op de definitieve verdwijning van hand 20 van het ambtelijk toneel.

Vanaf 1366 tot en met 1383 zijn er twee stadsklerken continu ter secretarie belast met de ingrossering en registratie, met een mogelijke interruptie door de afwezigheid van De Mierde van augustus 1372 tot juni 1376.¹¹⁴⁸ Zijn plaats wordt geruisloos ingenomen door de al eerder werkzame hand 33. Naast hand 33 wordt van 1374 tot de terugkomst van De Mierde ook nog hand 41 ingeschakeld voor de mundering. Het kan niet uitgesloten worden dat de functie van De Mierde onbezet gebleven is, en dat deze twee personen enkel als waarnemers zijn aangetrokken, naast De Globo. In ieder geval verdwijnt hand 33 weer bij de terugkomst van De Mierde. Het is zeer curieus dat uitgerekend uit de periode waarin De Mierde afwezig is op de secretarie, de schepenregisters ontbreken. Dat De Globo en mogelijk ook de twee andere schrijvers tijdens zijn absentie het schepenprotocol wel hebben bijgehouden, blijkt uit de dienst aantekeningen in de transportoorkonden, die corresponderen met de registratie in het protocol. Het is een te grote samenloop van omstandigheden om nog van toeval te kunnen spreken. De verdwijning van de registers houdt zeker verband met De Mierde, maar is moeilijk te concretiseren. Niet ondenkbaar is, dat bij het

¹¹⁴⁷ De Globo ontbreekt het gehele jaar 1367 als ingrossator van de oorkonden en komt in de lijn der verwachting niet voor in het vonnisboek van 1367 en evenmin in het registergedeelte van het Bosch Protocol dat 1367 beslaat. Hij schrijft met zekerheid in het schepenprotocol op 14 januari 1368 (Ibidem, ORA, inv. nr. R 1175, fol. 118r) en 14 juli 1368 (Ibidem, fol. 34r-v).

¹¹⁴⁸ De termini zijn bepaald door de laatste ingrossering in het schepenprotocol van 1371, dat slechts fragmentarisch overgeleverd is, en de eerste oorkonde die hij weer voor de stad schrijft d.d. 27 juni 1376.

ontbreken van de strakke hand van De Mierde, iets nonchalanter met de losse katernen omgesprongen werd. De katernen werden immers doorgegeven om de minuten tot volwaardige oorkondeteksten om te werken en te ingrosseren. Mogelijk zijn deze na de ingrossering niet naar de schrijfkamer teruggebracht, en heeft De Mierde deze omissie óf niet opgemerkt óf deze na zijn rentree niet meer kunnen goedmaken omdat de bewuste katernen niet meer overlegd konden worden. Voor de bijna vierjarige afwezigheid van De Mierde kan geen bevredigende verklaring gegeven worden. In de uitputtende biografie door Van den Bichelaer en in het door ons onderzochte bronnenmateriaal hebben we geen enkel aanknopingspunt gevonden. Hij is in ieder geval niet fysiek uitgeschakeld of in het buitenland, want uit de opgave van de plaats van de rechtshandelingen in zijn notariële akten blijkt dat hij gewoon in de stad is.¹¹⁴⁹

De permanente aanwezigheid van twee stadsklerken is ten laatste in 1383 geformaliseerd in de vorm van een officieel contract waarin het ‘officium scribatus oppidi de Buscoducis’ verpacht wordt aan Johannes de Globo en Adam De Mierde. Of er al eerder gelijkaardige verpachtingscontracten afgesloten zijn en er in 1383 sprake is van een consolidatie van de voorgaande situatie, kan noch uitgesloten noch bevestigd worden. Feit is wel dat de twee genoemde personen al vanaf 1376 *ononderbroken* gezamenlijk werkzaam zijn op de stedelijke secretarie en dat de termijn van vier jaar mooi aansluit op eventuele contracten in 1375 en 1379. Aan de in de jaren tachtig allengs uitdijende registratie en ingrossering wordt in ieder geval aanvankelijk niet het hoofd geboden door middel van een uitbreiding van het aantal stadsklerken, maar juist door een tegenovergestelde reactie, namelijk een concentratie van de werkzaamheden binnen één duo. De uitoefening van het schrijfbambt door twee of drie personen vormt overigens geen belemmering voor de incidentele inschakeling van anderen, zoals blijkt uit de ingrossering door een derde of vierde scribent in onder meer 1383, 1384, 1390 en 1391.¹¹⁵⁰ Deze scriptor (= hand 38) vervult een marginale rol bij de ingrossering en neemt niet deel aan de registratie in de schepenregisters en/of de vonnisboeken. Hij is duidelijk gecharterd als hulpkracht door één van de twee officiële stadsschrijvers en kan niet als een permanent aanwezige stadsklerk beschouwd worden.¹¹⁵¹

Uit de overgeleverde administratie komt in de jaren tachtig van de veertiende eeuw een beeld naar voren van een stedelijke secretarie, continu bemand door twee personen, waarbij De Mierde het grootste aandeel heeft in de zuiver administratieve taken. Hij is zwaarder belast met de ingrossering dan De Globo, heeft een structureel grotere bijdrage aan de registratie in de schepenregisters en de overgeleverde vonnisboeken,¹¹⁵² en ontwikkelt een systeem in de vonnisboeken waarmee aangegeven wordt of de erven voor de eerste, tweede of derde keer verboden worden. Mogelijk nam De Globo andere taken waar die geheel buiten ons gezichtsveld vallen, zoals

¹¹⁴⁹ Voor zijn 21 notariële akten van september 1372 tot en met maart 1376, zie Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, regesten nrs. 264.25 tot en met 264.45.

¹¹⁵⁰ Zie Tabel I.6. Individuele productie stedelijke oorkonden 1380-1393.

¹¹⁵¹ Hij lijkt gelieerd te zijn aan De Mierde, want in 1373, 1374 en 1375, wanneer De Mierde op de secretarie afwezig is, wordt hand 38 niet ingeschakeld door De Globo voor de ingrossering. Deze kiest ervoor om de absentie van De Mierde met een andere scribent op te vangen, zie Tabel I.5. Individuele productie stedelijke oorkonden 1366-1379.

¹¹⁵² Zie bijvoorbeeld *Ibidem*, ORA, inv. nr. 1799, fol. 38v-45r.

bijvoorbeeld het maken van de stadsrekeningen, de stedelijke representatie in binnen- en buitenland of het vervullen van de griffiefunctie bij de schepenbank.¹¹⁵³

In 1390 en 1391 vindt een zeer kortstondige, maar blijkbaar toch als wezenlijk bedoelde uitbreiding van het aantal stadsclerken plaats van twee naar drie. Niet alleen is Petrus Polslauwer (= hand 44) in 1391 zeker tot en met augustus samen met De Mierde en De Globo op numeriek gelijke basis continu betrokken bij de ingrossering, het evenwaardig karakter van zijn positie wordt ook gereflecteerd in de schepenprotocollen. Voor het eerst wordt in 1390 een derde serie schepenregisters binnen een dienstjaar aangelegd.¹¹⁵⁴ Dat we zijn schrijfhand in de vonnisboeken niet aantreffen is niet verwonderlijk, want deze registers zijn in die periode een vrijwel exclusieve aangelegenheid van De Mierde.

Na het overlijden van Polslauwer, door Van den Bichelaer op vermoedelijk begin 1392 gesteld, is niet onmiddellijk een vervolg gegeven aan de secretariële expansie. De twee daaropvolgende jaren zijn De Globo en De Mierde weer de twee enige stadsclerken. Pas in april 1394 volgt met de introductie van Arnoud Rover Boest een onomkeerbare uitbreiding naar drie vaste secretariële krachten. Hij participeert vanaf augustus 1394 samen met De Globo en De Mierde in de registratie van de schepenprotocollen. Het optekenen van de gedingen in de vonnisboeken blijft tot en met 1396 in hoofdzaak de taak van De Mierde.¹¹⁵⁵ Vanaf 1397 is Boest een aantal keer de verantwoordelijke stadsclerk bij een aantal jaar- en genechtgedingen. De Globo wordt in 1397 zowel bij de ingrossering als bij de registratie in de schepenprotocollen vervangen door notaris Johannes de Best, die in ieder geval vanaf 1399 ook in de vonnisboeken registreert.¹¹⁵⁶ Ten minste drie personen vervullen tot en met 1399 het ambt van stadsclerk, namelijk De Mierde, Boest en De Best. Het is echter maar de vraag of we op basis van deze gegevens over sluitende cijfers beschikken ten aanzien van het aantal ‘officiële’ stadsclerken. De oudste overgeleverde rekening, die de uitgaven opsomt van Pasen tot 1 oktober 1399, vermeldt immers de post van wijn voor *vier* niet met name genoemde stadsclerken.¹¹⁵⁷ Helemaal aan het eind wordt de maker en sribent van de stadsrekening genoemd, namelijk Jannes, door ons geïdentificeerd als Johannes Swertinc, die ook de verloren gegane rekening over oktober 1398-Pasen 1399 opstelde. Wanneer we de drie stadsclerken De Mierde, Boest en De Best combineren met de man van het financieewezen, dan komen we inderdaad op een aantal van vier uit. Impliciet blijkt hieruit dat de stad Swertinc niet op freelance basis inhuurt voor het opstellen en schrijven van de stadsrekeningen, maar dat hij tot het consortium van vaste stadsclerken behoort. Ook wijst het op een vrij strikte scheiding tussen de klerken van de oorkonden en registers én die van de rekeningen. Swertinc ingrosseert

¹¹⁵³ Afgezien van de registers van de vrijwillige rechtspraak en de vonnisboeken is in Den Bosch, in tegenstelling tot andere steden, geen enkel spoor overgeleverd van de registers van de middeleeuwse civiele en criminele rechtspraak, zie Hoekx en Paquay, *Inventaris*, 70-71 en 168-169.

¹¹⁵⁴ Zie Bijlage I. Reconstructie en paleografische analyse van de schepenprotocollen, vanaf het dienstjaar 1366 tot en met het dienstjaar 1449.

¹¹⁵⁵ De activiteit van Boest tijdens het eerste jaargeding in 1396 blijft beperkt tot een enkele registratie, *Ibidem*, ORA, inv. nr. 1799, fol. 102v-105r.

¹¹⁵⁶ Het overlijden van De Globo is te situeren tussen 12 september 1396 en 1400 zie eerder hoofdstuk III, onder 2. Paleografische confrontatie van stedelijke en notariële schrijfhanden.

¹¹⁵⁷ *Ibidem*, OSA, inv. nr. 1348.

namelijk geen enkele stedelijke oorkonde in 1398 en 1399. Wanneer we deze redenering met terugwerkende kracht doorvoeren, dan zou er in theorie al eerder een extra stadsklerk kunnen functioneren, die zich op grond van de overlevering aan onze waarneming onttrekt. Uitgaande van de persoon van Swertinc als financiële kracht zou die vanaf 1395 kunnen opereren in de stedelijke administratie. Hij ingrosseert namelijk in 1395 een schepenoorkonde in twee exemplaren (op een totaal van 43 overgeleverde stedelijke originelen) en is dus op dat moment al actief in het Bossche schrijfcircuit.¹¹⁵⁸

Het aantal stadsklerken, dat bij de contractuele verpachting van het schrijfampt van Den Bosch in 1383 op twee klerken gesteld was, verdubbelt binnen een periode van ongeveer vijftien jaar. De eerste aanzet voor de werking van de derde klerk, waarneembaar in de oorkonden en registers, is gegeven in 1390, en wordt in de administratie geëffectueerd in 1394. De vierde stadsklerk, die vermoedelijk apart belast was met de financiële stedelijke besognes, is in ieder geval in 1398 al in functie. Uitgaande van de persoon van Swertinc ligt het begin van zijn dienstverband mogelijk rond 1395.

d. Reconstructie periode 1400-1450

Blijkens de stadsrekeningen beschikt de stedelijke administratie in de periode van 1 oktober 1399 tot en met Pasen 1401 over vier stadsklerken.¹¹⁵⁹ Op grond van de registratie in de schepenprotocollen en vonnisboeken kunnen we concluderen dat De Mierde, Boest en De Best hun werkzaamheden continueren. De twee stadsrekeningen van 1 oktober 1399 tot Pasen 1400 en van Pasen 1400 tot 1 okt. 1400 zijn geschreven door Swertinc, die uitdrukkelijk ‘onsen clerc’ genoemd wordt en de vierde klerk is.¹¹⁶⁰ In de periode tussen Pasen 1401 en Pasen 1402 wordt een vijfde stadsklerk aan dit kwartet toegevoegd, vooruitlopend op het nakende afscheid van De Mierde.¹¹⁶¹ De identiteit van deze vijfde man kan worden afgeleid uit de registratie in de schepenprotocollen. Vanaf 17 december 1401 zijn de concepten in het Bosch’ Protocol voor het eerst geregistreerd door hand 50, samen met de andere drie secretarissen De Mierde, Boest en De Best.¹¹⁶² Deze schrijfhand hebben we geïdentificeerd met notaris Godefridus de Rode, die in de stadsrekening van 1406 ‘meester Godert van Rode, der statclerc’ genoemd wordt.¹¹⁶³ Door het ontbreken van de tussenliggende stadsrekeningen is de precieze ingangsdatum van zijn dienstverband niet bekend. Het is niet ondenkbaar dat hij bij of kort na de aanvang van het nieuwe dienstjaar van de schepenbank op 1 oktober 1401 in dienst getreden

¹¹⁵⁸ Database nrs. 5667 en 5668. In mei 1395 wordt hij voor het eerst in Den Bosch gesignaleerd als getuige in een akte van De Mierde, zie Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, regist nr. 264.68.

¹¹⁵⁹ Ibidem, OSA, inv. nrs. 1349, 1350 en 1351.

¹¹⁶⁰ Ibidem, OSA, inv. nr. 1351: ‘item Iannes, onsen clerc, van II liifpensirollen te scriven ende om percement I Holl. gul. mak. IIII sc. IIII pl.’.

¹¹⁶¹ Ibidem, OSA, inv. nr. 1352 (lopend van Pasen 1402 tot 1 oktober 1402): ‘item V der statclerken ...’ en ‘item doe men dese rekening dede gegeven II schouth. ... ende V clerken ...’.

¹¹⁶² Ibidem, ORA, inv. nr. R 1182, p. 709. Zoals eerder gesignaleerd zijn van de ‘vierde’ stadsklerk, Swertinc, naast stedelijke oorkonden enkel stadsrekeningen overgeleverd.

¹¹⁶³ Ibidem, OSA, inv. nr. 1353.

is, aangezien hij pas in het dienstjaar 1401 protocolleert. In april 1400 en januari 1401, op het moment dat hij met zekerheid nog geen stadsclerk kan zijn, namelijk voor Pasen 1401, ingrosseert hij al stedelijke oorkonden.¹¹⁶⁴ Mogelijk is hij toen als notaris ingeschakeld vanwege zijn kwaliteiten op het terrein van de beoorkonding.

In de eerstvolgende stadsrekening, die dateert uit 1406, worden eveneens vijf stadsclerken vermeld.¹¹⁶⁵ Er moeten in de tussentijd in ieder geval twee personeelwisselingen hebben plaatsgevonden, want De Mierde is overleden op 25 maart 1403.¹¹⁶⁶ Ook aan het dienstverband van Boest is een eind gekomen, want hij verdwijnt uit de stedelijke administratie in 1405. De dood van De Mierde heeft mogelijk tot een kortstondige reductie van het aantal stadsclerken geleid. Er zijn twee potentiële kandidaten voor de opvolging, namelijk notaris Gerlacus de Ghemert en Jacobus de Ghele. In 1403 schrijft De Ghemert een enkel notarieel bijschrift in het schepensprotocol, dus geen gewoon concept. Aan de registratie in het daaropvolgende schepensprotocol, dat loopt van 1 oktober 1403 tot en met 30 september 1404, neemt hij überhaupt niet deel. Pas in augustus 1405 registreert hij voor het eerst enkele minuten. Wel is hij ononderbroken betrokken bij de ingrossering vanaf 1401, maar dat is geen bezigheid die hem onlosmakelijk kwalificeert als stadsclerk. De Ghele is al vanaf 1401 op meerdere fronten betrokken bij de stedelijke secretarie. Hij ingrosseert stedelijke oorkonden en schrijft het tweede deel van de stadsrekeningen, die lopen van 1 oktober 1400 tot Pasen 1401 en van Pasen 1402 tot 1 oktober 1402. Hij treedt hier echter enkel op als hulpscribent van Swertinc, die de stadsclerk van de rekening is en er de supervisie over voert. Ook De Ghele neemt pas deel aan de registratie in het schepensprotocol vanaf het dienstjaar 1405, dat loopt van oktober 1405 tot en met eind september 1406. De vonnisboeken laten ons voor deze problematiek in de steek, want de optekeningen van de zittingen zijn vanaf het tweede jaargeding van 1402 tot en met 1416 geheel verloren gegaan. Het kan bijgevolg niet absoluut uitgesloten worden dat De Ghemert en/of De Ghele in 1404 al stadsclerk zijn, hoewel het vreemd blijft dat zij dan niet onder de registratoren in het schepensprotocol voorkomen. Al met al blijft de precieze ingangsdatum van het dienstverband bij beide heren voor discussie vatbaar.

Bij dit alles hangt ook nog eens de rol van Swertinc als stadsclerk in de jaren 1402-1406 enigszins in de lucht, want de sporen van zijn financiële activiteit, de stadsrekeningen, ontbreken van oktober 1402 tot en met Pasen 1406. Aangezien hij echter niet uit de stedelijke administratie verdwijnt - hij ingrosseert immers 39 oorkonden in die periode - en in de eerstvolgende rekening van 1406 weer als maker van de stadsrekening genoemd wordt,¹¹⁶⁷ lijkt een doorlopende ambtstermijn ons meer dan waarschijnlijk. In 1403 zouden er dan tot de dood van De Mierde nog vijf stadsclerken zijn, in 1404 minimaal vier en in 1405 vrijwel zeker vanaf oktober weer vijf.

¹¹⁶⁴ Database nrs. 4096 en 1999. Na de stadsrekening van Pasen 1401 en vóór oktober 1401 mundeert hij nog twee stedelijke oorkonden, namelijk database nrs. 1550 en 663.

¹¹⁶⁵ Ibidem, OSA, inv. nr. 1353: 'Item dat doe die goede lude thys deden halen ... V clercken ...' en 'item doe men dese rekeninge dede geg. II scouth. ... ende V clercken...'.
¹¹⁶⁶ Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 264.

¹¹⁶⁷ Ibidem, OSA, inv. nr. 1353: 'item Iannes, onsen clerck, van der rekeningen te maken V gul. pet. maken IIII ½ sc. X s. VI d.'.

Van 1407 tot en met 1450 beschikken we niet over harde cijfers ten aanzien van het aantal stadsklerken, die ter onderscheiding van de gewone scribenten vanaf de twintiger jaren als stadssecretaris gekwalificeerd worden. Pas in de aanstellingsakte van Arnoldus de Weilhusen jr. in 1451 wordt uitdrukkelijk gestipuleerd dat hij als vijfde, onbezoldigd secretaris mag opereren naast de vier andere, zonder aanspraak te kunnen maken op de inkomsten van de schrijfkamer. Bij het openvallen van één van de vier stoelen kan hij als volwaardig lid invallen en meedelen in de baten.¹¹⁶⁸ Dit betekent dat op enig moment in de loop van de eerste helft van de vijftiende eeuw het aantal stadsklerken teruggeschroefd is van vijf naar vier. De precieze gang van zaken kan slechts bij benadering gereconstrueerd worden. Een complicerende factor in deze kwestie is de functievervulling van de klerk van de rekening begin vijftiende eeuw, zoals we die kennen uit de gang van zaken bij Johannes Swertinc. Deze financieel expert neemt, in tegenstelling tot de overige stadsklerken, niet deel aan de registratie in de overgeleverde stedelijke registers. Uitgaande van een zelfde takenpakket kan hij als vijfde stadsklerk in ieder geval in functie gebleven zijn tot de laatste door hem geïngrosseerde stedelijke oorkonde in 1417. Het is evenwel niet uitgesloten dat hij ook daarna nog - voor ons volledig onzichtbaar - dezelfde functie vervult, want hij verdwijnt weliswaar uit het zicht van de stedelijke secretarie, maar niet helemaal uit beeld. Op basis van het paleografisch onderzoek van de rekeningen van de Onze Lieve Vrouwe Broederschap hebben we vastgesteld dat hij na 1417 integraal de Broederschapsrekeningen van 1426, 1427, 1428, 1429, 1430, 1431 en 1432 schrijft.¹¹⁶⁹ In 1424 stelt hij in de stad het testament op van een Bossche poorter en in 1427 schrijft hij een oorkonde van notaris De Zulichem.¹¹⁷⁰ Uit het onderzoek in het kader van de stadsrekeningen naar de *membra disiecta* is gebleken dat aan de stedelijke oorkonden uit 1432 en 1440 versneden stadsrekeningen hangen van de hand van Swertinc, die in ieder geval moeten dateren van vóór diens dood in 1433/34. In theorie zouden dit vernietigde stadsrekeningen of kladexemplaren kunnen zijn van na 1417. Ook al is dit een hypothese, helemaal uitgesloten kan het toch niet worden dat de rekeningexpert Swertinc tot aan zijn dood

¹¹⁶⁸ Ibidem, OSA, inv. nr. 29 (oud inv. nr. 232), Pampiereboeck, fol. 86v-87r: '... aengezien dat mester Arnt van Weylhusen die longhe soe wii wail bevonden hebben wail kan spreken ende scriven Walsch, dWalsch int Duytsche ende dat Duytsche in den Walschen translateren ende oversetten, den *selven* meester Art aengenomen, gestelt ende ontfangen hebben voir enen secretaris der voirs. stat in sulker maten dat hii, staende den tiit dat die vier gezellen nu wesende in den dienste voirs. samentlike bleven, die selver meester Arnt metten selven gezellen nyet deylen en sal als secretaris in den profiiten der cameran, mer als enige stat dair vaceert bii overgeven, sterften oft ontlastinge der officien bii den scepenen, die voirs. meester Arnt sonder middelt comen sal ende bleven in die stat bii den welken die dienste vaceert ende ledich worden is, deylende metten andere drien gezellen deen blivende na gewoenten der cameran. Soe dat in die stat nyemant anders en sal werden aengenomen of ontfangen, tenwair of yemont dien dienst als die viifte gezell aennemen woude in der maten meester Arnt voirs. nu gedaen heeft, mer sal meester Arnt voirs. alsdan bliven in den dyenst op die heel profiiten der cameran voirs. gelliic diegeen dair bii die voirs. dienst vaceren soude gedaen had'.

¹¹⁶⁹ 's-Hertogenbosch, BHIC, archief Onze Lieve Vrouwe Broederschap, inv. nr. 117, fol. 186r-213r, 215-231v en inv. nr. 118, fol. 1r-23v. Enkel in de rekening van 1432 is een uitgavepost opgenomen voor zijn loon, zie inv. nr. 118, fol. 18v: 'item gegeven Iannes Swertinc bi bevele der bruederen van der rekeninge te scriven ende te maken die Rolof Coenen ende Luyken Buc gerekent hadden III lib. paym.' en op fol. 22r nogmaals: 'item Iannes Swertinc van deser rekeningen te maken ende te scriven III lib.'.

¹¹⁷⁰ Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, regest nrs. 385.1 en 382.56.

in 1433/34 als klerk van de rekening belast bleef met het opstellen en/of schrijven van de stadsrekeningen.¹¹⁷¹ Zijn aparte positie is enigszins vergelijkbaar met die van de Brusselse en Naamse klerken. De Brusselse rentmeesters beschikken over eigen klerken, die nooit de overstap maken naar het secretariaat van de schepenen of vice versa.¹¹⁷² Te Namen is er eveneens een aparte klerk voor de rentmeesters, die bijzonder hoog betaald wordt.¹¹⁷³ In de stad Gent is de differentiatie al sterk doorgevoerd in het begin van de veertiende eeuw. In 1332 beschikt de stad naast de twee hoofdklerken over onder meer twee aparte klerken ten behoeve van de stadsontvanger.¹¹⁷⁴ Te Leiden vindt de afsplitsing van de functie van financieel-technisch ambtenaar van die van de ‘clerc’, die zich beperkt tot bestuurlijke administratie, plaats tussen 1434 en 1448.¹¹⁷⁵ Volgens Marsilje is de klerk Hughe Sriver vanaf 1426 in het bijzonder belast met de vervaardiging van de rekeningen en blijft ook daarna deze specialisatie gehandhaafd.¹¹⁷⁶ Te Dordrecht zijn het de twee stadsklerken die in 1429 de rekeningen schrijven.¹¹⁷⁷ In de grotere Duitse steden zoals Keulen zijn aparte secretarieambtenaren belast met het vervaardigen van de rekeningen.¹¹⁷⁸

Na de laatste vermelding van Swertinc in de stadsrekening in 1406, waardoor het officiële aantal stadssecretarissen op vijf komt, zijn van 1407 tot en met 1419 telkens vier stadssecretarissen bekend. In 1420 is er een wisseling van de wacht. Twee secretarissen worden vervangen, maar er treedt blijkens het paleografisch onderzoek van de registers en de ‘socius’-vermeldingen in het schepenprotocol ook nog een vijfde secretaris aan.¹¹⁷⁹ Van 1420 tot en met 1432 zijn aldus zonder onderbreking minimaal vijf stadssecretarissen in functie.¹¹⁸⁰ Er heeft mogelijk een zeer kortstondige uitbreiding naar zes secretarissen plaatsgevonden in 1421 en 1422. Goeswinus de Best registreert in het schepenprotocol en wordt tijdens het dienstjaar oktober 1421-eind september 1422 ‘socius’ genoemd. Daarna verdwijnt hij echter geheel uit beeld. Of er ten tijde van het vijfköppig secretariaat nog een extra klerk voor de rekening is, waardoor er dus zes stadsklerken zouden zijn, kan bij gebrek aan bronnenmateriaal niet bewezen worden. In theorie zou deze rekeningklerk schuil kunnen gaan onder een van de vele ingrossatoren van de stedelijke oorkonden. Na het

¹¹⁷¹ Zie ten aanzien van deze problematiek in relatie tot Swertinc ook hoofdstuk II, onder 4.

Paleografisch onderzoek van de stadsrekeningen.

¹¹⁷² Dickstein-Bernard, *La gestion*, 299.

¹¹⁷³ M. Treiyer-Liénard, ‘La gestion des finances de la ville de Namur’ in: M. Boone en W. Prevenier ed., *Finances publiques et finances privées au bas moyen âge. Actes du colloque tenu à Gand les 5 et 6 mai 1995* (Leuven en Apeldoorn 1996) 156.

¹¹⁷⁴ Rogghé, ‘De Gentse klerken’, 11. J. Decavele, ‘Het culturele en intellectuele netwerk: middeleeuwen en 16de eeuw’ in: *Het stedelijk netwerk in België in historisch perspectief (1350-1850). Een statistische en dynamische benadering*. Handelingen 15de Internationaal Colloquium Spa, 4-6 sept. 1990. Gemeentekrediet (Brussel 1992) 369.

¹¹⁷⁵ Hugenholtz, ‘Clerc (secretaris)’, 229.

¹¹⁷⁶ Marsilje, *Het financiële beleid*, 97-99.

¹¹⁷⁷ Ketelaar, ‘Clerc (secretaris)’, 57.

¹¹⁷⁸ Stein, ‘Deutsche Stadtschreiber im Mittelalter’, 54.

¹¹⁷⁹ Voor de namen, zie Bijlage 5. Lijst van de stedelijke scribenten en stadsklerken/-secretarissen, 1281-1449.

¹¹⁸⁰ In tegenstelling tot Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 146, die veronderstelt dat het aantal secretarissen tot omstreeks 1423 varieert van twee tot vijf, en dat er daarna in principe steeds vier zijn.

vertrek van stadssecretaris De Zomeren na september 1432 wordt in diens plaats geen nieuwe stadssecretaris aangetrokken en handhaaft de stad het aantal secretarissen op vier, of mogelijk vijf in het geval er nog een extra rekeningklerk is. In 1451 tenslotte bestaat het consortium stadssecretarissen officieel uit vier personen.

e. Hiërarchie en taakverdeling

Zoals hiervoor gebleken is blijft het voor meerdere tijdspannes in de veertiende eeuw bijzonder lastig de hiërarchie binnen de stedelijke secretarie te reconstrueren. Het onderscheid tussen de officiële stadsklerk(en) en de gewone stedelijke scribenten blijft vaak onduidelijk, enerzijds door het ontbreken van de stadsrekeningen en anderzijds door het zeer eenzijdig karakter van de overgeleverde stedelijke documentaire bronnen. Pas met het verpachtingscontract uit 1383 krijgen we vaste voet onder de grond. Tussen 1383, het moment waarop er blijkens dit contract twee stadsklerken in functie zijn, en de eeuwwisseling, heeft zich een specialisatie voltrokken op het terrein van de financiële boekhouding. Het paleografisch onderzoek van oorkonden en registers wijst uit dat de twee stadsklerken in de jaren tachtig van de veertiende eeuw op alle terreinen van de stedelijke administratie actief zijn, inclusief de niet meer voorhanden zijnde financiële administratie, aangezien er slechts twee personen officieel de dienst vervullen. Wanneer we het aantal stadsklerken, genoemd in de rekeningen van 1399/1406, naast het aantal personen leggen die de registratie in de schepenregisters en vonnisboeken verzorgen, dan komen we in combinatie met de scriptor van de rekening tot sluitende aantallen. Hoewel de rentmeesters gezien de formulering ‘onsen cleric’ over een eigen klerk lijken te beschikken, is het niet aannemelijk dat deze persoon geheel buiten de categorie van stadsklerken zou vallen. Vóór 1399 moet zich dus een van de stadsklerken uit het inmiddels tot vier man uitgegroeide consortium hebben teruggetrokken ten faveure van de financiële administratie, aangezien de rekeningschrijver Swertinc in 1399 niet langer mede verantwoordelijk is voor de registratie in de stedelijke schepenregisters en vonnisboeken. Zijn betrokkenheid bij andere administratieve taken op financieel terrein is bij gebrek aan bronnenmateriaal niet aan te tonen, afgezien van het schrijven van de verloren gegane lijfrenterollen.¹¹⁸¹ Ook kan hij andere taken hebben vervuld, zoals bijvoorbeeld de inning van het lakengeld¹¹⁸² of het verlenen van assistentie aan de rentmeesters bij

¹¹⁸¹ Ook te Leiden worden de rekeningen gemaakt onder verantwoordelijkheid van de ‘clerc van de lijfpensien buyten slands’, Marsilje, *Het financiële beleid*, 99 en 106.

¹¹⁸² Vergelijk met de taken van de Deventer stadsklerken, die onder meer belast zijn met de inning van laken- en stapelgeld, zie Benders, *Bestuursstructuur*, 213. Ook de Antwerpse stadsklerk Jan van Boendale staat onder meer in voor de organisatie van de lakenhal en de inning van het marktgeld van de lakenhandelaars, zie R.H. Sleiderink, *De stem van de meester. De hertogen van Brabant en hun rol in het literaire leven (1106-1430)*. Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen 25 (Amsterdam 2003) 118. Voor de ordonnantie uit 1404 op het lakengeld, zie 's-Hertogenbosch, SA, Verzameling Charters en Privilegiën, inv. nr. 293.

hun financiële controles te Brussel.¹¹⁸³ Hierna zal op de diverse taakvelden van de stadsclerken en –secretarissen nader worden ingegaan.

- ingrossering van stedelijke oorkonden

De grootste verschuiving binnen het taakgebied van de stedelijke stadsclerken en scribenten ligt op het terrein van de ingrossering. Tot en met het eind van de veertiende eeuw nemen de stadsclerken zelf in bijvoorbeeld de persoon van De Mierde en De Globo de ingrossering van de stedelijke oorkonden voor hun rekening, hierbij eventueel incidenteel bijgestaan door andere scribenten. Vanaf het begin van de vijftiende eeuw treden de stadsclerken hoe langer hoe meer terug als ingrossator en concentreren zij zich binnen de administratie onder meer op de groeiende registratie in schepenregisters en vonnisboeken. Binnen de oorkondeafdeling voltrekt zich bij de ingrossering in de loop van de eerste helft van de vijftiende eeuw een verschuiving, die echter geen volmaakte lineaire ontwikkeling vertoont.

De door de stadsclerken gezamenlijk uitgevoerde ingrossering gaat voor het eerst op de helling in 1400, wanneer het grootste deel van de stedelijke oorkonden geschreven is door een scribent die helemaal geen deel uitmaakt van het collectief stadsclerken. Van 1401 tot en met 1408 zijn in wisselende samenstelling doorgaans nog twee à drie van de vier of vijf stadssecretarissen verantwoordelijk voor het gros van de ingrossering. Ook in 1408 en 1410 ingrossereert respectievelijk een niet geïdentificeerde scribent en de scribent-notaris Rodolphus (Ketken) de Herende (= hand 63) een vrijwel even grote stapel oorkonden als de stadssecretarissen.¹¹⁸⁴ Deze tendens zet zich in 1411 nog sterker door, wanneer voor het eerst tweemaal zoveel stukken gemundeerd zijn door De Herende – als gewone scribent - dan door elk van de vier secretarissen afzonderlijk. Er is nog een korte opleving van de secretariële ingrossering in 1412 en 1413, waarin respectievelijk drie en twee stadssecretarissen de meeste oorkonden schrijven, maar de ontwikkeling is op de langere termijn onomkeerbaar. Vanaf 1414 zakt het aandeel van drie van de vier secretarissen langzaam weg en nemen de gewone scribenten het merendeel van het werk over.¹¹⁸⁵ In 1419 is nog maar één van de 47 overgeleverde stedelijke oorkonden door een stadssecretaris geschreven.¹¹⁸⁶ Met het aantreden van De Spina als stadssecretaris in oktober 1420 gaat weer één van de secretarissen zelf substantieel bijdragen aan de ingrossering, hoewel hij nog geen derde schrijft van het aantal oorkonden door de niet-geïdentificeerde scriptor hand 81.¹¹⁸⁷ Dit is echter eenmalig en hoogstwaarschijnlijk onder invloed van bijzondere omstandigheden ter secretarie, die in 1421 zwaarder dan normaal belast is door de afwikkeling van de ‘stadsbrandoorkonden’. In 1422, 1423, 1424 en 1425 nemen de stadssecretarissen

¹¹⁸³ In 1399 legt hertogin Johanna immers de uitgaven aan banden voor de Brusselse reizen, gemaakt om een onderzoek in te stellen naar personen en lijfrentebrieven die de stad daar jaarlijks moest betalen, zie Jacobs, *Justitie en politie*, 69.

¹¹⁸⁴ Zie Tabel I.8. Individuele productie stedelijke oorkonden 1408-1421.

¹¹⁸⁵ Deze scribenten ingrosseren meer oorkonden dan de secretarissen in 1414, 1416 en 1418.

¹¹⁸⁶ Dit is dan ook een bijzondere oorkonde in het Middelnederlands, zie database nr. 4143.

¹¹⁸⁷ In 1421 zijn er slechts 23 van de 131 stedelijke oorkonden gemundeerd door de stadssecretarissen, waaronder 17 door De Spina, zie Tabel I.8. Individuele productie stedelijke oorkonden 1408-1421.

slechts minimaal deel aan de ingrossering.¹¹⁸⁸ De Spina is daarbij tot de inschakeling van Godefridus Boest in 1424 aanvankelijk de enige die zich echt nog met de mundering bemoeit.

Het wegvallen van hand 81 na mei 1425 als meest productieve ingrossator heeft duidelijk consequenties voor de organisatie van de ingrossering van de stedelijke oorkonden. Zijn taak wordt aanvankelijk overgenomen door de niet geïdentificeerde hand 80, die 52 van de 82 oorkonden schrijft. Het jaar daarop neemt stadssecretaris Boest tijdelijk het ingrosseringswerk van hem over, samen met hand 89, die we geïdentificeerd hebben als notaris Gerardus de Grotel. Deze laatste, die geen stadssecretaris is, wordt vanaf 1428 de nieuwe leidende figuur bij de ingrossering van de stedelijke oorkonden. Zijn bijzondere positie komt ook tot uiting door het feit dat veel van zijn oorkonden niet gesigeneerd zijn door de stadssecretarissen. De stadssecretarissen Boest, Roesmont en De Spina munderen nog slechts incidenteel oorkonden, De Zomeren en De Weilhusen sr. helemaal niet. Ook De Arkel, die vanaf 1445 stadssecretaris is, heeft in die functie geen enkele oorkonde geïngrosserd. Gedurende vijf jaar verricht De Grotel, die geen stadssecretaris wordt, het overgrote deel van het werk zelf. Vanaf 1432 zijn er ook andere personen op de secretarie werkzaam die, ook al blijft De Grotel de meerderheid van de stukken ingrosseren, samen met hem substantiële aantallen stedelijke oorkonden munderen. Dit zijn (tot en met 1449) de niet geïdentificeerde scriptores 95, 112, 140, 138, 102, 124, 125 en 158, alsmede de handen 128, 129, 126 en 152, respectievelijk geïdentificeerd als de notarissen Wilhelmus Nuweert, Johannes Pels, Henricus de Eyck en Rutgerus de Eyck. Pas in 1440 komt er een wijziging in deze situatie, wanneer hand 140 de positie van De Grotel als kwantitatief meest vooraanstaande ingrossator overneemt.¹¹⁸⁹ De Grotel heeft daarna met enkele anderen, onder wie zijn collega notaris Henricus de Eyck, een aantal jaren ongeveer een zelfde aandeel in de mundering, tot in 1446 de definitieve omslag komt. Notaris Henricus de Eyck, van omstreeks 1435 tot 1445 klerk van stadssecretaris De Arkel,¹¹⁹⁰ is aanvankelijk de meest productieve schrijfkraft. Van 1447 tot en met 1449 wordt die rol overgenomen door de niet geïdentificeerde hand 158. De Grotel trekt zich tenslotte terug als ingrossator, want in 1448 mundeert hij slechts twee van de 72 oorkonden, en in 1449 geen enkele. Of hij na 1449 nog ingrossiert of in de stedelijke registers schrijft, zal nader paleografisch onderzoek moeten uitwijzen. De stad doet in ieder geval nog een beroep op hem voor het kopiëren van afschriften van oorkonden in het *Cartularium Sylvaducense*, waar we vijf pagina's van zijn hand aangetroffen hebben.¹¹⁹¹

De langzaam maar gestaag uitdijende registratie in de schepenprotocollen heeft aldus vanaf ca. 1400 zijn repercussies op de organisatie van de secretarie. De stadssecretarissen besteden de ingrossering van de oorkonden van de vrijwillige rechtspraak uit aan een vrij vaste kring van secondanten. De inschakeling van deze

¹¹⁸⁸ Zie Tabel I.9. Individuele productie stedelijke oorkonden 1422-1435.

¹¹⁸⁹ Zie Tabel I.10. Individuele productie stedelijke oorkonden 1436-1449.

¹¹⁹⁰ Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 101.

¹¹⁹¹ 's-Hertogenbosch, SA, OSA, inv. nr. 41, *Cartularium Sylvaducense*. Beleyt op die vryheit deser stat van den tolle tot Uytrecht, p. 1-5. De Grotel overlijdt pas op 9 september 1460, zie Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 155.

hulpkrachten wordt extra mogelijk gemaakt door het feit dat het formulier in de transportoorkonden versteend is, waardoor de scribenten na een korte inwerkperiode de gehele oorkondeteksten snel zelfstandig kunnen uitwerken op perkament op basis van de verkorte teksten in het protocol. Uiteindelijk lijkt zelfs één van de stedelijke scribenten, notaris De Grotel, een leidende positie te verwerven bij de ingrosseringswerkzaamheden, die in de veertiende eeuw voorbehouden waren aan de stadsklerken als De Mierde en De Globo zelf. Dat na ca. 1415 de concepten in het schepenprotocol geschreven worden door de secretarissen en geïngrosserd door hun klerken, zoals Van den Bichelaer stelt, is dan ook niet helemaal correct.¹¹⁹² Niet alleen blijven sommige secretarissen zoals De Spina en Boest nog aanzienlijke aantallen ingrosseren,¹¹⁹³ ook kunnen we op basis van het paleografisch onderzoek van de schepenprotocollen concluderen dat er gewone klerken zijn die de secretarissen zowel op incidentele basis als vrij structureel assisteren bij het optekenen van de concepten. Dit geldt in het bijzonder voor de periode 1422/29, waarin notaris Godefridus de Alendorp (= hand 84) en Rutgerus de Arkel, in zijn hoedanigheid van stedelijk scribent en nog niet als stadssecretaris, registreren. Ook de veronderstelling dat de secretarissen die bij de handeling aanwezig zijn geweest de concepten uit het schepenprotocol tot oorkonden 'redigeerden',¹¹⁹⁴ lijkt niet te stroken met de hiervoor geschetste praktijk.

Aangezien het dictaat van de stedelijke transportoorkonden *linea recta* teruggaat op de concepten in het schepenprotocol en iedere individuele inbreng ontbreekt door het gefixeerd formulier, is het onmogelijk dit dictaat te vergelijken met dat van de bijzondere stedelijke oorkonden. In combinatie met de vrij grote intervallen tussen de overgeleverde ordonnanties kan de rol van individuele redactores dan ook niet getraceerd worden. Wel kan een uitspraak gedaan worden over diegenen die verantwoordelijk zijn voor de netuitvaardiging. Terwijl de stadssecretarissen begin vijftiende eeuw minder oorkonden gaan schrijven dan voorheen, ingrosseren zij wel nog de bijzondere stukken.¹¹⁹⁵ Tussen 1400 en 1407 worden die, met uitzondering van één oorkonde, niet overgelaten aan de andere scribenten.¹¹⁹⁶ Vanaf 1408 voltrekt zich bij de mundering van de bijzondere oorkonden een zelfde ontwikkeling als bij de gewone transportoorkonden. De oorkonden die door de schepenen of het voltallige stadsbestuur uitgevaardigd zijn niet langer het exclusieve domein van de stadssecretarissen. Ook hier is geen sprake van een volstrekt lineaire ontwikkeling. In 1408 en 1409 zijn drie van de vijf bijzondere oorkonden door niet-secretariële handen geschreven, van 1410 tot en met 1417 slechts één van de vijftien stukken.¹¹⁹⁷ De echte omslag vindt plaats vanaf 1419, vermoedelijk niet toevallig op het moment waarop een dubbele personeelwisseling op de secretarie plaatsvindt. Secretaris De Rode, die meteen van bij zijn indiensttreding bijzondere stedelijke oorkonden mundeert, komt tot en met 1420 als

¹¹⁹² Van den Bichelaer, *Het Bossche notariaat*, 66. Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 188.

¹¹⁹³ De Spina ingrossereert van 1420 tot en met 1432 nog 62 transportoorkonden en Boest van 1424 tot en met 1432 nog 75!

¹¹⁹⁴ Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 146.

¹¹⁹⁵ Bijvoorbeeld database nrs. 1744, 1745, 4664, 1643, 4610, 1338, 1339, 2051, 4531, 4694, 4305, 1700 en 5359.

¹¹⁹⁶ Namelijk database nr. 4615, geschreven door hand 51.

¹¹⁹⁷ Database nrs. 1747, 2165, 5059 en 5401.

belangrijkste ingrossator onder de stadssecretarissen naar voren. Na zijn resignatie als stadssecretaris eind september 1420 blijkt de mundering nagenoeg volledig overgelaten aan de gewone scribenten. Van de 101 overgeleverde bijzondere stedelijke oorkonden tussen 1421 en 1449 zijn er maar twaalf geschreven door een stadssecretaris, en dan nog allemaal voor 1440. Boest is, samen met De Spina die vijf oorkonden mundeert, de stadssecretaris die dit voor zijn rekening neemt. Aan het ingrosseren van die oorkonden door de stadssecretarissen ligt geen inhoudelijk criterium ten grondslag, want zij munderen ook gewone vidimussen. De tendens om de mundering van bijzondere stukken over te laten aan ingrossatoren is dus, net zoals bij de transportoorkonden, ook hier sterk aanwezig. Het toevallig overgeleverde concept van een stedelijke brief, geschreven door De Weilhusen sr., zegt uiteraard niets over een eventuele taakverdeling bij het verzorgen van de stedelijke correspondentie.¹¹⁹⁸

- signering stedelijke oorkonden

Met de ingrossering hangt de signering door de stadssecretarissen nauw samen. Dit systeem, dat geïntroduceerd is door stadssecretaris De Zomeren in 1417, is pas echt op grote schaal toegepast vanaf 1430. De secretarissen De Zomeren en Roesmont zijn degenen die aanvankelijk via de signering de controle op de gemundeerde stukken uitvoeren. In de selectiecriteria van de door hen te signeren stukken is echter geen enkele systematiek te ontdekken. Hoewel De Zomeren secretaris is tot en met 1432, komt zijn signatuur op één uitzondering na, na augustus 1421 niet meer voor.¹¹⁹⁹ Deze taak is van dan af enkel nog voorbehouden aan Roesmont, die tot en met april 1428 zijn signatuur aanbrengt.¹²⁰⁰ De meer systematische signering vanaf 1429 is duidelijk gerelateerd aan de introductie van een nieuwe registrator in het schepenprotocol, namelijk Arnoldus de Weilhusen sr. Hij is al vanaf 1420 stadssecretaris, maar gaat dan voor het eerst concepten optekenen in het Bosch' Protocol. Onder zijn impuls worden nu nagenoeg alle stukken, geïngrosserd op basis van het schepenprotocol, gesigneerd. Hij is ook degene die vanaf 1429 het grootste aandeel in de signering heeft, samen met Boest. Roesmont en De Spina signeren naar verhouding weinig. In 1445 wordt Roesmont vervangen door De Arkel, die de signering met vergrote ijver van hem overneemt.

- registratie in vonnisboeken en schepenprotocollen

In de vonnisboeken tekenen de stadssecretarissen periodiek de onderpanden op die tijdens de jaargedingen van de schepenbank aangemeld worden. De stadsclerken en -secretarissen treden op als griffier van de schepenbank, maar deze taak is niet persoonsgebonden. Er is immers geen strikt doorgevoerde taakverdeling tijdens de zittingdagen, want de registratie is niet exclusief aan één bepaalde secretaris in het bijzonder toegewezen. In de loop van de zittingen lossen de secretarissen elkaar doorlopend af bij de registratie. Wel is bij de opening van de zitting de optekening

¹¹⁹⁸ Ibidem, ORA, inv. nr. R 1208, losliggend bij fol. 83, d.d. 7 maart 1438.

¹¹⁹⁹ Database nr. 5850, d.d. 4 april 1432.

¹²⁰⁰ Slechts eenmaal signeert Boest, namelijk in 1422, zie database nr. 5374.

van de zittingsdag (gevolgd door een aantal zaken) gedurende een langere periode opgedragen aan bepaalde secretarissen. Zo is van 1417 tot en met 1423 stadssecretaris Giselbertus Roesmont als eerst aangewezen belast met de registratie. Vanaf 1423 verzorgt hij dit bij toerbeurt met stadssecretaris Boest. Na de resignatie van Roesmont eind september 1445 neemt zijn vervanger De Arkel zijn plaats in, samen met De Weilhusen sr.

De registratie in het schepenprotocol is eveneens een taak van alle stadssecretarissen gezamenlijk. De permanente aanwezigheid van de vier of vijf secretarissen is niet vereist, want in de eerste helft van de vijftiende eeuw correspondeert de totale registervoering niet met het aantal stadssecretarissen. De diverse parallelle reeksen binnen een dienstjaar zijn slechts bij uitzondering het exclusief domein van een registrator, zoals in de jaren 1422/26, wanneer Roesmont over een eigen register blijkt te beschikken. Na de hereniging van de schrijfkamer in 1429 schrijven de vier of vijf stadssecretarissen in twee parallelle registers. Ook nu weer is geen sprake van individuele registervorming. Pas vanaf 1433 treedt stadssecretaris De Spina meer op de voorgrond ten koste van de vier anderen. Hij is aanwijsbaar meer betrokken bij de registratie in de twee parallelle reeksen die de scribenten gezamenlijk bijhouden en kan vanaf 1435 tot en met het schepenjaar 1449 zelfs protocolvoerder genoemd worden van één van beide parallelle reeksen. Dit impliceert dat hij vrijwel het hele jaar door op de secretarie aanwezig is en vermoedelijk niet betrokken is bij diplomatieke missies of externe belangenbehartiging. De controle op de expeditie van de originelen en de uitbetaling van de zegelgelden op basis van het schepenprotocol is ook niet aan één bepaalde stadssecretaris toegewezen. Zo kunnen we op basis van paleografisch onderzoek vaststellen dat De Rode in het schepenprotocol van 1405 de controle heeft uitgevoerd, maar dat in 1410 De Ghemert de controleur is, en niet De Rode. In beide gevallen gaat het om slechts een register, waarin zij samen registreren. Nog explicieter blijkt de gang van zaken uit het schepenprotocol van 1420, waar de zegeluitbetalingen aan de schepenen in de vier verschillende reeksen respectievelijk door De Zomeren, Boest, De Spina en Roesmont genoteerd zijn. In het protocol van 1437 geeft De Weilhusen sr. in een deel van het register aan dat de betalingen aan de schepenen uitgevoerd zijn, maar Roesmont telt in het katern met de betalingsbeloftes het aantal contracten. Hieruit blijkt duidelijk dat de secretarissen ook op dit terrein over een gelijkwaardige positie beschikken en er geen enkele persoon boven het collectief gesteld is.

- overige administratieve reeksen

De overdracht van de ingrosseringstaken van de stadssecretarissen naar de gewone scribenten is ongetwijfeld mede het gevolg van een toenemende verschriftelijking en de uitdijende ambtelijke registratie, waarvan we via de reconstructie van verloren gegane bronnenreeksen slechts een glimp kunnen opvangen. Zo vermeldt de stadsrekening van 1400 een uitgavepost voor papier van het nu verloren gegane stadsboek.¹²⁰¹ Uiteraard is niet gespecificeerd wie van de vier klerken dit stadsboek

¹²⁰¹ Ibidem, OSA, inv. nr. 1350: 'item meester Ian van Best gehael tot Ywiins van den Grave II boeken papiers in der statboec te binden'.

up to date houdt. In 1418 wordt in het schepenprotocol verwezen naar een nu verloren gegaan stedelijk signetboek, ongetwijfeld één van de vele in de reeks.¹²⁰² Ook van de registratie van het maalgeld, die blijkens een overeenkomst van de stad met het kapittel van de Sint-Jan, de Wilhelmiëten, predikheren en minderbroeders in 1445 schriftelijk moest plaatsvinden, is geen spoor terug te vinden.¹²⁰³ Hetzelfde geldt voor de poorterboeken, waarvan de oudste verwijzing teruggaat op ‘dat aude poorterboock’ met gegevens uit 1440.¹²⁰⁴ Tot slot zijn ook van de geldregistratie door particulieren bij de stad geen registers meer overgeleverd. Aanvankelijk werden de gelddepots in schepenregisters geregistreerd, maar dit leverde problemen op bij de remboursering omdat men de betreffende bedragen niet altijd kon achterhalen.¹²⁰⁵ De oplossing hiervoor werd in 1453 gevonden in een nieuwe procedure, waarbij een van de drie groenroeden of gerechtelijke boden verplicht werd om het bij hem gedeponeerde geld in de schrijfkamer door de secretarissen te laten registreren in een apart register.¹²⁰⁶ Geen van deze registers is bewaard gebleven.¹²⁰⁷ Uitspraken over een eventuele taakafbakening tussen de verschillende stadssecretarissen in deze bronnen is dan ook onmogelijk.

- cartularisatie

De betrokkenheid van de stadssecretarissen bij de aanleg van cartularia kan voor den Bosch niet eerder aangetoond worden dan in de eerste helft van de vijftiende eeuw. Uit de veertiende eeuw ontbreekt elk spoor van een stedelijk cartularium, in tegenstelling tot bijvoorbeeld steden als Leuven, Brussel en Antwerpen. Te Antwerpen voelde men in 1384 de noodzaak om een cartularium aan te leggen en zijn er vier cartularia uit de periode 1384-1484 bewaard.¹²⁰⁸ Te Leuven legde men in de eerste helft van de veertiende eeuw het ‘Cleyn charterboek’ aan.¹²⁰⁹ Bij de Brusselse stedelijke administratie waren in de veertiende en vijftiende eeuw meer dan 30 cartularia aanwezig.¹²¹⁰ Het oudste overgeleverde cartularium te ’s-Hertogenbosch is

¹²⁰² Zie ook eerder en hierna nog in dit hoofdstuk.

¹²⁰³ *Kroniek Peter van Os*, 157.

¹²⁰⁴ Schuttelaars, *Heren van de raad*, 42. Het oudste overgeleverde poorterboek dateert van 1470, zie ’s-Hertogenbosch, SA, OSA, inv. nr. 3267.

¹²⁰⁵ Jacobs, *Justitie en politie*, 90.

¹²⁰⁶ *Ibidem*, Verzameling Charters en Privilegiën, inv. nr. 1278: ‘... nochtans geboert wael als die lude hoir gelt sueken sullen, dat sii die scepenstoelen vergeten hebben of niet en weten. Oic en kunnen die lude niet wael geweten onder wien van den drien knapen tgelt geleegt is ende aldus is wael gescapen dat die guede lude heur gelt dicwiilen verliesen souden, daer af groete scaden den gueden luden gescapen weren te comen en worde dair op riipelic niet versien ... Soe is om hier op te versien bij den scepenen voirs. overdragen ende gesloeten ... dat sullen die secretarissen besceideleke scriiven in enen register dairtoe geordineert...’.

¹²⁰⁷ Een becommentariëring van verloren gegane stedelijke administratieve reeksen tot de achttiende eeuw bij Hoekx en Paquay, *Inventaris*, 69-96.

¹²⁰⁸ Voor een specificatie, zie J. van den Nieuwenhuizen, ‘Bestuursinstellingen van de stad Antwerpen (12de eeuw-1795)’ in: R. Van Uytven, Cl. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn ed., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de provinciën. Studia 82 (Brussel 2000) 501-502.

¹²⁰⁹ Cuvelier, *Inventaire*, Introduction, 4.

¹²¹⁰ Martens, ‘Le cartulaire’, 7 en 11-12, 14-16. Ten aanzien van de functie van de twee oudste cartularia en de scribenten, zie Idem, ‘Les raisons’.

het prestigieuze Rood Privilegeboek, een convoluit die in 1580 gebonden is.¹²¹¹ Koldewij dateert het oudste gedeelte kort voor het midden van de vijftiende eeuw.¹²¹² Recent maakt Paquay op basis van codicologisch onderzoek aannemelijk dat het oudste gedeelte van dit cartularium aangelegd moet zijn rond ca. 1430/40. Tevens verwijst hij de hardnekkige mythe over de eedaflegging door de Brabantse hertogen op de canonplaat in dit cartularium naar het land der fabelen.¹²¹³ De stadssecretarissen zullen ongetwijfeld de oorkonden uit het stedelijk archiefdepot gelicht hebben en zelf kopieën vervaardigd of opdracht daartoe gegeven aan scribenten. Wie echter de scribent en/of verluchter van het oudste gedeelte van dit cartularium in boekschrift is,¹²¹⁴ dat voorzien is van penversieringen en vergrote ingekleurde initialen die soms verguld zijn, is niet bekend. Het schrift zelf vertoont geen enkele verwantschap met dat van een van de stadssecretarissen of hun scribenten uit de eerste helft van de vijftiende eeuw. Het is natuurlijk niet uitgesloten dat één van deze scriptores hier niet het in de administratie gebruikelijke cursiefschrift hanteert, maar juist kiest voor het boekschrift. De verluchting van dit stadsprivilegeboek is hoogstwaarschijnlijk door het stadsbestuur uitbesteed, mogelijk binnen de stad zelf. De Onze Lieve Vrouwe Broederschap is vanaf de veertiende eeuw een belangrijke opdrachtgever voor schrijvers en verluchters.¹²¹⁵ De Broeders van het Gemene Leven, die zich in 1424 in de stad vestigen, beschikken over een scriptorium dat op contractbasis zorgt voor het kopiëren, verluchten en binden van manuscripten. Hun productieatelier wordt vanaf 1430 door de Broederschap ingeschakeld voor schrijf- en bindopdrachten. Volgens Van den Oord is het scriptorium van de Broeders het enige in de directe omgeving van Den Bosch dat systematisch voor derden heeft gewerkt en zowel binnen als buiten de stad een behoorlijke uitstraling kende.¹²¹⁶ Ook de Wilhelmiëten zijn de verluchtingskunst

¹²¹¹ Ibidem, OSA, inv. nr. 49.

¹²¹² J. Koldewij, ‘Van den eedt op het heylige evangelie’. Het ‘Roode Privilege-boek’ en de Blijde Inkomste’, *Bossche bladen* (2004) 20.

¹²¹³ Hoekx en Paquay, *Inventaris*, 72, en V. Paquay, ‘Het Rood Privilegeboek: kroonjuweel van de stad’ (ter perse) contra Koldewij, ‘Van den eedt’, 17-20.

¹²¹⁴ Voor een afbeelding van een folio uit dit gedeelte, zie Koldewij, ‘Van den eedt’, 19, alsmede de omslag.

¹²¹⁵ P. Gerlach, ‘Noordbrabantse “scribers” en “verlichters”’. Naar aanleiding van het Getijdenboek van Coudewater (1417-1457), *Archief- en Bibliotheekwezen in België* XLIII 1-2 (1972) 132-133. Naast de daar vermelde schrijvers bevat de rekening over 1383 nog diverse posten over de aanschaf van perkament en betalingen aan een goudsmid en miniaturist, zie ‘s-Hertogenbosch, BHIC, archief Onze Lieve Vrouwe Broederschap, inv. nr. 116, fol. 86r.

¹²¹⁶ R.Th.M. van Dijk, ‘Het convict der broeders van het gemene leven te ‘s-Hertogenbosch’ in: A.J. Geurts ed., *Moderne Devotie. Figuren en Facetten. Tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote 1384-1984. Catalogus* (Nijmegen 1984) 170-172. C.J.A. van den Oord, *Twee eeuwen Bosch' boekbedrijf, 1450-1650. Een onderzoek naar de betekenis van Bossche boekdrukkers, uitgevers en librariërs voor het regionale socio-culturele leven*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland LXII (Tilburg 1984) 45-50. R.W.M. de Beer, ‘Boekverluchters en verluchte handschriften’ in: A.M. Koldewij ed., *In Buscoducis. Kunst uit de Bourgondische tijd te ‘s-Hertogenbosch. De cultuur van late middeleeuwen en renaissance* (Maarssen en ‘s-Gravenhage 1990) 489-490 en de handschriften van andere stichtingen van de moderne devotie bij Idem, 491-493. R. de Beer, ‘Manuscriptproductie en randversieringen in Noord-Brabant. De karakteristieken van de kloosters’ in: A.-J. A. Bijsterveld, J.A.F.M. van Oudheusden en R. Stein ed., *Cultuur in het laatmiddeleeuwse Noord-Brabant. Literatuur - Boekproductie - Historiografie* (‘s-Hertogenbosch 1998) 64-65. Voor de zestiende-eeuwse boekproductie zie J. van de Ven, ‘Het boekbedrijf van de

meester, maar de overgeleverde manuscripten dateren pas van na de vervaardiging van het Rood Privilegeboek.¹²¹⁷ Of het birgittinessenklooster Mariënwater te Rosmalen voor de verluchting van het stedelijke cartularium in aanmerking komt is zeer de vraag, aangezien de handschriften van dit klooster uit de tweede helft van de vijftiende eeuw een vrij specifieke decoratiegroep vormen, die afwijkt van de decoratie in het Rood Privilegeboek.¹²¹⁸

Van een daarop volgende cartularium is slechts een klein fragment overgeleverd. Het betreft vier folia, geschreven door de niet geïdentificeerde hand 125, die stedelijke oorkonden ingrosseert vanaf 1432 tot en met 1449.¹²¹⁹ Deze zwaar beschadigde vier folia bevatten afschriften van hertogelijke oorkonden, met mooie, rood gerubriceerde initialen en rood aangestipte hoofdletters. De afschriften zijn dus niet door een van de stadssecretarissen zelf, maar door een ingrossator geschreven. Ook in het *Cartularium Sylvaducense* hebben we - op een pagina na door De Spina - geen handen van stadssecretarissen, maar wel van de scribenten De Grotel, Nuweert, hand 124 en Rutgherus de Eyck aangetroffen.¹²²⁰ Dit cartularium, samengesteld uit later ingebonden losse katemen, is door Hoekx en Paquay gedateerd tussen 1466 en 1489.¹²²¹ Mogelijk kan voor nagenoeg het gehele cartularium, afgezien van het laatste afschrift dat dateert uit 1466, een nieuwe terminus ante quem gegeven worden, want De Grotel overlijdt op 9 september 1460. Bovenstaande paleografische bevindingen tonen aan dat de gewone secretariekrachten ook ingeschakeld worden voor het schrijven van (een deel van) de midden vijftiende-eeuwse cartularia.¹²²² Ook te Utrecht schakelde de stadsclerk in het laatste kwart van de veertiende eeuw hulpkrachten in voor het schrijven het zogenaamde Rode Boek, Die Roese en een cartularium.¹²²³ De vrij late cartularisatie in Den Bosch houdt mogelijk verband met het tijdstip van overbrenging van de stedelijke oorkonden. Pas in 1399 worden de privileges samen met

broeders van het gemene leven te 's-Hertogenbosch in de zestiende eeuw' in: *Cultuur in het laatmiddeleeuwse Noord-Brabant*, 55-63. Kuijer, 's-Hertogenbosch, 182.

¹²¹⁷ De Beer, 'Boekverluchters en verluchte handschriften', 493-494. A.M. Koldewij, *In Buscoducis 1450-1629. Kunst uit de Bourgondische tijd te 's-Hertogenbosch. De cultuur van late middeleeuwen en renaissance* (Maarssen en 's-Gravenhage 1990) catalogus nr. 62. De Beer, 'Manuscriptproductie' in: *Cultuur in het laatmiddeleeuwse Noord-Brabant*, 67. Van den Oord, *Twee eeuwen Bosch*' boekbedrijf, 42-43.

¹²¹⁸ De Beer, 'Boekverluchters en verluchte handschriften', 493-494. De Beer, 'Manuscriptproductie' in: *Cultuur in het laatmiddeleeuwse Noord-Brabant*, 67-68. A. van Veenendaal, 'Gedecoreerde handschriften van Mariënwater' in: *In Buscoducis*, 497-500. Van den Oord, *Twee eeuwen Bosch*' boekbedrijf, 41-42. Voor een beschrijving van de randversierselen in de vijftiende- en zestiende-eeuwse handschriften, vervaardigd door kloosters in en om Den Bosch, zie R.W.M. de Beer, 'Noord-Brabant' in: A.S. Korteweg ed., *Kriezels, aubergines en takkenbossen. Randversiering in Noordnederlandse handschriften uit de vijftiende eeuw* (Zutphen 1992) 154-165.

¹²¹⁹ 's-Hertogenbosch, BHIC, Collectie Aanwinsten, inv. nr. 28.

¹²²⁰ 's-Hertogenbosch, SA, OSA, inv. nr. 41, Cartularium Sylvaducense, p. 7-31 en 53-55 voor Nuweert, p. 55 voor De Spina, p. 65-71 voor hand 124 en p. 72-74 voor Rutgherus de Eyck.

¹²²¹ Hoekx en Paquay, *Inventaris*, 157.

¹²²² Ook in het eind vijftiende-eeuws cartularium, aangelegd door de stadssecretaris De Os sr. ter voorbereiding op zijn kroniek, schrijven meerdere scribenten, zie *Kroniek Peter van Os*, 357-358. Voor een overzicht van de diverse laat-vijftiende- en zestiende-eeuwse stedelijke cartularia en privilegeboeken, zie Hoekx en Paquay, *Inventaris*, 156-166.

¹²²³ Ketner, 'De Tolnaers', 160-161.

de zegelstempels van het stadhuis naar de Sint-Janskathedraal overgebracht.¹²²⁴ Hierdoor verliest het stadsbestuur evenwel de directe toegang en wordt de raadpleging van de benodigde stukken omslachtiger. Voor de opening van de ‘comme’ of kist zijn namelijk vier sleutels benodigd, in het bezit van schepenen, gezworenen, raadslieden en de dekens van de ambachten.¹²²⁵ Het is dan ook niet verwonderlijk dat men besluit tot de vervaardiging van een manuscript, dat een handzaam overzicht biedt van de voor de stad belangrijke oorkonden. De analyse van het Rood Privilegeboek bewijst inderdaad dat dit cartularium geen toegang biedt op het integrale stedelijk depot in de Sint-Jan, maar slechts een selectie. Zo ontbreken bijvoorbeeld de dertiende-eeuwse hertogelijke oorkonden met schuldverstellingen en betalingsopdrachten, een oorkonde over het Bossche erfrecht, oorkonden van de heer van Cuyk inzake Bossche rechten, een hertogelijk verzoek om bezegeling van de overeenkomst over de Bossche stadsprivileges enz. Wel gekopieerd zijn met name die oorkonden die de hertogelijke voorrechten aan de stad omschrijven, de competentiebevoegdheid van het stadsbestuur in allerlei zaken zowel binnen de stad als ten opzichte van de omliggende Meierij, de handelsvoorrechten, kortom alle oorkonden die de legitimiteit van het stadsbestuur binnen- en buitenstedelijk weerspiegelen en op basis waarvan men die kon verdedigen.

- stedelijke representatie, raadsnotulering en historiografie

Er zijn drie taakvelden van het stedelijk secretariaat waarover we voor de dertiende, veertiende en eerste helft vijftiende eeuw geen of weinig concrete gegevens kunnen aandragen, namelijk de stedelijke representatie, de raadsnotulering en de historiografie. Zo ontgaat ons bij gebrek aan stadsrekeningen, afgezien van een rekeningpost uit 1406 voor een dagvaart naar Leuven en Brussel, waaruit Spierings het bestaan afleidde van een eerste voornaamste of opperste klerk,¹²²⁶ concreet de gehele stedelijke vertegenwoordiging door de stadssecretarissen.¹²²⁷ In het kader van het overleg met de hertog of zijn vertegenwoordigers is slechts één enkele perkamenten notitie overgeleverd. Dit stuk is een ongedateerd, puntsgewijs memorandum met zes onderwerpen, geschreven door hand 31, dus door de stadsklerk

¹²²⁴ R. van de Laar, ‘De stadscomme in de Sint Janskerk’ in: *Vriendenboek stadsarchivaris Kuijer* (’s-Hertogenbosch 1980) 137-138. Hoekx en Paquay, *Inventaris*, 24.

¹²²⁵ *Kroniek Peter van Os*, 124.

¹²²⁶ Spierings, *Het schepenprotocol*, 92.

¹²²⁷ Er zijn geen archieven van de Staten van Brabant, zodat ook langs die weg geen reconstructie mogelijk is, zie Uyttebroeck, *Le gouvernement*, 429. In het schepenprotocol is eenmalig een registratie aangetroffen van de onkosten voor het halen van een hoofdvonnis te Leuven door vier schepenen en een stadsklerk, maar in tegenstelling tot de naam van de schepenen is die van de stadsklerk niet gespecificeerd, zie ’s-Hertogenbosch, SA, ORA, inv. nr. R 1196, fol. 206r., d.d. 19 juli 1427. Ook blijkt uit een toevallig overgeleverde conceptbrief op een schutblad van het schepenprotocol dat stadssecretaris De Zomer diplomatieke missies verrichtte voor de stad, zie Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 362. Tot slot hebben we de schrijfhand van stadssecretaris De Rode aangetroffen in een memorie van grieven van de inwoners van Den Bosch uit mei 1408, zie Den Haag, Nationaal Archief, archief graven van Holland, inv. nr. 609, en de hand van stadssecretaris Godefridus Boest op een onafgewerkt concept van een brief betreffende een schuld aan Helmond, zie ’s-Hertogenbosch, SA, ORA, inv. nr. R 1196, tussen fol. 218r en 219r, vermoedelijk ontstaan in de periode half december 1426/begin januari 1427.

De Mierde.¹²²⁸ Deze memo van De Mierde wijst weliswaar op zijn rol bij het overleg tussen de stad en de hertog, maar deze ene toevalsvondst geeft geen uitsluitel over zijn positie in deze ten opzichte van bijvoorbeeld De Globo. Op grond van de paleografische reconstructie van de oorkonden en registers lijkt het vrij onwaarschijnlijk dat één van de vier of vijf stadssecretarissen tot en met de eerste helft van de vijftiende eeuw geheel vrijgesteld zou zijn van de voorkomende administratieve taken en in het bijzonder belast met de stedelijke vertegenwoordiging en/of het verlenen van juridische bijstand. Wel kunnen we stellen dat stadssecretaris De Spina, die geen notaris is, vanaf 1435 tot en met 1449 permanent aanwezig is op de schrijfkamer ten behoeve van de registratie in de schepenprotocollen en aldus niet beschikbaar lijkt ten behoeve van de stedelijke belangenbehartiging in binnen- en buitenland.

Hoewel het notuleren van de raadsvergaderingen standaard tot de het takenpakket van de stadssecretaris hoort,¹²²⁹ wordt in Den Bosch rijkelijk laat, namelijk in 1514 besloten dat dit voortaan de taak is van een van de secretarissen.¹²³⁰ Het lijkt een vreemde gang van zaken dat het stadsbestuur de besluiten van de raadsvergaderingen niet eerder zou hebben opgetekend, maar elk spoor daarvan of verwijzing daarnaar ontbreekt.

Ook op historiografisch gebied kan 's-Hertogenbosch niet bogen op enige verhalende productie vóór het eerste decennium van de zestiende eeuw. Pas met de kroniek van stadssecretaris Petrus de Os start de stedelijke historiografische traditie.¹²³¹ Dit impliceert uiteraard niet dat er buiten het ambtelijk milieu geen handschriften geproduceerd zijn, al zijn die hoofdzakelijk van religieus-liturgische aard.¹²³² Een mooi voorbeeld daarvan is het Mirakelboek, dat ontstaan is in het kader van de Mariaverering in de Sint-Jan. De optekening van 461 van de ca. 500

¹²²⁸ 's-Hertogenbosch, SA, OSA, inv. nr. 4965. Gezien de vermelding van 'in den irsten dat pont van den wissel' ligt een datering ca. 1387 ligt voor de hand, omdat de stad in 1387 van hertogin Johanna het recht krijgt een stadswisselaar te benoemen. Daarvoor waren er uitsluitend één of meer particuliere wisselaars aanwezig, zie Jacobs, *Justitie en politie*, 89.

¹²²⁹ Mertens, 'Bestuursinstellingen van de stad Brugge (1127-1795)' in: W. Prevenier en B. Augustyn ed., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief (Brussel 1997) 327. J. Decavele, 'Bestuursinstellingen van de stad Gent (einde 11de eeuw-1795)' in: W. Prevenier en B. Augustyn ed., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief (Brussel 1997) 296. Hugenholtz, 'Clerc (secretaris)', 227. Eveneens verondersteld door W. Koppers, *De stadsrekeningen van Geldern 1386-1423. Inleiding, teksteditie, indices* (1992) 44. Voor de Duitse steden zie Stein, 'Deutsche Stadtschreiber im Mittelalter', 54-55. Pitz, *Schrift- und Aktenwesen der städtlichen Verwaltung im Mittelalter*, 271. Burger, *Die Südwestdeutschen Stadtschreiber*, 164-165. Thiele, *Die Freiburger Stadtschreiber*, 74. Hoheisel, *Die Göttinger Stadtschreiber*, 21.

¹²³⁰ Jacobs, *Justitie en politie*, 84. Schuttelaars, *Heren van de raad*, 155, 167-169.

¹²³¹ Editie van deze kroniek in *Kroniek Peter van Os*. Voor een bundeling van de lezingen bij de publicatie van de kroniek, zie *Cultuur in het laatmiddeleeuwse Noord-Brabant*. De historiografie van 's-Hertogenbosch na Van Os in *Kroniek Peter van Os*, XXXV-XXXIX, *Kroniek van Molius*, 42-45 en 52-55. J.G.M. Sanders 'De Bossche kroniekschrijvers Molius en Cuperinus: een paar apart', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 21 (2004) 96-128. Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 81 en 163. Hoekx en Paquay, *Inventaris*, 97-99.

¹²³² Een eerste inventarisatie van Bossche manuscripten door P. Gerlach, 'Het geestelijk klimaat in de stad van 's-Hertogenbosch ten tijde van Jeroen Bosch', *Brabantia* 18 (1969) 51-62, met aanvullingen door Van den Oord, *Twee eeuwen Bosch' boekbedrijf*, 42.

wonderverhalen is door de uitgevers op paleografische gronden met een ruime marge gedateerd in het laatste kwart van de veertiende of het eerste kwart van de vijftiende eeuw.¹²³³ Het handschrift is inclusief het zestiende-eeuws gedeelte, geschreven door dertig handen. Vijf personen tekenen 412 van de 523 teksten op. Geen van de betrokken scribenten is geïdentificeerd, maar de uitgevers spreken de verwachting uit dat het nader determineren van de vele handen door vergelijking met het schrift van de Bossche stadssecretarissen en met schrifttypen in het archief van de Onze Lieve Vrouwe Broederschap zeker tot resultaat kan leiden.¹²³⁴ Op grond van de afbeeldingen in de editie kunnen we in ieder geval één van de scribenten identificeren, namelijk degene die de mirakels 8 tot en met 17 geschreven heeft. Deze schrijfhand behoort toe aan de stadsklerk Adam de Mierde. Nader onderzoek in het Mirakelboek zelf bracht nog vijf extra mirakels van zijn hand aan het licht, alsmede een mirakel door de stadsklerk hand 20.¹²³⁵ Niet alleen zijn nu voor het eerst twee scribenten uit het oudste gedeelte van het Mirakelboek geïdentificeerd, bovendien levert deze identificatie een nieuwe terminus ante quem op voor de datering van dit gedeelte van het handschrift. De Mierde overleed immers op 25 maart 1403.¹²³⁶

De afwezigheid van ook maar enig historiografisch werk in Den Bosch in de veertiende en vijftiende eeuw is opmerkelijk te noemen in het licht van de productie in andere middeleeuwse steden.¹²³⁷ De griffier van de Ukkelse schepenbank, Willem van den Mortre, tekende in 1337 het recht van Ukkel op met daarin een notitie uit het gedicht *Van Negen den Besten*.¹²³⁸ De Leuvense stadsklerk Jan Caligator schreef rond 1350 een verloren gegane Latijnse vorstenspiegel voor de hertog van Brabant. Sleiderink veronderstelt dat het initiatief hiertoe eerder lijkt te zijn uitgegaan van de stad dan van het hertogelijk hof.¹²³⁹ Te Antwerpen is de veertiende-eeuwse literaire productie indrukwekkend te noemen, met als boegbeeld uiteraard de veertiende-eeuwse stadsklerk Jan van Boendale, die in opdracht van schepen Willem Bornecolve de Brabantsche Yeesten schreef.¹²⁴⁰ De Brusselse stadspensionaris Petrus de Thimo

¹²³³ Editie door H. Hens e.a., *Mirakelen van Onze Lieve Vrouw te 's-Hertogenbosch 1381-1603*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland XLII (Tilburg 1978). Het origineel wordt bewaard in een glazen schrijn voor het Mirakelbeeld van de Zoete Lieve Vrouw in de Sint-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch, J. van Oudheusden, *De Sint Jan van 's-Hertogenbosch* (Zwolle 1985) 79-80.

¹²³⁴ Hens e.a., *Mirakelen van Onze Lieve Vrouw*, 16.

¹²³⁵ 's-Hertogenbosch, Sint-Janskathedraal, Mirakelboek, fol. 16v-17v (mirakels nrs. 8-17, van 24 december 1382 tot en met 14 februari 1383), 19r-v (mirakels nrs. 18, 19, 21, 22 en 23, van 1 oktober 1382 tot 7 maart 1383). Hand 20 schrijft mirakel nr. 29 op fol. 20r-v (d.d. 16 maart 1383).

¹²³⁶ Voor de methodologisch vruchtbare combinatie van literaire en documentaire bronnen, zie de oratie van W. van Anrooij, 'Handschriften als spiegel van de middeleeuwse tekstcultuur', elektronisch raadpleegbaar op <http://www.wetenschapsagenda.leidenuniv.nl/content-docs/Oraties-2005/oratie-van-anrooij.pdf>.

¹²³⁷ Een recente synthese van de Brabantse geschiedschrijving en literatuur door R. Stein, 'Historiografie en literatuur' en 'Historiografie, literatuur en onderwijs' in: *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*, 133-147 en 187-194.

¹²³⁸ W. van Anrooij, *Helden van weleer. De Negen Besten in de Nederlanden (1300-1700)* (Amsterdam 1997) 41-42.

¹²³⁹ Sleiderink, *De stem van de meester*, 120. Een biografische schets van Caligator door P. Avonds, 'Caligator' in: *Nationaal Biografisch Woordenboek* 14 (1992) kolom 97-102.

¹²⁴⁰ W. van Anrooij, 'Literatuur in Antwerpen in de periode ca. 1315-1350, een inleiding' in: W. van Anrooij e.a. ed., *Al t'Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd*.

werkte het plan uit om de Yeesten van een actueel vervolg te voorzien. Hij verzamelde de historische informatie bij onder meer de hertogelijke secretaris Emond de Dynter en droeg het materiaal over aan kapelaan Wein van Cotthem om het in verzen om te zetten. De stad Brussel liet na afronding van het manuscript in 1441 de volledige tekst transcriberen door Heinricus Vanden Damme tot een mooie leesbare codex.¹²⁴¹

De Dordtse stadsklerk Melis Stoke schrijft in zijn hoedanigheid als klerk van de grafelijke kanselarij van Holland/Zeeland de Rijkroniek van Holland.¹²⁴² Te Leiden kopiëren de stadsklerken Dirk Gravekiin en Gerrit Hoogstraat literaire werken, waarvan er enkele vermeld worden op de boekenlijst van Philips van Leiden in 1372.¹²⁴³ Het vervullen van een administratieve functie weerhoudt scribenten er niet van zich met het literaire genre in te laten, zoals ook blijkt uit de sterke traditie van de 'Stadtchronistik' in de Duitse steden. Vanaf de veertiende eeuw treden leden van de stedelijke kanselarij daar op als auteurs van teksten in de volkstaal.¹²⁴⁴

Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen XXIV (Amsterdam 2002) 9-16. R. van Uytven, 'Het Antwerpen van Jan van Boendale' in: Ibidem, 17-29. J. Reynaert, 'Boendale of 'Antwerpse school'? Over het auteurschap van Melibeus en Dietsche doctrinale' in: Ibidem, 127-157. R.H. Sleiderink, *De stem van de meester. De hertogen van Brabant en hun rol in het literaire leven (1106-1430)*. Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen 25 (Amsterdam 2003) 118.

¹²⁴¹ Sleiderink, *De stem van de meester*, 167 en 202. Idem, 'Grootse ambities. Culturele initiatieven van de stad Brussel ten tijde van Filips de Goede' in: J. Janssens en R. Sleiderink ed., *De macht van het schone woord. Literatuur in Brussel van de 14de tot de 18de eeuw* (Leuven 2003) 112, 114. J. Janssens, 'De macht van het schone woord. Literatuur in Brussel van de 14de tot de 17de eeuw' in: Ibidem, 32. Voor De Thimo en De Dynter, zie R. Stein, *Politiek en historiografie. Het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw*. Miscellanea Neerlandica X (Leuven 1994) 73-99 en 101-124, en Idem, 'Emond de Dynter († 1449), kanunnik, hertogelijk secretaris en geschiedschrijver' in: T. Cuijpers e.a. ed., *Brabantse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Noordbrabanders 4* (Amsterdam, Meppel en 's-Hertogenbosch 1994) 47-50.

¹²⁴² Burgers, 'De loopbaan van de klerk Melis Stoke', 20-27. Idem, *De Rijkroniek van Holland en zijn auteurs. Historiografie in Holland door de Anonymus (1280-1282) en de grafelijke klerk Melis Stoke (begin veertiende eeuw)*. Hollandse Studiën 35 (Hilversum 1999). Voor de schrijfhand van Stoke zie Idem, *De paleografie*, 134-138 en Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 161-162. Een elektronische editie van de Rijkroniek door J.W.J. Burgers, is raadpleegbaar op <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Rijkroniek>.

¹²⁴³ Kwakkel, *Die Dietsche boeke die ons toebehoeren*, 164.

¹²⁴⁴ Stein, 'Deutsche Stadtschreiber im Mittelalter', 29-30. Burger, *Die Südwestdeutschen Stadtschreiber*, 226-230. V. Honemann, 'Die Stadtschreiber und die deutsche Literatur im Spätmittelalter und der Frühen Neuzeit' in: W. Haug, T.R. Jackson en J. Janota ed., *Zur deutschen Literatur und Sprache des 14. Jahrhunderts. Dubliner Colloquium 1981* (Heidelberg 1983) 320-353, met een overzicht 340-353. P. Johaneck, 'Hofhistoriograph und Stadtchronist' in: W. Haug en B. Wachinger ed., *Autorentypen* (Tübingen 1991) 50-68. U. Peters, 'Hofkleriker - Stadtschreiber - Mystikerin. Zum literarhistorischen Status dreier Autorentypen' in: *Autorentypen*, 29-49. Mersiowsky, 'Städtisches Urkundenwesen', 352. G. Roth, 'Zwischen Pflicht und Kür. Der Stadtschreiber Peter Eschenloer als Botschafter, Übersetzer und Chronist. Mit drei Anhängen zu Gesandten, Prokuratoren und Boten des Breslauer Rates' in: J.R. Veenstra en R. Suntrup ed., *Stadt, Kanzlei und Kultur/City, Chancery and Culture* (Münster en Groningen 2004) 15-46. V. Honeman, 'Kanzlei, Stadt und Kultur im Leben und Werk des Johann Frauenburg von Görlitz († 1495)' in: *Stadt, Kanzlei und Kultur/City, Chancery and Culture*, 47-70. In het eind veertiende-eeuwse Noord-Nederland is Dirc Potter de succesvolle versperoonlijking van een ambtenaar met literaire ambities, zie F.P. van Oostrom, 'Literatuur en levensloop: de succesmoraal van Dirc Potter, ambtenaar-auteur aan het Hollandse hof (ca. 1400)' in: D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje ed., *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Utrecht 1987) 98-112.

Voor de achtergestelde positie van Den Bosch op dit punt ten opzichte van het zuidelijk deel van het hertogdom Brabant zijn meerdere oorzaken aan te voeren. In de eerste plaats is de stad weliswaar een van de Brabantse hoofdsteden, maar daarbij mag niet uit het oog worden verloren dat zij niet alleen geografisch, maar ook in politiek opzicht een excentrische positie inneemt ten opzichte van de steden Leuven, Brussel en in mindere mate Antwerpen. Ook de Bossche loyaliteit aan het hertogdom Brabant is niet altijd evident.¹²⁴⁵ Het ontstaan van een Brabants-georiënteerde historiografische traditie, geëntameerd door het stadsbestuur, ligt dan ook niet voor de hand. Een tweede belangrijk aspect vormt de afwezigheid van een hof, dat als katalysator zou kunnen werken voor het culturele leven. Dat de literair-culturele bloei niet alleen onder impuls van de grote vorstenhoven tot stand komt, maar ook op een meer bescheiden schaal kan plaatsvinden, bewijst Sleiderink met zijn analyse van het culturele en literaire leven aan het hof van Breda in de tweede helft van de veertiende eeuw.¹²⁴⁶ Een dergelijke stimulans ontbreekt in Den Bosch ten enenmale. Tenslotte is de stad een modale handelsstad, gericht op de transitohandel, die als grensstad bij voortdurende geteisterd wordt door de Brabants-Gelderse oorlogen. Ook dit is niet bepaald een bevorderlijk klimaat voor het ontwikkelen van een stedelijk literair mecenaat. Frappant is dan ook de visie van meerdere auteurs, die van mening zijn dat het algehele culturele klimaat in Den Bosch niet in de pas loopt met de omliggende gebieden. Zo constateert De Beer ten aanzien van de boekverluchting weliswaar dat de randverluchtingen in Noord-Brabantse laatmiddeleeuwse handschriften naadloos aansluiten bij die in de Noordelijke Nederlanden, maar dat de productie van verluchte handschriften in Noord-Brabant later op gang komt. In de Noordelijke Nederlanden ligt de bloeiperiode in het derde kwart van de vijftiende eeuw; in Noord-Brabant ligt het accent op het vierde kwart van de vijftiende en het eerste kwart van de zestiende eeuw.¹²⁴⁷ Ook Pleij ziet overeenkomsten in processen, structuren en manifestaties van de stadscultuur tussen de Vlaamse en Brabantse steden enerzijds en Den Bosch, Breda en Bergen op Zoom anderzijds, maar attendeert op het verlate tijdperk waarbinnen die ontwikkelingen zich manifesteren in het noorden van Brabant.¹²⁴⁸ Stein gaat zover dat hij zelfs gewaagt van een isolement van Den Bosch in cultureel opzicht en ziet de begin zestiende-eeuwse kroniek van stadssecretaris Van Os als een illustratie van de verlate culturele ontwikkeling.¹²⁴⁹ Op het literaire vlak merkt Van Oostrom op dat hij in het middeleeuwse Den Bosch geen creatieve literatoren kan traceren. Hij typeert de stad, met een verwijzing naar de boekcultuur in de kloosters en de traditie van de Bossche drukkers, als een boekenstad.¹²⁵⁰ Het hoogstaand en

¹²⁴⁵ R. Stein, 'De kroniek van Peter van Os en de Brabantse historiografie' in: *Cultuur in het laatmiddeleeuwse Noord-Brabant*, 122-124.

¹²⁴⁶ R. Sleiderink, 'Heer en meester op het kasteel van Breda. Het literaire leven in de tweede helft van de veertiende eeuw' in: *Cultuur in het laatmiddeleeuwse Noord-Brabant*, 24-36. Voor het prestige dat Brussel ontleende aan het hof en de culturele uitstraling, zie J. Janssens, 'De macht van het schone woord' in: *De macht van het schone woord*, 23-36.

¹²⁴⁷ De Beer, 'Manuscriptproductie' in: *Cultuur in het laatmiddeleeuwse Noord-Brabant*, 71.

¹²⁴⁸ Pleij, H., 'De late triomf van een regionale stadscultuur' in: *Cultuur in het laatmiddeleeuwse Noord-Brabant*, 22.

¹²⁴⁹ Stein, 'De kroniek van Peter van Os' in: *Cultuur in het laatmiddeleeuwse Noord-Brabant*, 136.

¹²⁵⁰ F. van Oostrom, 's-Graven-Hage en 's-Hertogen-Bosch. Hofsteden als culturele melkroes in de middeleeuwen. Feestrede uitgesproken door Prof. Dr Frits van Oostrom op 10 oktober 1993 in de Nederlands Hervormde Kerk te 's-Hertogenbosch bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de

gevarieerd cultureel leven in brede zin dat Van Oudheusden voor de vijftiende en zestiende eeuw schetst doet aan de hiervoor gesignaleerde 'culturele armoede' niets af, want zijn bijdrage heeft voornamelijk betrekking op het laatste kwart van de vijftiende en de zestiende eeuw.¹²⁵¹

We kunnen concluderen dat het rekeningwezen eind veertiende eeuw afgezonderd is van de rest van de administratie en er in de eerste helft van de vijftiende eeuw een groeiende differentiatie is binnen de ingrossering en registrering. De functionele differentiatie op financieel terrein wordt binnen de secretarie in de loop van de vijftiende eeuw verder doorgevoerd, want in 1496 blijkt er een aparte klerk van de rekening te zijn, te onderscheiden van de stadssecretarissen.¹²⁵² Wanneer deze functie overgegaan is van een van de stadssecretarissen naar een rekeningklerk blijft bij gebrek aan stadsrekeningen in het ongewisse. Afgezien van deze taakverdeling blijkt aan de top van de secretarie eerder sprake van een vrij platte organisatiestructuur. Dat één van de secretarissen in de eerste helft van de vijftiende eeuw een hogere positie inneemt dan de anderen, kan op grond van de analyse van het voorhanden zijnde bronnenmateriaal niet worden onderbouwd. In tegenstelling tot het eind van de vijftiende en de zestiende eeuw vermelden de stadssecretarissen in onze periode niet in het schepenprotocol wanneer zij op dienstreis zijn.¹²⁵³ Dat meerdere stadssecretarissen deel kunnen uitmaken van delegaties die namens Den Bosch afgevaardigd worden naar de Brabantse staten- en stedenvergaderingen, blijkt onder meer uit een door het stadsbestuur uitgevaardigde oorkonde in 1441, die ter bestrijding van de grote schuldenlast paal en perk stelt aan de omvang van de afvaardigingen.¹²⁵⁴ Schuttelaars veronderstelt dat de taken, die later door de pensionaris verricht worden, naar alle waarschijnlijkheid door één van de secretarissen of door alle secretarissen gezamenlijk als een onderdeel van hun functie werden gedeeld. Volgens hem heeft tussen 1500 en 1551 nooit één secretaris, maar twee of drie de taken van een pensionaris op zich genomen.¹²⁵⁵ Pas in 1552 wordt, na

Bossche Kring voor Geschiedenis en Heemkunde De Boschboom', *Boschboombladeren* 42 (1994) 84. De eerste drukker in Den Bosch is Gerard van der Leempt, die zich in de jaren tachtig van de vijftiende eeuw in de stad vestigt, zie Van den Oord, *Twee eeuwen Bosch' boekbedrijf*, 27.

¹²⁵¹ J. van Oudheusden, 'Het cultureel klimaat in 's-Hertogenbosch in de vijftiende en zestiende eeuw' in: J. van Oudheusden en A. Vos ed., *De wereld van Bosch*. Historisch ABC 4 ('s-Hertogenbosch 2001) 50-73.

¹²⁵² 's-Hertogenbosch, SA, OSA, inv. nr. 1354 (stadsrekening van Pasen 1496 tot 1 oktober 1496).

¹²⁵³ Bijvoorbeeld de vermelding van de dienstreizen van stadssecretaris Nicolaas Kuyst op 9 november 1499 voor ca. 3 weken naar Gent en Brugge, op 24 april dertien dagen naar Brussel en op 3 september vijftien dagen naar Holland, zie Schuttelaars, *Heren van de raad*, 125. In het schepenjaar 1539/40 zijn de stadssecretarissen verantwoordelijk voor 30% van de stedelijke reisdagen..

¹²⁵⁴ 's-Hertogenbosch, SA, Verzameling Charters en Privilegiën, inv. nr. 418, d.d. 30 september 1441 : 'Item dat men die dachverde leysten sall mitten mynsten dat men can, te weten mit enen secretaris alleen of mit eenen scepenen of goeden man van den raide ende enen secretaris ende niet meer, ten weer in lastigen saken by raide der stat'.

¹²⁵⁵ Schuttelaars, *Heren van de raad*, 265-267. Een zelfde praktijk zien we te Haarlem, waar de drie gezworen stadsklerken vanouds de Haarlemse deputaties ondersteunen. Met de benoeming van een pensionaris in 1478 beschikt de stad over een aparte ambtenaar ten behoeve van onder meer rechtszaken, die geen formele band met het 'klerkambacht' heeft, zie Marsilje, 'Het Haarlemse klerkambt', 191. Voor de rol van de Leidse pensionarissen bij het inwinnen van juridisch advies in de vorm van 'consilia', zie M. van Luijk, 'The City Magistracy in Leiden and Academic Legal Advice around the Middle of the Fifteenth Century' in: K. Goudriaan, J. van Moolenbroek en A. Tervoort ed.,

een eerste mislukte poging daartoe in 1506, naast de stadssecretarissen een pensionaris aangesteld.¹²⁵⁶ Mogelijk is hier een continue lijn te trekken vanaf onze onderzoeksperiode tot het begin van de zestiende eeuw.¹²⁵⁷

De door ons gereconstrueerde vrij gelijkwaardige positie binnen de stedelijke secretarie van Den Bosch wijkt af van de Brusselse, die in de eerste helft van de veertiende eeuw hiërarchisch gestructureerd was, zoals blijkt uit de emolumenten in de keure van 1339.¹²⁵⁸ Ook te Antwerpen wordt bij de bezoldiging een onderscheid gemaakt tussen een eerste klerk en zijn collega's, want zijn wedde bedraagt het viervoudige.¹²⁵⁹ De Gentse secretarie kent een sterk doorgevoerde specialisatie met acht types klerken rond 1360, elk met verschillende taken en de daarbij horende gespecificeerde betalingen.¹²⁶⁰ Aangezien we slechts over enkele Bossche stadsrekeningen beschikken, kunnen we geen absolute zekerheid verkrijgen over de onderlinge positie van de stadsklerken en -secretarissen in de veertiende en eerste helft van de vijftiende eeuw. Deze rekeningen bevatten geen betalingsposten die een onderlinge rangorde aangeven. Aansluiting kan wel gevonden worden bij de organisatie van de secretarie van Haarlem in de eerste helft van de vijftiende eeuw, waar evenmin een onderlinge taakafbakening is tussen de drie stadsklerken. Pas in 1442 wordt daar een verschil in emolumenten aangebracht en ontwikkelt één van de klerken zich tot het feitelijke hoofd van de secretarie.¹²⁶¹

Education and Learning in the Netherlands, 1400-1600. Essays in honour of Hilde de Ridder-Symoens (Leiden 2004) 69-85. De Rotterdamse stadssecretaris wordt eveneens ontlast door de benoeming van een pensionaris in 1508, die met de burgemeesters op dagvaart gaat, Ten Boom, 'De eerste secretarissen', 154. Te Dordrecht blijven de stadssecretarissen na de aanstelling van een pensionaris, die voor het eerst in de stadsrekeningen voorkomt in 1485, bij de behartiging van stadszaken betrokken, zie Ketelaar, 'Clerc (secretaris)', 60. Voor het ontstaan van de het Leidse pensionarisambt rond het midden van de vijftiende eeuw, zie Hugenholtz, 'Clerc (secretaris)', 233-234. Marsilje, *Het financiële beleid*, 92, 102-105. R.C.J. van Maanen, 'De pensionaris als archiefvormer', *Nederlands Archiefblad. Tijdschrift van de vereniging van Archivarissen in Nederland* 90 (1986) 194-1956. Brand, *Over macht en overwicht*, 141-147. Kokken, 'De Leidse pensionaris', 124-129, belicht het ambt tussen 1477 en 1494. De ontwikkeling van het pensionarisambt in de Duitse steden bij Stein, 'Deutsche Stadtschreiber im Mittelalter', 44-48.

¹²⁵⁶ Jacobs, *Justitie en politie*, 85-86. Schuttelaars, *Heren van de raad*, 264-270. Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 150. Hoekx en Paquay, *Inventaris*, 91.

¹²⁵⁷ Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 147, noemt voor de tweede helft van de vijftiende eeuw drie secretarissen die feitelijk als stadspensionaris fungeren, namelijk Arnoldus de Weilhusen junior, Simon de Couderborch en Godefridus Grootaert de Os. Nader onderzoek in deze is gewenst.

¹²⁵⁸ Bonenfant-Feytmans, 'Note', 25-26 en 29. In 1359 gaat men in een nieuwe stedelijke ordonnantie over tot een egalisatie.

¹²⁵⁹ R. Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur voor en tijdens de Franse overheersing. Bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van de stedelijke bestuursinstellingen in de Zuidelijke Nederlanden*. Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte, 135e afl. (Brugge 1965) 45.

¹²⁶⁰ Rogghé, 'De Gentse klerken', 7-15. Voor de specifieke taakverdeling zie J. Decavele, 'Bestuursinstellingen' in: *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen*, 296.

¹²⁶¹ Marsilje, 'Het Haarlems klerkambt', 184-186 en 195.

3. Uitwendige en inwendige kenmerken van de stedelijke oorkondeproductie

Kenmerkend voor de interne organisatie van de stedelijke secretarie zijn de ongeschreven codes ten aanzien van het gehele beoorkondingsproces. De expeditie van de stedelijke oorkonden is niet vrijblijvend, maar onderworpen aan chronologisch bepaalde regels en gewoonten. Zo is een sterke uniformering van de uitwendige kenmerken waarneembaar, niettegenstaande het feit dat zelfs bij eenzelfde scribent afwijkingen op het algemene patroon kunnen voorkomen. Bij de beschrijfstof ligt de keuze voor het materiaal klaarblijkelijk vast, want van bij de aanvang zijn alle stedelijke oorkonden op geitenperkament geschreven, in tegenstelling tot de notariële akten, waarvoor kalfs- of schapenvel gebruikt wordt.¹²⁶² Het formaat van de oorkonden van de vrijwillige rechtspraak is tot en met de eerste helft van de vijftiende eeuw aan veranderingen onderhevig. In de dertiende en het eerste kwart van de veertiende eeuw wordt het perkament vaker in de lengte dan in de breedte beschreven. Met deze perkamentvorm onderscheiden de Bossche scriptores zich in deze periode van hun confraters te Dordrecht, Delft en Haarlem, die in meerderheid voor oblong formaat kiezen.¹²⁶³ Vanaf het tweede kwart van de veertiende eeuw komt in Den Bosch ook het oblong formaat voor, naast het beschrijven in de lengte. De voorkeur voor het formaat in de breedte, dat vaak tot nagenoeg vierkante stukken leidt na het omvouwen van de pliek, is niet scriptorgebonden. Vanaf de jaren zestig wordt het perkament steeds breder. Dit manifesteert zich het eerst bij de oorkonden van De Globo, en zet zich bij alle scribenten in extreme vorm door in de jaren zeventig, waar de breedte van het perkament soms wel tien maal de hoogte bedraagt.¹²⁶⁴ Rond de eeuwwisseling verdwijnt het algemeen gebruik van dit opmerkelijke formaat, al blijft het incidenteel nog voorkomen.¹²⁶⁵ Ten aanzien van de liniëring, kantlijnen en marges is eveneens een verschuiving waarneembaar. De dertiende- en begin veertiende-eeuwse stedelijke oorkonden van stadsklerk Daniel bevatten geen linkermargelijijn en zijn nooit gelinieerd. Aan de rechterzijde is het perkament vaak te krap afgesneden met verlies van delen van letters.¹²⁶⁶ De boven- en ondermarges zijn vaak klein. Soms ontbreekt zelfs nog ruimte voor het vouwen van de pliek. Deze opmaak is bewust gekozen voor de schepenoorkonden, want een door hem geschreven oorkonde van de heer van Cuyk bevat ruime marges, inclusief een rechtermarge die bij zijn andere oorkonden ontbreekt. Ook de pliek is daar groter

¹²⁶² Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 326-327.

¹²⁶³ Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 206, 222, 224, 294-298 en 301.

¹²⁶⁴ Zie bijvoorbeeld 's-Hertogenbosch, SA, archief Geefhuis, inv. nrs. 763, 809, 788, 837, 901 enz.

¹²⁶⁵ Bijvoorbeeld Ibidem, archief Geefhuis, inv. nrs. 1802, 1903 en 2193.

¹²⁶⁶ Volgens E. Dijkhof, 'Goatskin and growing literacy: the penetration of writing in the former counties of Holland and Zeeland in the Thirteenth century in relation to the changes of the internal and external features of the charters issued' in: K. Heidecker (ed.), *Charters and the Use of the Written Word in Medieval Society*. Utrecht studies in Medieval literacy 5 (Turnhout 2000) 110-111, heeft dit afsnijden samen met het gebruik van geitperkament, waarop men niet ongezien wijzigingen kon aanbrengen, het opvullen van de laatste regel, het vouwen van de pliek over een klein deel van de laatste regel, het dusdanig snijden van de zegelstroken bij afhappende zegels dat er geen ondermarge meer is en het 'superscriptionem approbamus', bijgedragen aan het groeiend vertrouwen in oorkonden. Het feit dat we vanaf ca. 1330 nog slechts sporadisch stedelijke oorkonden aantreffen waar de rechterkant te krap afgesneden is, zou er op kunnen wijzen dat het vertrouwen in de oorkonden van de Bossche schepenbank een afgerond proces is.

dan normaal.¹²⁶⁷ Hand 2 brengt voor het eerst een linkermargelijn aan, nog niet in de schepenoorkonden, maar in de door het gehele stadsbestuur uitgevaardigde stukken. Ook bij de door hem geschreven oorkonde van de hertog van Brabant besteedt hij bijzondere aandacht aan de opmaak met een grote linkermarge, en is er zelfs nog ruimte voor enkele regels tekst boven de plijk. Jan, de zoon van Daniel, is degene die in 1310 en 1315 voor het eerst een oorkonde aflevert met een liniëring en een linkermargelijn.¹²⁶⁸ Vanaf 1315 komt dit gebruik ook bij andere scribenten voor, zij het niet in al hun oorkonden. Men brengt een linkermargelijn en een zogenaamde eerste schrijfregel aan, waar men *onder* schrijft. Volledige liniëring komt slechts sporadisch voor.¹²⁶⁹ Ook nu weer wordt aan bijzondere oorkonden, uitgevaardigd door het stadsbestuur, een meer verzorgde opmaak gegeven: de keure voor de slagers bevat een linker- én een rechtermargelijn en is volledig tot de onderrand van het perkament gelinieerd, waardoor nog tien onbeschreven regels overblijven.¹²⁷⁰ Stadsklerk Theodericus Gheghel brengt in de jaren veertig een wijziging aan door de eerste regel niet langer onder de getrokken lijn, maar consequent erboven te schrijven. Ook bij hem wijkt de opmaak van de stedelijke oorkonden af van zijn schrijfproducten voor andere instellingen.¹²⁷¹ Zijn opvolgers handhaven het op-top-systeem en de enkele linkermargelijn.¹²⁷² In 1353, 1354 en 1355 komt in een aantal oorkonden van hand 15 volledige liniëring van de oorkondetekst voor. De gehele tweede helft van de veertiende eeuw tot en met 1423 komt - vermoedelijk op één transportoorkonde na - volledige liniëring in de stedelijke oorkonden niet voor.¹²⁷³ Vanaf 1424 sijpelt deze opmaak langzamerhand door bij de ingrossatoren, om vanaf 1432 met grote regelmaat voor te komen. De linkermarge varieert van minder dan een tot ongeveer anderhalve à twee cm. Vanaf het tweede kwart van de vijftiende eeuw brengt men iets bredere marges aan, maar dit zijn bij lange na niet de extreem grote marges van meer dan vier cm. uit de tweede helft van de vijftiende, de zestiende en zeventiende eeuw. Een rechtermargelijn wordt in de oorkonden van de vrijwillige rechtspraak in principe niet aangebracht.¹²⁷⁴ De opmaakkenmerken in de zogenaamd bestuursrechtelijke oorkonden van het stadsbestuur met grote linkermarges, dubbele linkerkantlijnen en opvallende initialen weerspiegelen de drang om de

¹²⁶⁷ Ibidem, Verzameling Charters en Privilegiën, inv. nr. 14.

¹²⁶⁸ Ibidem, archief Geefhuis, inv. nrs. 62 en 282.

¹²⁶⁹ Bijvoorbeeld in een oorkonde, die vermoedelijk door een scriptor uit het milieu van de schout geschreven is, Ibidem, Verzameling Charters en Privilegiën, inv. nr. 82.

¹²⁷⁰ Ibidem, Verzameling Charters en Privilegiën, inv. nr. 44.

¹²⁷¹ Ibidem, archief Geefhuis, inv. nr. 296, oorkonde van de prior en het convent van Porta Celi, met een opvallend grote rechtermarge, liniëring van zowel de linker- als rechtermarge, van de onder- tot bovenrand, met de laatste regel tussen twee lijnen.

¹²⁷² Slechts enkele malen komt een dubbele margelijn voor, mogelijk omdat de stadsklerk die tevens voor notarissen schrijft, restanten van andere bladen gebruikt, zie bijvoorbeeld Ibidem, archief Groot Begijnhof, reg. nr. 11 en archief Geefhuis, inv. nr. 348 en 354. Dit zou overigens impliceren dat de notarissen ook gebruik maken van perkament van geit.

¹²⁷³ 's-Hertogenbosch, Bouwloods Sint Jan, Archief Parochie Binnenstad 's-Hertogenbosch, Kerkfabriek Sint Jan, I, inv. nr. 221.

¹²⁷⁴ Een echte uitzondering vormt een bijzondere oorkonde uit 1320, bezegeld door drie schepenen, geschreven door hand 6, zie Westerlo, Abdij Tongerlo, sectie I, charters nr. 404, net zoals in zijn oorkonde van het stadsbestuur uit 1327, 's-Hertogenbosch, SA, Verzameling Charters en Privilegiën, inv. nr. 44. Verder zijn enkel in 1493, 1396, 1412, 1417 en 1449 rechterkantlijnen aangetroffen, zie database nrs. 5052, 4475, 645, 3827 en 2810.

vooraanstaande positie van de oorkonder en de gewichtigheid van de vastgelegde rechtshandelingen tot uiting te brengen, en zo mogelijk de onderdanen te imponeren.¹²⁷⁵

De algemene tendensen bij de opmaakkenmerken zijn, samen met het schrift, van belang bij het traceren van de oorkonden die in de loop der tijden heruitgevaardigd zijn door de Bossche schepensbank. Men kan immers noch op grond van het dictaat noch op grond van de bezegeling dit type oorkonden traceren, aangezien het in Den Bosch usance was om soms eeuwen na het overlijden van de schepenen nog de originele zegelstempels te gebruiken voor de bezegeling.¹²⁷⁶ Ook het versteend formulier biedt hier geen aanknopingspunten. In een aantal gevallen wordt de heruitvaardiging en/of herbezegeling onder de pliek aangegeven, al dan niet met verwijzing naar het schepenprotocol,¹²⁷⁷ maar er is ook een reeks van oorkonden waar deze dienstaantekening ontbreekt. In dat geval kunnen de opmaakkenmerken een wezenlijke indicatie zijn om heruitvaardigingen op het spoor te komen.¹²⁷⁸ Omgekeerd kan dit aspect ook een ontlastende rol spelen bij oorkonden die als een heruitvaardiging aangemerkt zijn, zoals bijvoorbeeld een oorkonde van het Geefhuis uit 1321. Deze werd door Kappelhof, en in zijn kielzog door Dillo, als een eind veertiende-eeuwse heruitvaardiging beschouwd, samen met twee oorkonden uit 1317.¹²⁷⁹ De oorkonden uit 1317 zijn qua opmaak inderdaad heruitvaardigingen, met een volledige liniëring, een rechtermargelijijn en een enorme pliek. De oorkonde uit 1321 daarentegen, die we op paleografische gronden toegewezen hebben aan de

¹²⁷⁵ Zie bijvoorbeeld database nr. 4598, ordonnantie op de rentmeesters, waar een grote initiaal voorzien was in de marge, die echter abusievelijk niet aangebracht is, alsmede nrs. 4531 en 4538, ordonnantie voor de handboog en de keure voor de volders, met een prachtige initiaal en nr. 4625, betreffende de accijnsheffing op drank. Een illustratie van het machtsvertoon dat uit kan gaan van de oorkonden van machtshebbers bij M. Lindner, 'Verstecken durch Zeigen. Die Mittelalterliche Königsurkunde als Metaphernmaschine' in: Olaf B. Rader ed., *Turbata per aequora mundi. Dankesgabe an Eckhard Müller-Mertens*. Monumenta Germaniae Historica. Studien und Texte 29 (Hannover 2001) 193-196.

¹²⁷⁶ Smulders, 'Over het schepenprotocol', 163, wijst als eerste op dit fenomeen. De zegelstempels werden bewaard door het stadsbestuur en berusten nu in het Noord-Brabants Museum te 's-Hertogenbosch. De collectie van 497 zegelstempels is in twee delen verworven. Eén gedeelte is in 1925 door de gemeente zelf in bruikleen gegeven, het andere (met 242 stempels) is in 1862 door het toenmalige Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant gekocht van de familie De Bergh tegen de prijs van oud zilver. Het oudste exemplaar dateert uit 1295, het jongste uit 1793, zie B. Kruijssen, *Inventaris van de schepenzegelstempels van de stad 's-Hertogenbosch 1295-1793* (elektronisch bestand Noord-Brabants Museum te 's-Hertogenbosch 1994) III, en Koldewey, 'Stadszegels', 124.

¹²⁷⁷ Bijvoorbeeld 's-Hertogenbosch, SA, archief Blok Hinthamerstraat, inv. nr. 2031, d.d. 17 januari 1387, met onder de pliek rechts: 'littera secundario ingrossata de dicta pactione propter causam prout in libro'. Met een dubbele kantlijn links en een kantlijn rechts wijkt deze oorkonde inderdaad af van de op dat moment gangbare opmaakkenmerken in de oorkonden van de vrijwillige rechtspraak.

¹²⁷⁸ Zie Ibidem, archief Geefhuis, inv. nr. 681, d.d. 19 april 1370, zonder aantekening betreffende de heruitvaardiging of herbezegeling. De oorkonde heeft de standaarddictaatsleutel en correcte schepenzegels, maar een linkermarge van 3,4 cm. én een volledige liniëring, opmaakkenmerken die in die periode niet voorkomen bij de oorkonden van de vrijwillige rechtspraak. De scriptor van dit stuk blijkt notaris Wilhelmus Nuweert te zijn, die vanaf 2 april 1433 (tot in ieder geval 19 maart 1450) voor de stad ingrosseert.

¹²⁷⁹ Kappelhof, *Het archief*, I, nrs. 133, 113 en 114, respectievelijk Ibidem, archief Geefhuis, inv. nrs. 133, 113 en 114. Dillo, 'Moderne Fälschung', 464-465.

stedelijke scriptor hand 7,¹²⁸⁰ sluit met geheel normale margematen, een linkerkantlijn en de afwezigheid van een rechterkantlijn geheel aan bij de dan vigerende opmaak in de transportoorkonden. Hier is dus geen sprake van een heruitvaardiging.

Zonder in detail in te gaan op de individuele paleografische kenmerken van de stadsschrijvers, kunnen we stellen dat het schrift in de oorkonden van de vrijwillige rechtspraak doorgaans zeer sober is. Het zakelijk karakter van de transacties wordt gereflecteerd in de oorkonden die zonder veel uiterlijk vertoon opgemaakt zijn. De begininitialen zijn niet versierd, maar worden hoogstens wat vergroot en/of aangezet met een dubbel streepje.¹²⁸¹ Dat het hier om niet om een louter persoonsgebonden, maar wel degelijk om een milieugerelateerd fenomeen gaat, blijkt uit de oorkonden die stadsklerken schrijven voor andere instellingen en personen. Zo ingrosseert stadsklerk De Mierde, die als minimalist en meest efficiënte scriptor van de gehele secretarie kan worden beschouwd, in 1375 vier oorkonden inzake een verkoop en een overdracht. Drie stukken zijn uitgevaardigd door de minderbroeders en één door een kanunnik van de Sint-Jan. De Mierde wijkt hierbij bewust af van de onopgesmukte uitvoering van de transportoorkonden en kiest voor een ruimere opmaak en een mooie unciale begininitiaal.¹²⁸² Mogelijk toucheerde hij van zijn opdrachtgevers voor het schrijven van deze oorkonden ook een hoger honorarium.¹²⁸³ Ook stedelijk scribent Petrus Vleeminc de Brugis brengt in een vidimus van Bossche geestelijken een mooie tweeregelige initiaal aan, dit in tegenstelling tot de sobere initialen in zijn transportoorkonden.¹²⁸⁴ Het voorkomen van een miniatuur in een transportoorkonde uit 1394 wekt dan ook meteen argwaan.¹²⁸⁵ Deze oorkonde is geschreven door hand 45, en is verder volledig buiten verdenking. De versiering aan de initiaal is overduidelijk niet contemporain, maar pas veel later met fijne inkt aangebracht.

Zoals in vorige hoofdstukken betoogd is, gelden ook voor het dictaat en het taalgebruik strikte regels. Met name het formulier in de oorkonden van de vrijwillige rechtspraak is vanaf 1326 vrijwel onwrikbaar te noemen. Kenmerkend voor de organisatiegraad van een secretarie is ook het gebruik van een eigen jaartijl. In de stedelijke secretarie wordt in de gehele administratie tijdens de middeleeuwen de paastijl gebruikt.¹²⁸⁶ Het stadsbestuur stapt in februari 1583 definitief over naar de

¹²⁸⁰ Zie eerder de analyse bij Tabel I.1. Individuele productie stedelijke oorkonden 1310-1323.

¹²⁸¹ De enige uitzondering hierop vormen hand 6 en Tylmannus de Zonne, die in een aantal oorkonden een versierde initiaal aanbrenge.

¹²⁸² Database nrs. 5345, 1965, 1966 en 4151. Ook de bezegelingswijze, die afhankelijk is in de oorkonde van de kanunnik, wijkt af.

¹²⁸³ Het schrijven van een schepenakte kost in Den Bosch in de tweede helft van de veertiende en in de vijftiende eeuw drie Vlaamse groot (= 2^{1/2} stuiver), terwijl de prijs van een notariële akte viermaal zo hoog is als van een gewone schepenakte, zie Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 204.

¹²⁸⁴ Database nr. 2640. De transportoorkonde uit 1352, berustend te Ibidem, archief Geefhuis, inv. nr. 346, bevat uitzonderlijk het betalingsbedrag rechts onder de pliek: 's. iii g.'

¹²⁸⁵ Den Bosch, BHIC, Collectie Cuypers van Velthoven, inv. nr. 591.1.

¹²⁸⁶ Smulders, 'Over het schepenprotocol', 164. *ONB I, XXI*. Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 231. J. Sanders, 'Het jaarbegin en de Kerststijl in het Hollands-Brabantse grensgebied tussen de 14^e en 16^e eeuw', *Nederlands Archievenblad. Tijdschrift van de vereniging van Archivarissen in Nederland* 87 (1983) 248, constateert dat de paastijl in het algemeen beperkt blijft tot de steden, terwijl het platteland de kerst- of nieuwjaarstijl volgt. Sanders signaleert in de inventaris van het archief van het kapittel van Oirschot, reg. nr. 548, een oorkonde van de groenroede uit 1493, die

nieuwjaarsstijl, die met ingang van 1 januari 1576 door Requesens ingevoerd was voor de hele Nederlanden.¹²⁸⁷ De start van het nieuwe jaar met Pasen staat consequent in de schepenprotocollen aangegeven.¹²⁸⁸ Ook in de vonnisboeken levert de combinatie van jaartal, dagtekening en schepennamen het bewijs op voor het gebruik van paasstijl.¹²⁸⁹ In de jaren zeventig van de veertiende eeuw verschijnen voor het eerst verwijzingen naar het stedelijk dateringsgebruik, door de formulering ‘na costume van scryven der stat van Den Bossche’ en ‘na der ghewoenten van scriven der stat van tshertogen bossche’.¹²⁹⁰ Het stadsbestuur zelf verwijst in 1422 naar de eigen jaarstijl: ‘nae gewoenten van scriven onser stat van sHertogenbosch voirs.’¹²⁹¹ Ook de deken van het Sint-Janskapittel vermeldt in een vidimus, dat geschreven is door de stedelijke ingrossator De Grotel, ‘secundum stilum scribendi opidi de Buscoducis’.¹²⁹² De stadsklerken en -secretarissen die tevens notaris zijn gebruiken daarentegen in hun notariële akten en in hun concepten in het schepenprotocol de kerststijl.¹²⁹³ Slechts eenmaal wordt daar in een notariële akte vóór 1450 van afgeweken, met in de datering de verwijzing naar de jaarstijl van de stedelijke secretarie: ‘secundum stilum cancelrie dicti opidi Busciducensis’.¹²⁹⁴ Opmerkelijk is het gemak waarmee de stadsklerken en -secretarissen die tevens notaris zijn switchen tussen de beide jaarstijlen op een en dezelfde dag. Zo registreren De Mierde en De Rode het concept van een oorkonde van de vrijwillige rechtspraak in het schepenprotocol met de datum, berekend volgens de paasstijl, en meteen daaronder schrijven zij het notarieel bijschrift, waarin het jaarcijfer automatisch opgehoogd is in overeenstemming met een datering naar de kerststijl.¹²⁹⁵

Ook de bezegelingswijze én de keuze voor de kleur van de was is geüniformeerd. De oorkonden van de schepenen en het stadsbestuur zijn, met uitzondering van de financiële stukken, vrijwel altijd uithangend bezegeld. De enkele afwijkingen dateren alle uit de dertiende en eerste kwart van de veertiende eeuw. Veelbetekenend in dit verband zijn de drie schepenoorkonden, geschreven door de eerste te 's-Hertogenbosch gelokaliseerde hand, die nog afhankelijk bezegeld zijn.¹²⁹⁶

niet volgens de paasstijl gedateerd is. De mogelijkheid dat hier sprake is van het gebruik van een andere jaarstijl dan de officiële paasstijl door een Bossche functionaris kan niet helemaal uitgesloten worden. Zo hanteren bijvoorbeeld te Diest de schepenen in de oorkonden van de vrijwillige rechtspraak in de zestiende eeuw de paasstijl, maar de burgemeesters en raad de kerststijl, zie Boone en de Hemptinne, ‘De oorkonden’, 262.

¹²⁸⁷ Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 230, en Hoecx en Paquay, *Inventaris*, 88.

¹²⁸⁸ Spierings, *Het schepenprotocol*, 128.

¹²⁸⁹ Bijvoorbeeld 's-Hertogenbosch, SA, ORA, inv. nr. 1800, fol. 1r.

¹²⁹⁰ 's-Hertogenbosch, BHIC, archief graafschap Megen, inv. nr. 222, reg. nr. 7, oorkonde van de heer van Cuyk uit 1373, en archief charters Provinciaal Genootschap, inv. nr. 46, oorkonde van de heer van Megen uit 1375.

¹²⁹¹ 's-Hertogenbosch, SA, Verzameling Charters en Privilegiën, inv. nr. 360.

¹²⁹² Brussel, SA, Chartes privées de Bruxelles, ad datum 2 maart 1435; database nr. 641.

¹²⁹³ Smulders, ‘Over het schepenprotocol’, 164-165. Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 228-232.

¹²⁹⁴ Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 232. Den Haag, NA, archief Nassause Domeinraad, inv. nr. 808; database nr. 646. Deze akte is van stadssecretaris Roesmont en stedelijk ingrossator De Arkel, en is geïngrossieerd door notaris en stedelijk ingrossator De Grotel.

¹²⁹⁵ 's-Hertogenbosch, SA, ORA, inv. nrs. R 1178, fol. 17r, d.d. 31 januari 1388 en R 1188, fol. 315v, d.d. 31 december 1414.

¹²⁹⁶ Database nrs. 40, 48 en 49.

Vanaf 1281 tot en met 1302 gebruikt stadsklerk Daniel op drie uitzonderingen na de uithangende bezegeling.¹²⁹⁷ Van hand 2 zijn er nog drie stukken afhankelijk bezegeld.¹²⁹⁸ Hand 6 produceert een enkele afhingende transportoorkonde, en hand 7 in een richting in het jaargeding.¹²⁹⁹ Na 1321 komt de afhingende bezegeling niet meer voor. De uithangende bezegeling in Den Bosch onderscheidt zich van bijvoorbeeld de Heusdense, waar de zegelstaarten in een vork hangen, of de Lithse, met een doorgestoken uithangende bezegeling.¹³⁰⁰ Tot en met 1345 komt zowel bruine als groene was voor bij de schepenzegels, maar vanaf dat moment schakelt men definitief over naar groen.¹³⁰¹ Voor de stadszegels wordt op een uitzondering na vanaf 1327 enkel groene was gebruikt.¹³⁰² Het oudste stadszegel is een zogenaamd burgerzegel, met het gereconstrueerde randschrift: ‘+ · SIGILLUM · BVRGENSIUM · DVCIS · IN · BOSCO ·’ (met een gespiegelde ‘S’ in het laatste woord).¹³⁰³ Begin veertiende eeuw wordt een nieuw, licht afwijkend zegelstempel vervaardigd, met het gereconstrueerde randschrift:

* : SIGILLVM + BVRGENSIVM + D[V]CIS + I[N + BVS]ChO +:.¹³⁰⁴ Koldewij vermeldt als oudste afdruk van dit stadszegel met dezelfde afbeelding en afmeting een oorkonde van 23 april 1311, met een randschrift in een iets jonger aandoende kapitaal, met ondermeer de scherpe ‘V’ in plaats van de ronde ‘U’ en de spelling ‘BUSCHO’ voor het oudere ‘BUSCO’, dat voorzien is van een tegenzegel met het randschrift:

¹²⁹⁷ Namelijk database nrs. 63, 67 en 104; slechts een oorkonde betreft een financiële transactie.

¹²⁹⁸ Database nrs. 159, 174 en 175.

¹²⁹⁹ Database nr. 314 en 332.

¹³⁰⁰ Ibidem, archief Geefhuis, inv. nr. 1253, en archief Loyersgasthuis, inv. nr. 114 (geschreven door de Bossche stadsklerk Jan zoon van Daniel).

¹³⁰¹ Bruine was komt incidenteel nog voor in 1345, 1347, 1355, 1356, 1358, 1372, 1373, 1374, 1390, 1391 en 1425.

¹³⁰² Bruine was komt in de veertiende eeuw nog voor in 1318 en 1338, zie database nrs. 1371 en 1396.

¹³⁰³ Database nr. 23. Een afbeelding van het stadszegel uit 1242 met de toen nog voorhanden zijnde zegellegende bij H. Ebeling, ‘Wat het oudste zegel der stad ’s-Hertogenbosch ons leerde omtrent haar ontstaan en naam’ in: *’s-Hertogenbosch 1185-1935* (’s-Hertogenbosch 1935) 138. Voor een overzicht van de stadszegels, zie A.M. Koldewij, ‘Stadszegels van ’s-Hertogenbosch’ in: Idem, *Zilver uit ’s-Hertogenbosch* (’s-Hertogenbosch 1985) 124-127. De beschrijving en afbeelding van het oudste stadszegel aldaar is echter niet correct. Het afgebeelde en genoemde zegel uit 1242 bevat volgens Koldewij het randschrift ‘+ SIGILLUM - BURGENSEIUM - DUCIS - IN - BUSCO’. Dit zegel bevat nu geen randschrift meer, maar het door ons geverifieerde (beschadigde) exemplaar uit 1249 geeft onmiskenbaar een andere lezing, namelijk ‘[***] BVRGENSIU[***]CIS IN · BO[***]’ (zie database nr. 29). Afwijkend zijn de scherpe ‘V’ in ‘BVRGENSIU’ en de ‘O’ in plaats van een ‘U’ in ‘BO’. Overigens bevat de intitulatio, dispositio en corroboratio in deze oorkonde de terminologie ‘burgenses in Boscho ducis’, ‘scabinorum de Boscho ducis’ en ‘oppidanorum de Boscho ducis ... sigillorum’. Bevestiging van deze lezing treffen we aan in 1259 (zie database nr. 33); voor een afbeelding van dit zegel, zie *Corpus sigillorum Neerlandicorum*, nr. 599. Met het restant van het zwaar beschadigde stadszegel uit 1268 en het licht beschadigde stadszegel uit 1274 (zie database nrs. 38 en 44) kan de zegellegende van het oudste stadszegel gecompleteerd worden. Over de typering als burgerzegel zie P. Leupen, ‘Stadszegel en stadsmuur’ in: *Datum et actum*, 285-293, en Idem, ‘Burger, stad en zegel: een verkenning voor de Noordelijke Nederlanden’ in: J. Kloek en K. Tilmans ed., *Burger*. Reeks Nederlandse Begripsheschiedenis IV (Amsterdam 2002) 19-31.

¹³⁰⁴ ’s-Hertogenbosch, SA, Verzameling Charters en Privilegiën, inv. nr. 33. De aanvullingen zijn op basis van gave tegenzegels, zoals bijvoorbeeld database nr. 4570. De afbeelding van dit zegel aan deze oorkonde bij Kuijer, *’s-Hertogenbosch*, 50, is niet correct, want het is onmiskenbaar een afbeelding van het oudste type, dat niet aan deze oorkonde hangt.

‘+ CONTRA - S - OPIDI - BUSCHO’.¹³⁰⁵ De zegellegende van dit origineel kan niet geverifieerd worden, want het zwaar beschadigde zegel heeft geen randschrift meer. Het tegenzegel is evenwel intact en bevat het randschrift:

‘+ CONTRA · S · OPIDI · DE · BUSChO’.¹³⁰⁶

Naast dit groot stadszegel gebruikt men het *sigillum ad legata*, ook wel het zegel ‘ten zaken’ of ‘ten bootscappen’ genoemd. Dit zegel, met als voorstelling een liggende ridder onder een boom met een schild (diameter van het zegelveld 47 mm, rand 5 mm) is voor het eerst aangetroffen aan een oorkonde uit 1341 en heeft het gereconstrueerde randschrift:

+ SIGILLVM : OPPIDI : DE : BVSCHO DVCIS : AD : LEGATA.¹³⁰⁷ Hoewel dit zegel in 1439 nog gebruikt wordt, heeft men blijkbaar in 1428 al een nieuw zegelstempel vervaardigd, met een randschrift in minuskels:

sigillum : oppidi : de : buscho : ducis : ad : legata.¹³⁰⁸

Wat de aflevering van de geïngrosseerde oorkonden betreft lijkt het er sterk op dat afgewerkte stukken op een stapel op de schrijfkamer verzameld werden ter overhandiging. Hierop wijzen de vele dorsale aantekeningen door de stedelijke scribenten, die de naam vermelden van de persoon of instelling aan wie het betreffende stuk moet worden afgeleverd. Hand 4 is de eerste die deze dienstaantekeningen in de vorm van een zogenaamde ontvangersdorsaal vanaf 1309 tot 1313 vrij consequent aanbrengt. Zijn mede-ingrossatoren gebruiken dit systeem echter niet. Of hij dit persoonlijk introduceert vanuit een praktisch oogpunt omdat hij enkel de oorkonden mundeert en ter verdere afwerking en overhandiging aan de anderen overlaat is niet duidelijk. De laatste drie jaar brengt hij ze niet meer aan. Tot en met de jaren zestig van de veertiende eeuw treffen we slechts bij uitzondering de ontvangersdorsalen aan. Daarna komen ze vaker voor, maar er is geen enkele systematiek in te ontdekken want ze lijken niet gekoppeld aan individuele scribenten, aan bepaalde ontvangers, aan een aflevering in of buiten de stad, aan de rechtshandelingen enz. In het laatste kwart van de veertiende eeuw is het niet altijd de ingrossator zelf die ontvangersdorsaal optekent, maar soms ook een andere scribent. Zo bevatten een redelijk aantal transportoorkonden van De Mierde een dorsaal door De Globo.¹³⁰⁹ Mogelijk is dit het gevolg van het feit dat De Mierde niet het gehele expeditieproces voor zijn rekening neemt, maar enkel het schrijfwerk, en dat bijvoorbeeld De Globo voor de controle op de betaling en de

¹³⁰⁵ Koldewij, ‘Stadszegels’, 124.

¹³⁰⁶ ’s-Hertogenbosch, SA, Verzameling Charters en Privilegiën, inv. nr.30. Voor een afbeelding van het zegelstempel van dit tegenzegel, zie A.M. Koldewij, ‘Catalogus Zilver uit ’s-Hertogenbosch’ in: Idem, *Zilver uit ’s-Hertogenbosch* (’s-Hertogenbosch 1985) 154, nr. 3.

¹³⁰⁷ ’s-Hertogenbosch, SA, Verzameling Charters en Privilegiën, inv. nr. 92. Het randschrift is gereconstrueerd op basis van ’s-Hertogenbosch, SA, Verzameling Charters en Privilegiën, inv. nrs. 92, 141, 142, 224, 354, 408, 410 en Westerlo, Abdij Tongerlo, sectie I, charters nr. 1187.

¹³⁰⁸ ’s-Hertogenbosch, SA, Verzameling Charters en Privilegiën, inv. nr. 370. Een afbeelding van dit zegelstempel bij Jacobs, *Justitie en politie*, 130. De beschrijving en het ontstaan van dit zakenzegel bij Koldewij, ‘Stadszegels’, 125, is onvolledig en maakt geen onderscheid tussen de verschillende versies van dit stempel (in navolging hiervan ook de foutieve introductiedatum bij Hoekx en Paquay, *Inventaris*, 100).

¹³⁰⁹ Database nrs. 1546, 1076, 1096, 5496, 5728, 1554, 1156, 4372, 2955, 2965, 1500, 1228, 1231, 4528, 1271, 1275, 4894, 1635, 4911, 1832, 1836. De Mierde plaatst slechts zeven maal ontvangersdorsalen op oorkonden van De Globo, zie database nrs. 2962, 4990, 1264, 1804, 5738, 4492 en 1893.

bezegeling zorgt, en aansluitend de correcte aflevering veilig stelt. Vanaf de jaren tachtig van de veertiende eeuw wordt de naam van de bestemming ook aangebracht rechts onder de pliek. Opmerkelijk is de gelijktijdigheid van een nieuw type dorsaal, waarbij aangegeven wordt of er al dan niet betaald is, en de signatuur links onder de pliek, die duidt op een steeds effectievere controle door de stadssecretarissen en professionalisering van het ambtelijk apparaat. Interessant in dit verband is de observatie dat stadssecretaris De Spina vanaf 1424 op wisselende momenten ontvangersdorsalen en/of de notities inzake de betaling in dorso aanbrengt bij de transportoorkonden van andere. Dit bewijst andermaal zijn ‘zittende’ positie op de stedelijke secretarie ten opzichte van de andere ambulante secretarissen, zoals we die ook al afgeleid hebben uit de werkverdeling in de schepenprotocollen.

4. Recruitering

a. Sociaal milieu en geografische herkomst

Bij het onderzoek naar het recruiteringsveld van de stadsklerken en -secretarissen moet rekening gehouden worden met het feit dat de stad het benoemingsrecht pas eind veertiende/begin vijftiende eeuw in handen krijgt van de hertog van Brabant. Zeker tot en met 1384 werd via een verpachtingsstelsel in de vervulling van het ambt voorzien. Van een zuivere benoemingspolitiek is dan ook vooral sprake op het moment dat de stad zelf geheel verantwoordelijk werd voor de selectie van haar secretariepersoneel, ook al is het zeer reëel te veronderstellen dat zij in de periode daarvoor haar invloed achter de schermen aanwendde om het schrijffambt aan ‘passende’ kandidaten te verpachten.

Om het verpachtings- en benoemingsbeleid te kunnen doorgronden is onder meer een analyse van het sociaal en geografisch milieu van de stadsklerken en -stadssecretarissen onontbeerlijk. Aangezien de functie van stadsklerk en -secretaris door een aanzienlijk contingent notarissen vervuld werd, kunnen we ons voor deze groep baseren op de studie van Van den Bichelaer.¹³¹⁰ De notarissen De Zonne,¹³¹¹ Gheghel,¹³¹² De Globo,¹³¹³ De Mierde,¹³¹⁴ De Best,¹³¹⁵ De Rode,¹³¹⁶ De Ghemert,¹³¹⁷

¹³¹⁰ Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 158-160, en de biografieën van de desbetreffende personen.

¹³¹¹ Zijn vader had vrijwel ononderbroken zitting in de Bossche schepenbank van 1295 tot 1324, zijn broers Geerlic en Jan zijn respectievelijk schepen en vermoedelijk onderschout van Den Bosch. De stadsklerk is lid van de Onze Lieve Vrouwe Broederschap van Den Bosch, zie Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 363, en 's-Hertogenbosch, BHIC, archief Onze Lieve Vrouwe Broederschap, inv. nr. 4, fol. 24r.

¹³¹² Hij is de zoon van een Bossche schepen en woonde samen met vermoedelijk de zuster van stadsklerk Adam de Mierde, zie Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 131.

¹³¹³ Zijn vader was driemaal schepen van Den Bosch, zie Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 144.

¹³¹⁴ De Mierde is afkomstig uit de top van de stedelijke samenleving, want zijn vader was lid van de Onze Lieve Vrouwe Broederschap, die enkel gereserveerd was voor de elite, zie Van Dijck, *De Bossche optimaten*, 36-37. Zijn broer was eveneens notaris, zijn zus bediende van de stadsklerk Theodericus Gheghel, zijn oom verrichtte schrijfwerkzaamheden voor de Broederschap, onder meer het schrijven of kopiëren van een missaal, en diens zoon, die tevens deken van de Broederschap was,

Roesmont¹³¹⁸ en De Arkel¹³¹⁹ behoren tot de stedelijke elite en/of tot het Bossche patriciaat, de bevolkingslaag die de schepenen levert.¹³²⁰ Anders is het gesteld met de notarissen Swertinc de Huxaria, De Zomeren en De Weillhusen sr., waar geen directe of indirecte banden met de stedelijke bovenlaag zijn geconstateerd, en mogelijk ook met Polslauwer. De relatie van Polslauwer met leden van de Bossche schepenbank is in ieder geval onzeker.¹³²¹ Wel staat vast dat hij vóór zijn indiensttreding op de secretarie als notaris werkzaam is voor Adam de Mierde, lid is van de Broederschap en als procureur optreedt.

Swertinc de Huxaria is eind van de veertiende eeuw de eerste notariële stadsklerk die niet uit het Bossche circuit gerekruteerd wordt. Hij is geboren te Hötter in het bisdom Paderborn en wordt in 1395 voor het eerst in de stad

schreef regelmatig zangboeken, zie Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nrs. 264 en 265.

¹³¹⁵ Hij is de natuurlijke zoon van heer Henric van Best, priester en kanunnik van de St.-Jan. Familieleden van hem maakten deel uit van de Bossche schepenbank, zie Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 44.

¹³¹⁶ Hij is volgens Van den Bichelaer geen familie van de schepenfamilie De Rode, maar vermoedelijk de zoon van een lakenkoopman. Hij huwt een tweede maal met een dochter van Van Audenhoven en Van Vladeracken, één van de Bossche schepenfamilies. Gezien zijn universitaire opleiding moet hij uit een kapitaalkrachtig milieu stammen. Hij is gezworen broeder van de Onze Lieve Vrouwe Broederschap en proost van die instelling in 1409/10 en 1430/31, zie Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 333.

¹³¹⁷ De stamvader van De Ghemert is de Bossche schepen Elias Pannicida, wiens zoon eveneens schepen was en huwde met een lid van de familie De Ghemert, die vermoedelijk de gelijknamige heerlijkheid bezat. Een van hun kinderen huwt met een Bossche schepen, een tweede is zelf schepen van Den Bosch en laagschout, en een derde is de al eerder gememoreerde Gerlach, kapitteldeken van Sint-Oedenrode, lijfarts van hertogin Johanna van Brabant en pachter van het schrijfbamb van Den Bosch. De stadssecretaris De Ghemert is zijn neef, zie Idem, biografie nr. 136. Leden van de familie De Ghemert hadden eind veertiende en vijftiende eeuw percelen aan weerszijden van de Hinthamerstraat in eigendom, zowel ten oosten als ten westen van de Torenstraat, zie Vink, 'Wonen ten Noorden van de Sint Jan', 41.

¹³¹⁸ De familie Roesmont bekleedt een zeer vooraanstaande positie in de stad. Zij leveren schepenen, zijn stedelijke en hertogelijke rentmeesters, alsmede volgde van de Bossche vitte op het Deense schiereiland Schonen. Giselbertus Roesmont, de stadsklerk, huwt de tweede maal met een dochter uit een Bossche schepenfamilie en is gezworen broeder van de Onze Lieve Vrouwe Broederschap, zie Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 338.

¹³¹⁹ De Arkel is een geboren poorter en heeft interessante huwelijksconnecties. Hij is een kleinzoon van Agnes, de vrouw van de stadsklerk Adam de Mierde en is zelf een eerste maal getrouwd met Aleid, een natuurlijke dochter van de broer van de stadsklerk Johannes de Globo. Een verwant van hem is bestuurder van het door De Mierde gestichte mannengasthuis. Mogelijk was hij ook verwant aan Reinier van Arkel, wiens executeurs-testamentair in 1442 ten overstaan van hem het Zinnelooshuis stichtten. In 1443/44 wordt De Arkel gezworen broeder van de Onze Lieve Vrouwe Broederschap, zie Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 14.

¹³²⁰ Voor de omschrijving van het plutocratisch karakter van het stadsbestuur in Den Bosch en het stedelijk patriciaat, zie Jacobs, *Justitie en politie*, 36-37. Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 151 en 159. Bijsterveld, *Laverend*, 107-108. Schuttelaars, *Heren van de raad*, 86. In meerdere Zuid-Duitse steden zijn stadsschrijvers afkomstig uit patriciërsgezachten, zie Burger, *Die Südwestdeutschen Stadtschreiber*, 44-48. Ook de Oudenaardse schepenfamilies leveren stadssecretarissen, zie Hoebeke, *De middeleeuwse oorkondentaal*, 108. De familiale banden tussen stadsklerken en bestuurlijke kringen te Oxford bij Pollard, 'The Medieval Town Clerks of Oxford', 52.

¹³²¹ Hij is weliswaar getrouwd met een dochter van Arnoud van Beek, maar Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 318, betwijfelt of dit de schepen zelf is.

gesignaleerd.¹³²² Hij moet een deskundige op financieel terrein zijn, want zijn expertise is niet alleen door het stadsbestuur, maar ook door de Broederschap onderkend. Gezien zijn vermelding als ‘Jannes van den Heilighen Gheest’ is hij hoogstwaarschijnlijk ook klerk van het Geefhuis geweest. Van den Bichelaer vermoedt dat hij het notarisvak leerde van de stadsklerk Adam de Mierde.¹³²³ Hij sterft in 1433/34 als gezworen lid van de Broederschap.¹³²⁴

De Zomeren heeft geen banden met de Bossche bestuursfamilies, maar komt uit een kerkelijk milieu met een aanzienlijke uitstraling. Zijn oom is rector van Someren, drie van zijn broers studeerden te Leuven en Keulen en zijn (absent) rector. Een neef van hem promoveerde te Leuven tot magister artium, doceerde daar jarenlang, zat in de universiteitsraad en was ‘dictator’, verantwoordelijke voor de redactie van brieven, rapporten en andere uitgaande stukken van de universiteit. Hij was één van de hoofdpersonen in een stormachtig theologisch debat dat de Leuvense universiteit sterk verdeelde. Tenslotte studeerde hij nog theologie te Parijs. Hij was onder meer rector van een aantal altaren en kanunnik van de prestigieuze kapittels van Luik en Den Bosch. Zijn kapitaalkrachtige positie komt tot uiting uit een substantiële schenking aan het klooster Mariënhage bij Eindhoven, en de schenking van een aantal boeken na zijn dood. Tevens wezen zijn executeurs-testamentairs een aantal niet-gelegateerde goederen toe aan acht instellingen, werden twee beurzen gesticht voor verwanten die in het Fraterhuis zouden worden opgenomen en twee beurzen aan de theologische faculteit te Leuven.¹³²⁵

Van De Weilhussen sr. is niet vastgesteld dat hij vóór zijn komst als stadssecretaris in 1420 bindingen van welke aard dan ook zou hebben gehad met Den Bosch. Ook is hij niet getrouwd met een telg uit een Bossche familie, maar vermoedelijk met iemand uit Oirschot. Wel blijkt hij reeds vóór 1424 een universitaire studie te hebben doorlopen.¹³²⁶

Onder de geïdentificeerde stadsklerken is slechts één outsider er tot en met 1397 in geslaagd om de functie van stadsklerk te verwerven zónder een notariële bevoegdheid, namelijk Petrus Vleeminc de Brugis.¹³²⁷ Hij vervult die functie in een periode waarin het stedelijk schrijfbambt nog verpacht is. Een band met het stedelijk patriciaat heeft hij niet, maar wel staat hij in een arbeidsrelatie tot de Bossche notaris Henricus Gerardi de Ney(n)sel, voor wie hij in 1347, een jaar vóór hij als stadsklerk in dienst treedt, een notariële akte ingrosseert. Mogelijk is hij via deze notaris, die sedert het midden van de dertiende eeuw tot het Bossche circuit van de schepenfamilies behoort, in de juiste kringen geïntroduceerd.

Hoewel notarissen er in geslaagd zijn een aanzienlijk aantal secretarisposten te bezetten, heeft het stadsbestuur eind veertiende/eerste helft vijftiende eeuw toch nog gebruik gemaakt van stadssecretarissen die niet over een notariële bevoegdheid

¹³²² Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 385.

¹³²³ Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nrs. 385 en 264.

¹³²⁴ 's-Hertogenbosch, BHIC, archief Onze Lieve Vrouwe Broederschap, inv. nr. 3, fol. 11v.

¹³²⁵ Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 362. Bijsterveld, *Laverend*, 183.

¹³²⁶ Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nrs. 414 en 84. Eén van zijn kinderen is gehuwd met de latere stadssecretaris Godefridus de Dommelen (1488-1498).

¹³²⁷ Hierbij laten we Johannes, zoon van Daniel, buiten beschouwing. Enerzijds omdat hij reeds voor de komst van het notariaat in Den Bosch actief is als stadsklerk, anderzijds omdat hij de zoon is van de eerste stadsklerk, en dus al geïnvolveerd is op de stedelijke secretarie.

beschikken. Sterker nog, er zijn zelfs personen benoemd die zo op het oog over geen extra kwalificatie beschikken om dit ambt te vervullen. Deze secretariëkrachten zijn Arnoldus Rover Boest, Jacobus de Ghele, Lambertus de Spina en Goeswinus de Best, die niet alleen geen notaris zijn maar ook niet academisch geschoold. De eerste twee zijn echter met zekerheid afkomstig uit of gelieerd aan het stedelijk patriciaat, dat decennia lang de schepenbank domineert. Rover Boest, stadsklerk van 1394 tot en met 1404, is gehuwd met een dochter van de Bossche schepenfamilie Sceyvel en gezworen lid van de prestigieuze Onze Lieve Vrouwe Broederschap.¹³²⁸ In 1386 brengt hij het zelfs tot proost van deze instelling.¹³²⁹ Zijn kinderen sluiten stuk voor stuk huwelijken met de toplaag van de Bossche samenleving.¹³³⁰ Zijn zoon Godefridus brengt het eveneens tot stadssecretaris in 1420. Ook de familie De Ghele behoort als leverancier van meerdere schepenen tot de stedelijke sociale bovenlaag en is gelieerd aan de familie van de stadsklerk De Best.¹³³¹ Lambertus de Spina is de zoon van de Gemertse schepen Christiaan van de Mortel en blijkt zeer kapitaalkrachtig te zijn.¹³³² Enkel van de zeer kortstondig in functie zijnde Goeswinus de Best zijn geen nadere gegevens bekend. Mogelijk is hij een verwant van stadsklerk De Best. Uit de aanstelling van met name de eerste twee stadsklerken blijkt dat zij over het vermogen beschikken om op grond van hun sociale positie zoveel gewicht in de schaal te stellen dat zij daarmee het gebrek aan een notariële bevoegdheid en een universitaire opleiding kunnen compenseren. Hun familiale achtergrond verleent hen, net zoals de meeste notarissen-secretarissen, toegang tot het bestuurlijke circuit, dat met name in de vijftiende eeuw de secretarisposities vergeeft. De veelvuldige familierelaties tussen de stadssecretarissen en de schepenfamilies lopen door tot in de eerste decennia van de zestiende eeuw. Pas daarna verminderen de familiale banden en worden de secretarissen steeds minder gerekruteerd uit de bestuurlijke elite of de daaraan gelieerde families.¹³³³ De Antwerpse stadssecretarissen behoren niet tot de grote patricische of koopliedenfamilies, maar zijn gerekruteerd uit het milieu van de kleine burgerij en behoren tot een groep families die actief zijn in administratie.¹³³⁴ Hoewel het te ver gaat om te spreken van een typisch Zuid-Duits fenomeen als de stadsschrijversdynastieën,¹³³⁵ is er wel een

¹³²⁸ Spierings, *Het schepenprotocol*, 93. G.J.J. van Wimersma Greidanus, *Kwartieren Greidanus-Jaeger in stamreeksen*. Werken uitgegeven door het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor geslacht- en wapenkunde XII (Meppel 1994) 479-480. Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 57 van de zestiende-eeuwse stadssecretaris Arnoldus Boest.

¹³²⁹ 's-Hertogenbosch, BHIC, archief Onze Lieve Vrouwe Broederschap, inv. nr. 116, fol. 100r.

¹³³⁰ Zijn dochter Ida is gehuwd met Peter van Goburdingen, meester van het Geefhuis, Arntken met een telg uit het schepengeslacht Steenwech, zijn zoon Arnoldus, die schepenen is, trouwde met een telg van de familie De Arkel en Godefridus, de latere stadssecretaris, trouwde eerst met een dochter uit de familie De Spina, en daarna met een Dichbier.

¹³³¹ Jacobs, *Justitie en politie*, 260-263. Tussen de familie De Ghele en die van de stadsklerk De Best bestond een connectie, zie Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 44.

¹³³² Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, regesten nrs. 14.3 en 230.2. Met dank aan mr. A. van Amelsvoort, voor de inzage in zijn onderzoeksbestand, aangelegd op basis van het schepenprotocol van Den Bosch.

¹³³³ Schuttelaars, *Heren van de raad*, 264.

¹³³⁴ De Ridder-Symoens, 'De universitaire vorming van de Brabantse stadsmagistraat', 91-99.

¹³³⁵ Burger, *Die Südwestdeutschen Stadtschreiber*, 250-251. Honemann, *Die Stadtschreiber*, 326. Hoheisel, *Die Göttinger Stadtschreiber*, 3.

zekere familiale continuïteit binnen de Bossche secretarie waar te nemen bij Daniel, de eerste stadsklerk en de families Boest, De Weilhusen en (in de zestiende eeuw) De Os. In drie gevallen gaat het om de opvolging in het ambt door een zoon, daarna stopt de familieaanvoer.¹³³⁶ Enkel de familie Boest slaagt er in - weliswaar met een interval van zestien jaar tussen de eerste en de tweede - achtereenvolgens drie zonen op de post van stadssecretaris te krijgen in de periode 1394 tot 1469 en benadert daarmee de positie van de Utrechtse familie Tolnaer, die zonder onderbreking met drie leden gedurende zestig jaar het klerkambt te Utrecht bezet.¹³³⁷ Aan de Gentse klerkengeslachten, die in de veertiende eeuw drie tot zes klerken leverden, kan Den Bosch echter niet tippen.¹³³⁸

De verwerving van een toppositie op de stedelijke secretarie verloopt onmiskenbaar langs de lijnen van horizontaal samengestelde netwerken, die gebaseerd zijn op onderlinge verwantschap, groepssolidariteit en/of vriendschap op geografische basis, het lidmaatschap van een broederschap of universitaire contacten.¹³³⁹ Het familienetwerk vormt zonder twijfel een van de belangrijkste fundamenten waar een potentiële stadssecretaris zijn aspiraties kan op schragen.¹³⁴⁰ De stad beschikt met de prestigieuze, elitaire Onze Lieve Vrouwe Broederschap over een ideale locatie voor het aangaan en bestendigen van relaties.¹³⁴¹ Deze Broederschap, gesticht in 1318, was aanvankelijk slechts toegankelijk voor een besloten groep clerici en toekomstige clerici, die zich moesten beijveren om de devotie in een noordelijke zijkapel van de Sint-Jan te bevorderen. Vanaf 1371 werd het exclusief clericale karakter overboord gezet.¹³⁴² Enkel de top van de Bossche

¹³³⁶ Het betreft Jan zoon van Daniel, Godefridus Boest, zoon van Arnoldus Rover Boest, Arnoldus de Weilhusen jr., zoon van Arnoldus de Weilhusen sr, en Petrus de Os jr., zoon van Petrus de Os sr. De eind dertiende/begin veertiende-eeuwse opvolging van Daniel door Jan kent een equivalent te Brugge, waar Nicolaas van Biervliet in 1288 zijn vader opvolgt als stadsklerk bij officiële missies, zie De Smet, 'Maitre Nicolas de Biervliet', 147-148.

¹³³⁷ Ketner, 'De Tolnaers', 152-161.

¹³³⁸ Rogghé, 'De Gentse klerken', 22-23. M. Boone, 'De la ville à l'État: les Tolvins, clerics de la ville de Gand, serviteurs des ducs de Bourgogne' in: *Secretum Scriptorum*, 327-349. Te Leuven is er eveneens een concentratie binnen een aantal families zoals Kyps, Dieve met zes klerken van het stadsregister, en Van Schore, zie De Ridder-Symoens, 'De universitaire vorming van de Brabantse stadsmagistraat', 55 en 63.

¹³³⁹ Voor de kracht van horizontale netwerken, zie B. Guenée, *Entre l'église et l'état. Quatre vies de prélats français à la fin du moyen âge (XIIIe-XVe siècle)* (Parijs 1987) 29-30. Voor de vier belangrijkste types van relaties in de late Middeleeuwen en vroeg-moderne periode, zie W. Reinhard, 'Oligarchische Verflechtung und Konfession in oberdeutschen Städten' in: A. Maczak ed., *Klientensysteme im Europa der Frühen Neuzeit*. Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 9 (München 1988) 49-50. Bijsterveld, *Laverend*, 213-216. Voor de cruciale rol van universiteiten in het opzetten van netwerken van vrienden, patroons en cliënten, zie De Ridder-Symoens, 'Training', 151 en 159.

¹³⁴⁰ G. Lind, 'Great Friends and Small Friends: Clientelism and the Power Elite' in: W. Reinhard ed., *Power elites and state building* (Oxford 1996) 123, beschouwt de familie als belangrijkste persoons-georiënteerd mechanisme bij besluitvorming en in het bijzonder bij de verdeling van macht en rijkdom. Voor het belang van familierelaties bij het maken van carrière door Noord-Brabantse geestelijken in de Middeleeuwen en vroeg-moderne tijd, zie Bijsterveld, *Laverend*, 215-216 en 230.

¹³⁴¹ Voor de geschiedenis van de Broederschap, zie Van Dijk, *De Bossche optimaten*.

¹³⁴² Idem, *De Bossche optimaten*, 33, 36-38, 69-72 en 75-77. Schuttelaars, *Heren van de raad*, 368-370. Ook de eerste stadsklerk Daniel en diens zoon Jan hebben een connectie met de Broederschap, hoewel het precieze karakter ervan niet duidelijk is. Zij komen beiden voor, samen met onder meer

samenleving kwam voor het lidmaatschap in aanmerking en ieder gezworen lid werd verplicht iedere week op dinsdag de verspers te bidden en de woensdag daarop de Mis bij te wonen. Tevens werd men verondersteld acte de présence te geven bij de grote liturgische vieringen ter ere van Maria op 2 februari, 25 maart, 15 augustus, 8 september en 8 december, alsmede bij een aantal andere vieringen.¹³⁴³

b. Het notariaat

In tegenstelling tot Italië, waar het notariaat in gilden verenigd was en geïncorporeerd in een stedelijke setting, is het er in de gebieden ten noorden daarvan nooit in geslaagd de stedelijke secretarieën te vervangen als belangrijkste vervaardigers van geschreven documenten.¹³⁴⁴ Binnen de Nederlanden vormt het hertogdom Brabant samen met het prinsbisdom Luik het meest ‘genotarialiseerde’ gebied.¹³⁴⁵ Van den Bichelaer toonde voor de stad Den Bosch de sterke verwevenheid aan tussen het notariaat en de stedelijke secretarie tot in het eerste kwart van de zestiende eeuw.¹³⁴⁶ Het notariaat vestigt zich in 1319 in de stad met Johannes Trippijn de Lovanio en raakt er volgens hem ingeburgerd omstreeks 1327.¹³⁴⁷ Wanneer we de gegevens van Van den Bichelaer over Den Bosch tot 1450 uit zijn onderzoeksresultaten filteren, dan stelt hij dat er negen notarissen met zekerheid tevens stadssecretaris zijn, en vier vermoedelijk.¹³⁴⁸ De eerste groep van negen hebben we inderdaad geïdentificeerd als stadssecretaris op basis van een paleografische confrontatie van het stedelijk materiaal en de notariële akten. De functionele positie van deze personen staat dus niet ter discussie, maar in een aantal gevallen wel de periode waarin zij werkzaam zijn voor de stedelijke secretarie en/of hun overlijdensdatum. In het specifiek geval van notaris/stadssecretaris De Rode heeft dit geleid tot een herziening van de veronderstelde ambtscumulatie.¹³⁴⁹ Ten aanzien van de als ‘vermoedelijk’ geclassificeerde personen zijn de resultaten opmerkelijk. De veronderstelling dat de eerste in Den Bosch werkzame notaris Trippijn op de secretarie actief is en zelfs

stadsklerk Tylmannus de Zonne, in een namenlijst die als eerste de uit de oprichtingsakte bekende stichters van de Broederschap vermeldt. Deze lijst gaat vooraf aan een obituarium van de Broederschap, dat loopt vanaf 1330, zie 's-Hertogenbosch, BHIC, archief Onze Lieve Vrouwe Broederschap, inv. nr. 4, fol. 24r.

¹³⁴³ Van Dijck, *De Bossche optimaten*, 22, 37, 47-49, 70, 77, 85-86 en 106-108. Tot ca. 1430 zijn de leden nagenoeg uitsluitend afkomstig uit Stad en Meierij van Den Bosch en het land van Maas en Waal, met uitzondering een aantal leden uit met name Brugge. Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 142-144. Schuttelaars, *Heren van de raad*, 377, berekende het tijdsbeslag van de gezworen broeders inclusief alle verplichtingen rond 1500 op 70 vaste vieringen, waarvan een aantal gespreid over twee dagen, en een aantal begrafenissen.

¹³⁴⁴ *Notarial Instruments in Flanders between 1280 and 1452*. J.M. Murray, W. Prevenier en M. Oosterbosch ed. Koninklijke Commissie voor Geschiedenis (Brussel 1995) 11. Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 13.

¹³⁴⁵ Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 39.

¹³⁴⁶ Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 146-147 en 189.

¹³⁴⁷ Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 40 en 48-50.

¹³⁴⁸ Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 145-146, namelijk de secretarissen De Globo, De Mierde, De Rode, De Best, De Ghemert, Roemont, De Arkel, De Zomeren en De Weilhusen sr. Als mogelijke secretarissen noemt hij Trippijn de Lovanio, De Zonne, Gheghel en De Spanct.

¹³⁴⁹ Op basis van de paleografische analyse kan een bijstelling gegeven worden bij De Globo, De Mierde, De Rode, De Best, De Ghemert, De Zomeren, De Weilhusen sr. en Godefridus Boest.

mogelijk betrokken bij een reorganisatie aldaar in 1318, moet op basis van het paleografisch onderzoek in de Bossche én Brusselse stedelijke oorkonden van de hand gewezen worden. Trippijn is definitief afgevoerd als scribent van de Bossche secretarie en dientengevolge ook niet verantwoordelijk voor een eventuele reorganisatie. Hetzelfde geldt voor notaris De Spanct, die we niet als scriptor in de stedelijke documenten aangetroffen hebben. Bij de twee notarissen De Zonne en Gheghel daarentegen blijken de vermoedens van Van den Bichelaer op waarheid te berusten, want wij hebben beiden geïdentificeerd als secretariëkrachten. Met De Zonne doet het notariaat in 1324 zijn intrede op de stedelijke secretarie, zo'n drie jaar vooraleer het ingeburgerd raakt in Den Bosch.

Het notariaat is echter nog nauwer verweven met het stadssecretariaat dan Van den Bichelaer kon vermoeden, want via paleografische analyse zijn we op het spoor gekomen van de secretariëwerkzaamheden van een tiende en elfde notaris, namelijk Petrus Polslauwer en Johannes Swertinc de Huxaria.¹³⁵⁰ Polslauwer fungeert als derde stadsklerk in 1390 en 1391 en Swertinc is de financiële expert, die van 1398 tot en met 1406 met zekerheid zes en naar alle waarschijnlijkheid ook nog de drie tussenliggende jaren één van de stadsklerken is van Den Bosch.

Afgezien van de stadsklerken/-secretarissen vermeldt Van den Bichelaer nog 31 notarissen die klerk van de stedelijke secretarie geweest zijn, zonder ooit de sprong naar het stadssecretariaat te hebben gemaakt.¹³⁵¹ De overgrote meerderheid van deze klerken is pas actief in de tweede helft van de vijftiende en eerste helft van de zestiende eeuw. Binnen onze onderzoeksperiode tot en met 1450 komen er drie notarissen in beeld, namelijk Theodericus Heym de Veghel, Johannes Pels de Buscoducis en Henricus de Eyck de Buscoducis. Notaris Heym is echter ten onrechte als klerk in dit rijtje terechtgekomen, want in zijn biografie kunnen we geen ondersteuning vinden voor deze constatering.¹³⁵² Onze paleografische analyse heeft ook geen stedelijke schrijfproducten van zijn hand aan het licht gebracht. De andere twee notarissen zijn wel geïdentificeerd als ingrossatoren van de stedelijke secretarie.

Naast deze twee door Van den Bichelaer gesignaleerde notarissen die als gewone schrijfklerken fungeren, hebben we nog zes andere notarissen gedetecteerd die allen in de eerste helft van de vijftiende eeuw op reguliere basis voor de secretarie werkzaam zijn. Het zijn de notarissen Rodolphus (Ketken) de Herende, Johannes Cousmeker de Buscoducis, Godefridus de Alendorp, Wilhelmus Nuweert, Rutgherus de Eyck en Gerardus de Grotel.¹³⁵³ Al deze notarissen, die een belangrijke rol spelen bij de ingrossering van de stedelijke oorkonden, hebben dankbaar gebruik gemaakt van de functionele leemte die op de secretarie ontstaan is door het afhaken van de stadssecretarissen bij de mundering. Met name de werkzaamheden van De Alendorp blijven niet beperkt tot het routinematige schrijven van oorkonden, want hij levert zelfs op incidentele en structurele basis een bijdrage aan de registratie in de schepenprotocollen en de vonnisboeken. De meest prominente rol is echter

¹³⁵⁰ Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nrs. 318 en 385, uit ook geen vermoedens ten aanzien van hun mogelijke werkzaamheden voor de stedelijke secretarie.

¹³⁵¹ Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 149.

¹³⁵² Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 149, noot 505, en biografie nr. 172: 'Heer Dirc ... werkte misschien als klerk op de secretarie'.

¹³⁵³ Notaris Daniel van den Steenakker blijft hier buiten beschouwing, want hij is geclassificeerd als een incidentele schrijfklerk.

weggelegd voor De Grotel, die op de oorkondeafdeling als een soort souschef onder de stadssecretarissen functioneert. Zijn aandeel in de schepenprotocollen is minimaal.¹³⁵⁴ Voor een overzicht van de notarissen die als stadsklerk/-secretaris of als gewone scribent op de secretarie werkzaam zijn, zie de onderstaande Tabel VI.2.

Tabel VI.2. Overzicht van de stadsklerken/-secretarissen en scribenten met een notariële bevoegdheid, 1324-1449¹³⁵⁵

naam	functie	periode
notaris Tylmannus de Zonne	stadsklerk	1324-1335
notaris Theodericus Gheghel	stadsklerk	1343-1348
notaris Johannes de Globo	stadsklerk	1353-1396
notaris Adam de Mierde	stadsklerk	1357-1403
notaris Petrus Polslauwer	stadsklerk	1390-1391
notaris Johannes de Best	stadsklerk	1397-1410
notaris Johannes Swertinc de Huxaria	stadsklerk	1398-1406
notaris Godefridus de Rode	stadsklerk	1400-1420
notaris Gerlacus de Ghemert	stadsklerk	1401-1426
notaris Rodolphus (Ketken) de Herende	ingrossator	1407-1418
notaris Giselbertus Roesmont	stadsklerk	1410-1445
notaris Johannes Cousmeker de Buscoducis	ingrossator	1412-1423
notaris Martinus de Zomeren	stadsklerk	1414-1432
notaris Arnoldus de Weillhusen sr.	stadsklerk	1420-1460
notaris Godefridus de Alendorp	ingrossator	1420-1435
notaris Gerardus de Grotel	ingrossator	1421-1448
notaris Rutgerus de Arkel	stadsklerk	1425-1470
notaris Wilhelmus Nuweert	ingrossator	1428-1450
notaris Henricus de Eyck de Buscoducis	ingrossator	1433-1450
notaris Johannes Pels de Buscoducis	ingrossator	1434-1438
notaris Rutgherus de Eyck	ingrossator	1441-1447

De interactie tussen het notariaat en de stedelijke secretarie is dan ook zowel op het hoogste niveau als in de lagere echelons aantoonbaar groter dan in de

¹³⁵⁴ De vermenging van het schrijfwerk uit de notariële testamentaire praktijk en de stedelijke vrijwillige rechtspraak is ook nog op een praktische manier aan het licht gekomen. De zegelstroken die gebruikt worden voor de bezegeling van de stedelijke oorkonden bevatten namelijk tekstfragmenten van notariële akten, zie bijvoorbeeld 's-Hertogenbosch, SA, archief Geefhuis, inv. nr. 1358, op de zegelstaart van s1: 'eriti cogitans d.... nolens intestata decedere sed ... retiniente gratia' en van s2: 'ompos existe ... considerans quod penes st.... in fragilia super t[s2] chil est certius'. Zie ook Ibidem, inv. nrs. 243, 753 en 1886.

¹³⁵⁵ De periode is bepaald door de data van hun eerste en laatste stedelijk schrijfproduct. Dit betekent dat de betreffende personen zowel voor als na het uitoefenen van het ambt van stadsklerk kunnen voorkomen als secretariescribent. We hebben een onderscheid gemaakt tussen de stadsklerken, die in de loop van de vijftiende eeuw de benaming stadssecretaris dragen, en de gewone scribenten. Voor de eerste categorie is bij iedereen de term stadsklerk gehanteerd, voor de tweede de term ingrossator. De scribenten die als een incidentele schrijfkraacht geënclassificeerd zijn, zoals notaris Gerardus Groy met één enkele oorkonde en notaris Daniel van den Steenakker met drie oorkonden op één dag, zijn niet in de tabel opgenomen.

berekeningen van Van den Bichelaer. Bovendien is het notariële aandeel bij de gewone ingrossering een ondergrens, want van een aantal notarissen kan bij gebrek aan onderschriften in hun notariële akten of specimina van hun hand in andere notariële stukken geen schriftvergelijking met stedelijke documenten uitgevoerd worden. De percentages bij Van den Bichelaer kunnen dan ook in hun algeheelheid opgehoogd worden,¹³⁵⁶ waardoor de positie van het Bossche stadsbestuur als de voornaamste wereldlijke werkgever voor de Meierijse notarissen nog sterker uit de verf komt. Aangezien het notariaat slechts een nevenfunctie is en in Noordwest-Europa nooit het karakter had van een volwaardig beroep,¹³⁵⁷ ambieerden de notarissen een betrekking op de secretarie. Bij gebrek aan een eigen kantoor¹³⁵⁸ bevinden zij zich op de stedelijke ‘camera scriptorum’ in een ideale positie om hun vaardigheden maximaal te ontplooiën, omdat de hele kapitaalkrachtige fine fleur van de Meierij in de stedelijke schrijfkamer passeert. Daardoor kunnen zij als registratoren van het Bosch’ Protocol ter plekke het cliëntèle afvangen voor hun andere besognes en zichzelf eenvoudig voorzien van een extra bron van inkomsten.¹³⁵⁹ Bovendien komen zij als stadssecretaris in aanmerking voor extra opdrachten van Bossche instellingen en particulieren, naast hun

¹³⁵⁶ Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 122 en 145.

¹³⁵⁷ Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 113 en 119.

¹³⁵⁸ Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 116 en biografie nr. 268, waaruit blijkt dat notaris Victor de Molendino, die als scribent in de schrijfkamer actief is, omstreeks 1490 een pand huurt waarvan een kamer dient ‘totter exercicien van synen sryven’.

¹³⁵⁹ Volgens Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 203-205, zijn er behalve bij de officialiteit geen algemeene vastgestelde tarieven voor afzonderlijke soorten akten en wordt de prijs van notariële grossen in het algemeen berekend op basis van de grootte van het perkament en het aantal regels. Ook voor het concept en het voorlezen van de grosse wordt betaald. In de vijftiende en begin zestiende eeuw is de prijs van een notariële akte gemiddeld viermaal zo hoog als de prijs van een gewone schepenakte. In de Duitse steden ontvangen de stadssecretarissen, te onderscheiden van de gerechtelijke schrijvers, doorgaans een vaste jaarwedde. Daarnaast kunnen zij ook nog beschikken over aparte inkomsten voor het schrijven van oorkonden. Ook stellen de steden vaak kleding of een vergoeding daarvoor beschikbaar en keren emolumenten uit. De kosteloze verschaffing van een woning is minder voorkomend, zie Stein, ‘Deutsche Stadtschreiber im Mittelalter’, 62-63. Voor de inkomsten en bezoldiging in de Zuid-Duitse steden zie Burger, *Die Südwestdeutschen Stadtschreiber*, 117-132. Specifieke tarieven voor de stadsklerk van Breslau bij Roth, ‘Zwischen Pflicht und Kür’, 29-30. De Brusselse stadsklerken krijgen in 1359 twee pond groot per jaar, 1 kostuum en het recht op briefgeld. In de vijftiende eeuw vervalt voor de secretarissen de som van twee pond en ontvangen de klerken enkel kleding. De vergoeding voor de secretarissen is niet bovenmatig, maar vermoedelijk is het briefgeld zeer profijtelijk, zie Bonenfant-Feytmans, ‘Note’, 29, 33 en 37. Te Leuven ontvangen de gewone stadsklerken in 1345/55 een jaarwedde van twintig pond, in 1375 en 1383 dertig en in 1395 zestig. Deze bezoldiging is evenwel te laag om in het levensonderhoud te kunnen voorzien, zodat zij over andere inkomsten moet beschikken, onder meer voortvloeiend uit het ambt zelf. Zo laten zij zich betalen voor het optekenen op de poorterslijst, zie Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 159. De Leidse stadsklerken ontvangen geen jaarwedde, maar de inkomsten uit ‘all sulcke nutscippen, vervallen, profiten ende opsommingen’ die uit het ambt plegen voort te vloeien, zie Hugenholtz, ‘Clerc (secretaris)’, 226. Hij vermeldt de raming over 1448/49, waarin een jaarlijkse netto-opbrengst van het klerkambt geschat is op ruim 114 pond. De Dordtse stadsklerken krijgen eind dertiende eeuw kleding, kousen en schoenen, in 1429 een jaarwedde, kleding en eetgeld en in 1445 een wedde, kleding en turf, zie Burgers, *De paleografie*, I, 483 en Ketelaar, ‘Clerc (secretaris)’, 54 en 5-587. De Haarlemse klerken hebben een bescheiden wedde en kledinggeld en delen mee in wijn of geld op kerkelijke feestdagen. Zij moeten de echte inkomsten halen uit schrijfwerk voor particulieren en extra opdrachten voor de stad, zie Marsilje, ‘Het Haarlems klerkambt’, 183.

reguliere, constante stroom schrijftaken.¹³⁶⁰ Dat de verdiensten op de schrijfkamer niet onderschat moeten worden blijkt uit het verzet dat zij in 1451 als maatschap samen met hun twee niet-notariële collega's bieden tegen de aanstelling van een vijfde secretaris, die uiteindelijk een soort hangende positie verkrijgt zonder inkomsten.

Aan de andere kant maakt de stad dankbaar gebruik van deze hooggekwalificeerde, competente krachten. Een universitaire studie was voor het verwerven van de notariële bevoegdheid niet noodzakelijk, want na de Latijnse school kon men als kandidaat-notaris ook in de leer gaan bij een andere notaris.¹³⁶¹ Nietemin garandeert de *examinatio*, één van vier stappen in de notariële benoemingsprocedure, in principe een grondige kennis van het Latijn, schrijfvaardigheid en bekendheid met de *ars notariatus*, de kunst van het schrijven van notariële akten.¹³⁶² Aldus blijken de notarissen in deze hoedanigheid uitermate geschikt voor het werk op de stedelijke secretarie.¹³⁶³ Zij zijn onmisbaar bij de uitwerking van de notariële bijschriften in de schepensprotocollen, die in de marge gemerkt zijn met het teken A.¹³⁶⁴ Ook is er sprake van inhoudelijke raakvlakken op het terrein van de beoorkonding, omdat rechtshandelingen die voor de schepenen moesten plaatsvinden en waar de destinataris tot de geestelijke stand behoorde, in de Meierij zowel in een schepenakte als in een notariële akte vastgelegd werden.¹³⁶⁵ Per testament vermaakt onroerend goed hoefde in Brabant niet nog eens ten overstaan van schepenen te worden overgedragen, maar het komt wel voor in de praktijk.¹³⁶⁶ De inschakeling van notarissen op de stedelijke secretarie kan dus beschouwd worden als een operatie waarbij het mes aan twee kanten snijdt.

Vanaf de komst van De Zonne in 1324 is, met uitzondering van een enkel jaar met een abominabele overlevering, tot en met januari 1335 telkens één notaris werkzaam op de secretarie. Voor de periode tot en met 1342 hebben we geen notarissen aangetroffen. Vanaf medio 1343 is notaris Gheghel zo'n vier en een half jaar de enige stadsklerk van Den Bosch. Daarna breekt voor het laatst een notarisloze periode aan tot en met 1355, wanneer we de ingrossering van twee stedelijke oorkonden door notaris De Globo in 1353 buiten beschouwing laten. Hij fungeert hier hoogstwaarschijnlijk nog niet als stadsklerk, maar als gewone ingrossator. Het notariaat krijgt met notaris De Globo echt greep op het secretariaat vanaf 1356. Hij is gedurende negen jaar de vrijwel constante notariële factor op de secretarie, met naast hem een stadsklerk die geen notariële bevoegdheid heeft. In 1366 wordt ook de

¹³⁶⁰ Zie bijvoorbeeld 's-Hertogenbosch, BHIC, archief Onze Lieve Vrouwe Broederschap, inv. nr. 118, fol. 125v: 'item gegeven den clerken in der cameran van enen brieve gesegelt metter stat uythangenden zegel die te Campen geseyndt waert om ii aude scilden van ii doden personen'. In een aantal Zuid-Duitse steden gingen de stadsklerken dermate buitensporige tarieven heffen van particulieren, dat de stadsbesturen zich genoodzaakt zagen maatregelen te treffen, zie Burger, *Die Südwestdeutschen Stadtschreiber*, 127-132.

¹³⁶¹ Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 75-76.

¹³⁶² Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 73 en 93-94 (de drie andere stappen zijn de *supplicatio*, *iuratio* en *institutio*). Voor de benoeming van incompetent notarissen, zie Idem, 95-98.

¹³⁶³ Vanaf het einde van de vijftiende eeuw laat men de openbare verkopen, die buiten het stadhuis moesten plaatsvinden, door notarissen optekenen, zie Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 41.

¹³⁶⁴ Zie Spierings, *Het schepensprotocol*, 144-146, en Van Synghel, *Het Bosch' Protocol*, 15 (met afbeelding).

¹³⁶⁵ Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 218-219 en 349.

¹³⁶⁶ Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 363.

tweede post van stadsclerk door het notariaat bezet in de persoon van De Mierde. Na een kleine onderbreking in 1367 waarin De Globo afwezig is en een interruptie van de werkzaamheden van De Mierde van 1372 tot 1376, zijn deze twee notarissen tot en met 1389 stadsclerk van Den Bosch. In 1390 en 1391 wordt zelfs een derde notaris stadsclerk. Twee jaar na diens dood (in 1394) wordt weer een derde, maar nu niet-notariële stadsclerk aangesteld. De personele wijzigingen kort voor de eeuwwisseling die het gevolg zijn van de dood van De Globo en de snelle expansie van de ambtelijke top wijzen op een versteviging van de positie van het notariaat. Van de vier of vijf stadssecretarissen is er tot en met september 1419 maar één secretaris zonder notariële bevoegdheid. Daarna groeit men langzaam naar een evenredige verhouding, waarbij er van 1420 tot en met 1432 twee niet-notariële secretarissen op een totaal van vijf zijn. Dit met uitzondering van de jaren 1421 en 1422, wanneer er zes secretarissen werkzaam zijn, met onder hen drie notarissen. Vanaf 1433 tot en met 1449 is de situatie fifty-fifty. Blijkbaar streeft men naar deze verhouding, want bij het openvallen van de stoel van notaris/stadssecretaris Roesmont in 1445 wordt opnieuw een notaris aangezocht. Met de aanstelling van De Weilhusen jr. in 1451 als extra kracht voor de Franstalige correspondentie zijn weer drie van de vijf stadssecretarissen notaris.

Het notariaat heeft zich dus in Den Bosch stevig genesteld in alle geledingen van de stedelijke secretarie en functioneel een sterke positie verworven bij de vervaardiging van stedelijke documenten. De numerieke omvang moet echter wel in het juiste perspectief gezien worden. Het gaat hier immers om een flauwe afspiegeling van het overweldigend aantal notarissen in de Italiaanse steden, zoals blijkt uit het willekeurig voorbeeld van Lucca, waar tussen 1220 en 1280 een verdubbeling plaatsvindt van een kleine negentig naar bijna tweehonderd notarissen op een bevolking van ca. 20.000 inwoners.¹³⁶⁷ Een adequate vergelijking van het aandeel van het notariaat aan het stadssecretariaat in Den Bosch met die van andere Brabantse secretarieën is onmogelijk bij gebrek aan detailstudies. Enkel voor de Antwerpse secretarie zijn gegevens voorhanden van na 1450, waaruit blijkt dat vermoedelijk steeds minstens één van de vier secretarissen tevens openbaar notaris is.¹³⁶⁸ Het notariaat is daar dus binnen de secretarie slechts marginaal vertegenwoordigd. De rol van het Bossche notariaat binnen de stedelijke secretarie stijgt ook ver uit boven die van de Vlaamse steden, waar het notariaat niet echt tot ontwikkeling kwam.¹³⁶⁹ Steden als Ieper, Brugge en Gent schakelen weliswaar regelmatig notarissen in, maar slechts zelden groeit deze tijdelijke dienstverlening uit tot een fulltime functie als stadsclerk en een permanent lidmaatschap van de stedelijke secretarieën.¹³⁷⁰ Voor de Noordelijke Nederlanden is enkel voor Deventer een vergelijking mogelijk. Hoewel Benders geen onderzoek verrichtte naar de stedelijke secretarie, kunnen we zelf uit zijn lijst van stadsschrijvers de benodigde informatie destilleren. Vanaf de vestiging in 1316 blijkt het notariaat stevig tot het stadssecretariaat doorgedrongen, want tot en met 1476

¹³⁶⁷ A. Meyer, *Felix et inclitus notarius. Studien zum italienischen Notariat vom 7. bis zum 13. Jahrhundert*. Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom 92 (Tübingen 2000) 321-334.

¹³⁶⁸ M. Oosterbosch, *Het openbare notariaat in Antwerpen tijdens de late Middeleeuwen (1314-1531). Een institutionele en prosopografische studie in Europees perspectief* (Leuven 1992) I 436.

¹³⁶⁹ *Notarial Instruments*, 15. Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 31-33.

¹³⁷⁰ *Notarial Instruments*, 83-90. Hoebeke, *De middeleeuwse oorkondentaal*, 105.

beschikken negen van de twaalf stadsschrijvers over een notariële bevoegdheid.¹³⁷¹ De Utrechtse stedelijke secretarie is nog niet bestudeerd, maar Ketner reveleerde in zijn studie over het notariaat de identiteit van twee veertiende-eeuwse notarissen als stadsklerk.¹³⁷² Voor Dordrecht veronderstelt Ketelaar dat verschillende notarissen in de veertiende en vijftiende eeuw ten behoeve van de stad incidenteel schrijfwerk hebben verricht.¹³⁷³ In de Duitse steden is het notariaat actief in de kanselarijen, maar ook daar heeft het geen dominante positie verworven.¹³⁷⁴ Met een aandeel van 100 procent in het laatste kwart van de veertiende en 50 procent en meer in de eerste helft van de vijftiende eeuw is de participatiegraad van het notariaat op de stedelijke secretarie van Den Bosch buiten de Italiaanse regio dan ook vooralsnog als een uitzondering te beschouwen.

c. Stand en universitaire scholing

De creatie in het laatste kwart van de dertiende eeuw van een stedelijke secretarie, een ambtelijk orgaan ter ondersteuning van de wereldlijke overheid, zou in theorie kunnen leiden tot de inschakeling van scribenten met een niet-geestelijke achtergrond. Juist in deze periode namelijk brokkelt de monopoliepositie van de clerus binnen de ambtenarij op alle niveaus langzamerhand af.¹³⁷⁵ Zowel voor de Nederlanden als voor Duitsland is echter de deelname van geestelijken aan de stedelijke secretarieën tot in de vijftiende eeuw vastgesteld, uiteraard met een wisselende participatiegraad.¹³⁷⁶ De specifieke situatie in de secretarie van Den

¹³⁷¹ Benders, *Bestuursstructuur*, 94 en 318-326.

¹³⁷² F. Ketner, 'Vestiging en eerste ontwikkeling van het notariaat in Utrecht (1291-1341)' in: W. Jappe Alberts en F. Ketner ed., *Nederrijnsche Studiën, XIIIe-XVe eeuw* (Groningen en Djakarta 1954) 113-114 en Idem, 'De Tolnaers', 154-155.

¹³⁷³ Ketelaar, 'Clerc (secretaris)', 62.

¹³⁷⁴ In de Keulse stedelijke kanselarij zijn vanaf het laatste kwart van de veertiende eeuw zowel notariële als niet-notariële stadsklerken werkzaam, zie Stein, 'Deutsche Stadtschreiber im Mittelalter', 37-38. Te Göttingen is vanaf 1430 minstens één stadsschrijver openbaar notaris, Hoheisel, *Die Göttinger Stadtschreiber*, 119. In Mühlhausen zijn tot 1460 geen openbaar notarissen actief als stadsschrijver, zie Kleeberg, 'Stadtschreiber', 443. Het aandeel van het notariaat van respectievelijk 38,7% en 46,7% in de kanselarijen van Breslau en Konstanz zijn enigszins onvergelykbare grootheden, omdat ook de zestiende eeuw meegenomen wordt in de berekeningen, zie Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 145. F. Luschek, *Notariatsurkunde und Notariat in Schlesien von den Anfängen (1282) bis zum Ende des 16. Jahrhunderts* (Weimar 1940) 151-152. Voor enkele vermeldingen van Zuid-Duitse stadsschrijvers die tevens notaris zijn, zie Burger, *Die Südwestdeutschen Stadtschreiber*, 139-141 en 255-350.

¹³⁷⁵ W. Prevenier, 'Ambtenaren in stad en land in de Nederlanden. Socio-professionele evoluties (veertiende tot zestiende eeuw)', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 97 (1972) 44-59. M. Damen, *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)* (Hilversum 2000) 138-139. Voor de graduele toename van leken in de Europese vorstelijke kanselarijen, zie H. Millet en P. Moraw, 'Clerics in the State' in: W. Reinhard ed., *Power elites and state building* (Oxford 1996) 176-177.

¹³⁷⁶ J. Paquet, 'La collaboration du clergé à l'administration des villes de Bruxelles et d'Anvers aux XIVe et XVe siècles', *Le Moyen-âge* 56 (1950) 357-372. De Ridder-Symoens, 'De universitaire vorming van de Brabantse stadsmagistraat', 62. Ketner, 'De Tolnaers', 152-155. Marsilje, *Het financiële beleid*, 93-94. Burgers, *De paleografie*, 482-485. Dijkhof, *Het oorkondewezzen*, 453-454. In de Zuid-Duitse steden zijn de stadsschrijvers vaak niet-geestelijken, in tegenstelling tot de Noord-Duitse steden, zie Stein, 'Deutsche Stadtschreiber im Mittelalter', 67-70. Kleeberg, 'Stadtschreiber',

Bosch blijft voor de ontstaansperiode en het eerste kwart van de veertiende eeuw ongewis, enerzijds omdat een aantal scribenten anoniem gebleven is, anderzijds bij gebrek aan nadere persoonlijke gegevens over de geïdentificeerde scribenten. Pas met stadsclerk/notaris Tylmannus de Zonne, die in 1324 aantreedt, is voor het eerst een uitspraak mogelijk over de aanwezigheid van clerici en/of leken in het ambtelijk apparaat.¹³⁷⁷ De zeer uitvoerige biografische notities van Van den Bichelaer bieden ons hierbij een welkome ondersteuning.¹³⁷⁸ Globaal gesproken kunnen we vaststellen dat de stad zeker tot en met de eerste helft van de vijftiende eeuw massaal een beroep doet op de clerus voor het vervullen van de administratieve functies. Doorgaans betreft het hier clerici, en slechts in vier gevallen priesters.¹³⁷⁹ De priesters zijn Gheghel, De Mierde, De Ghemert en De Zomeren, met die aantekening dat Gheghel pas na de beëindiging van zijn secretariële werkzaamheden tot priester gewijd is en De Mierde aan het eind van zijn ambtelijke loopbaan.¹³⁸⁰ De Ghemert is tijdens de uitoefening van zijn ambt als stadssecretaris tevens priester. De Zomeren, in functie van juni 1414 tot en met 1432, genoot met zekerheid een prebende als kanunnik van de Sint-Jan vanaf 1422. Of hij tijdens zijn secretarisschap ook priester was, is niet bekend, want de eerste vermelding daarvan dateert pas uit 1453.¹³⁸¹ Het geringe aandeel van de priesters onder de stadsclerken en -secretarissen is uiteraard een afspiegeling van de verhouding clerici/priesters onder het notariaat.¹³⁸²

Hoewel het stadsbestuur ogenschijnlijk zijn secretarissen blijft putten uit hetzelfde potentieel van de omvangrijke groep wereldgeestelijken en een enkele priester, voltrekt zich binnen dit rekruteringsveld een fundamentele verandering in het scholingsniveau. De nieuwe klasse van universitair geschoolde juristen van de universiteiten van Bologna, Orléans en Parijs leidde tot een grondige wijziging in het karakter van de ambtenarenstand rond 1300. De steden Rijsel, Gent, Brugge, Ieper en

419-422. Schmidt, 'Die Kanzlei der Stadt Erfurt', 43 en 54-55. Burger, *Die Südwestdeutschen Stadtschreiber*, 41. Breiter, *Die Schaffhauser Stadtschreiber*, 23, 72-78. Hoheisel, *Die Göttinger Stadtschreiber*, 3. Het schrijf- of secretarisambt van de Noord-Brabantse plaatsen Gemert, Oisterwijk en Helmond werd tot in de vijftiende eeuw nog uitgeoefend door pastoors, zie A.J.A. Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570* (Amsterdam 1993) 316.
¹³⁷⁷ De door Marsilje, *Het financiële beleid*, 93, gesuggereerde inzet van leken in de veertiende-eeuwse Bossche secretarie, berust op een foutieve interpretatie van Spierings, *Het schepenprotocol*, 91. Paquet, 'La collaboration', 370, vermeldt één voorbeeld van een geestelijke in Den Bosch, namelijk de vijftiende-eeuwse Martin van Erckenbroeck. Dit is stadssecretaris Martinus de Zomeren, zoals blijkt uit Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 362, die de foutieve benaming rectificeert.

¹³⁷⁸ Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografieën. Voor de betreffende biografieën, zie hoofdstuk III.

¹³⁷⁹ Voor het onderscheid tussen clerici en priesters en de daarbij horende wijdingen, verplichtingen en restricties, zie Bijsterveld, *Laverend*, 231-239, alsmede Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 81-82, en Schuttelaars, *Heren van de raad*, 381-383.

¹³⁸⁰ Gheghel is stadsclerk van 1343 tot en met 1348 en ontvangt de priesterwijding in 1350. De Mierde is van 1366 tot 1403 actief op de secretarie en wordt pas priester gewijd tussen 14 augustus 1397 en 8 augustus 1398.

¹³⁸¹ Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 362.

¹³⁸² Volgens de berekeningen van Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 83-84, noemt 60,6 procent van de notarissen in Den Bosch tot 1531 zich clericus en 28 procent priester (de rest vermeldt geen stand of wisselt van stand).

Sint-Omaars schakelen op het eind van de dertiende eeuw gespecialiseerde en juridisch (meestal universitair) geschoolde klerken en pensionarissen in.¹³⁸³

De toenemende universitaire scholingsgraad laat ook Den Bosch niet onberoerd. Illustratief is het toenemend aantal universitair geschoolden onder het Bossche notariaat.¹³⁸⁴ Vóór 1375 beschikt slechts één notaris over een universitaire graad, namelijk Gerardus filius quondam Johannis dicti Stripe de Buscoducis.¹³⁸⁵ Tussen 1376 en 1400 zijn er twee gestudeerde notarissen en in het eerste en tweede kwart van de vijftiende eeuw bedraagt het aantal universitair geschoolde notarissen telkens acht. De stichting van de universiteiten te Heidelberg en Keulen in respectievelijk 1385 en 1388 oefende klaarblijkelijk een sterke aantrekkingskracht uit, want de Bossche clerici Johannes de Best en Gerlacus de Ghemert zijn in 1388 gelijktijdig geïmmatriculeerd aan de universiteit te Heidelberg. De Best vervolgt zijn studie aan de universiteit van Keulen, waar hij in 1393 als baccalaureus artium slaagt.

Vanaf 1324 tot en met het eind van de veertiende eeuw zijn de stadsklerken De Zonne, Gheghel, De Globo en De Mierde niet-universitair geschoolde clerici-notarissen,¹³⁸⁶ daarna maakt het stadsbestuur bij de vacature van De Globo en de personele uitbreiding onmiddellijk gebruik van de mogelijkheid om recent afgestudeerde academici in te schakelen. Aldus wordt magister Johannes de Best in 1397 de eerste universitair geschoolde stadsklerk van 's-Hertogenbosch. In 1401 treedt de academisch geschoolde Bossche notaris Godefridus de Rode toe tot de secretarie, en in 1405 wordt notaris De Ghemert, de medestudent van De Best, de derde academicus. Het stadsbestuur kon aldus voor de bemanning van haar secretarie putten uit een in Den Bosch aanwezig universitair geschoold reservoir en als het ware meeliften met de upgrading van deze groep clerici.¹³⁸⁷

Na de hausse aan academische benoemingen rond de eeuwwisseling, waardoor de secretarie van 1405/06 tot en met 1410 bemand wordt door drie

¹³⁸³ J. Gilissen, 'Les légistes en Flandre aux XIIIe et XIVe siècles', *Bulletin de la Commission Royale des anciennes lois et ordonnances de Belgique* XV (1939) 177-193. Rogghé, 13-14, 27-28 en 32. Prevenier, 'Ambtenaren in stad en land', 50. H. de Ridder-Symoens, 'Training and Professionalization' in: W. Reinhard ed., *Power elites and state building* (Oxford 1996) 154-156. De stad Antwerpen beschikt al in 1324 over een stadsadvocaat, zie Fl. Prims, *Rechterlijk Antwerpen in de Middeleeuwen: rechterlijke instellingen* (Antwerpen 1936) 182. Voor de inschakeling van legisten in de Duitse steden vanaf het midden van de dertiende eeuw, zie Stein, 'Deutsche Stadtschreiber im Mittelalter', 64, en Schmidt, 'Die Kanzlei der Stadt Erfurt', 54-55.

¹³⁸⁴ De hierna volgende aantallen zijn gebaseerd op van Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 78, Tabel 2.11.

¹³⁸⁵ Hij werd zelfs tot docent benoemd aan de Parijse artes-faculteit, zie Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 80 en biografie nr. 381.

¹³⁸⁶ De eerste stadsklerk Daniel, die de magistertitel draagt en mogelijk universitair geschoold is, blijft hier buiten beschouwing.

¹³⁸⁷ Volgens Van Dijck, *De Bossche optimaten*, 70, dragen tweehonderd van de ongeveer driehonderd clerici die zich in de periode 1400-1518 laten inschrijven bij de Onze Lieve Vrouwe Broederschap in Den Bosch de magistertitel. Benders, *Bestuursstructuur*, 318-319 en 322-326, geeft in de lijst van stadsschrijvers volgende gegevens voor Deventer: Godschalk verwierf tussen 1311 en 1324 de magistertitel; meester Jorden Mathijsz (1330-1338), magister Peter I van Arcen (1410-1424) en Johan I Pallas alias de (parvo) Palacio (1423-1461) volgden vermoedelijk een rechtenstudie, Steven (van) Jorwerd (1459-1492) studeerde te Keulen kerkelijk recht, en Philips Johansz (1459/60-1476) volgde de artesopleiding aldaar.

academici, slaagt notaris Roesmont er zonder een academische graad in om de secretarispost van de gegradueerde De Best in 1410 over te nemen. Hij ontleent zijn benoeming ongetwijfeld aan een mix van een aantal andere zwaarwegende factoren, zoals de juiste sociale achtergrond met het daarbij horende familiekapitaal en relatienetwerk, de beschikking over een notariële bevoegdheid en de persoonlijke geschiktheid voor het ambt. Roesmonts vader was driemaal rentmeester en tweemaal schepen van Den Bosch en de familie behoort in de veertiende en vijftiende eeuw tot een één van de meest vooraanstaande van Den Bosch.¹³⁸⁸ Zijn connecties in de hoogste bestuurlijke kringen zullen ongetwijfeld bijgedragen hebben aan een succesvolle afronding van zijn kandidatuur.

In 1415 wordt de academicus De Ghemert wel vervangen door een universitair geschoolde stadssecretaris. Door de benoeming van De Zomeren is nog steeds de helft van de stadssecretarissen in het bezit van een academische graad. In 1420 is er een wisseling van de wacht en een uitbreiding met een vijfde secretaris, de academicus De Weilhusen sr. De twee daarop volgende jaren is er een tijdelijke uitbreiding met een zesde, niet universitair geschoolde secretaris.

Vanaf 1420 tot en met 1432 zijn drie van de vijf (en zeer tijdelijk zes) stadssecretarissen universitair geschoold, namelijk Boest, De Zomeren en De Weilhusen sr. De terugval naar een vierkoppig stadssecretariaat in 1433 heeft gevolgen voor het scholingsniveau, want de gegradueerde De Zomeren wordt niet vervangen. Bijgevolg blijft de academische opleiding van de vier stadssecretarissen beperkt tot twee personen, Boest en De Weilhusen sr. De behoefte aan uitbreiding van het academisch geschoold personeel wordt blijkbaar niet door het stadsbestuur gevoeld, want tot en met 1468 handhaaft men dit scholingsniveau op de secretarie. Enkel de communicatie met de centrale Franstalige Bourgondische instellingen wordt erkend als een nijpend probleem, want in 1451 wordt de zoon van De Weilhusen sr., die een universitaire titel heeft, voorlopig aangesteld. Zijn uitstekende beheersing van het Frans speelde, naast zijn andere kwalificaties, een doorslaggevende rol bij zijn benoeming.¹³⁸⁹ Mogelijk beschikt men met een aantal academici binnen de eigen gelederen, in combinatie met een extra toegevoegde academische stadsecretaris in de persoon van De Weilhusen junior en ad hoc ingehuurde juridische en/of politieke bijstand,¹³⁹⁰ op dat moment over voldoende potentieel om het hoofd te bieden aan de groeiende behoefte aan experts op politiek en juridisch terrein.¹³⁹¹

¹³⁸⁸ Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 151 en biografie nr. 338.

¹³⁸⁹ Voor de biografie van Arnoldus de Weilhusen junior, zie Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 415.

¹³⁹⁰ Zie bijvoorbeeld de rol van de te Leuven gestudeerde notaris De Alendorp in hoofdstuk III. In de zestiende eeuw maakt de academisch geschoolde notaris Simon Bax als griffier van de Bossche rechtbank deel uit van stadsdelegaties naar onder meer Turnhout en Den Haag. De universitair notaris Henricus die Bye onderneemt als klerk van het financieel college van zes man tussen 1505 en 1521 reizen naar onder meer Brussel, Mechelen, Leuven, Antwerpen, Gent, Utrecht, Dordrecht, Henegouwen en Bergen op Zoom, zie Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nrs. 28 en 47.

¹³⁹¹ Voor het groeiend aantal academisch geschoolde schepenen, burgemeesters, rentmeesters en gezworenen te Leuven en Antwerpen, zie De Ridder-Symoens, 'De universitaire vorming van de Brabantse stadsmagistraat', 25-39, 58-66, 68-87 en 108-112. Voor de academici in de schepenbank te Ukkel zie Idem, 'Ukkelse schepenen en universitaire studies in de XVe en XVIe eeuw', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 59 (1976) 200-226. Een dergelijke studie naar de veertiende/vijftiende-eeuwse

In 1469 en 1470 zijn tijdelijk drie academici aan het werk door de benoeming van de academicus notaris Willelmus de Busco,¹³⁹² die de niet-gegradueerde De Spina vervangt. In 1470 wordt de niet-universitair geschoolde De Arkel vervangen door de niet-academicus De Langhel, en academicus Boest door de universitair Appels, zodat de verhoudingen dat jaar niet wijzigen.¹³⁹³ Door de snelle dood van Appels het jaar daarop, die opgevolgd wordt door de niet-universitair geschoolde Pelgrom, zijn tot en met 1496 weer twee van de vier stadssecretarissen academicus.¹³⁹⁴ Pas in 1497 neemt het stadsbestuur bij de dood van notaris/stadssecretaris De Langhel de gelegenheid te baat om een derde academicus te benoemen, namelijk Nicolaus Kuyst.¹³⁹⁵ Blijkbaar hechtte de stad hoe langer hoe meer belang aan een dergelijke achtergrond bij de benoemingen, want ook bij de volgende vacatures in 1500, 1501 en 1510 stelt men een academicus aan.¹³⁹⁶ Bijgevolg beschikte men door de vervanging van Pelgrom vanaf 1510 over een geheel universitair geschoolde ambtelijke top op de secretarie. Tot en met 1549 wordt bij elke daarop volgende vacature een academicus aangesteld. Pas in oktober 1550 wijkt de stad met de aanstelling van notaris Wouter Scellens tot stadssecretaris zonder een academische graad voor het eerst af van deze traditie.¹³⁹⁷ Voor een overzicht van de universitair geschoolde stadssecretarissen in de periode 1397-1450, alsmede voor het aantal academisch geschoolden in de periode 1397-1550, zie de onderstaande tabel en grafiek.

Bossche schepenbank ontbreekt. Er is enkel systematisch onderzoek verricht naar de Brabanders die te Orléans studeerden tussen 1444 en 1546, waaronder de Bossche schepenen Martinus de Rode en Johannes Monix (geimmatriculeerd in 1448), Frans Toelinck (in 1490), Dirk de Borchgreve (in 1509), Gijsbert Heym (in 1521), Paul Raessen (in 1527), Frans Balen (in 1530), Godfried Lombarts (in 1540), Hendrik Bloeymans (in 1542), Gerard Pels (in 1546) en Zeger Adriaenssen (in 1546), zie H. de Ridder-Symoens, 'Brabanders aan de rechtsuniversiteit van Orleans (1444-1546). Een socio-professionele studie', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 61 (1978) 235, 256 en 321-326. De universitaire vorming van de bestuurlijke elite in Den Bosch tussen 1500-1580 is belicht door Schuttelaars, *Heren van de raad*, 328-365. Voor de toenemende intellectualisering van de Leidse magistratuur in de vijftiende en zestiende eeuw, zie Brand, *Over macht en overwicht*, 267-272.

¹³⁹² Voor zijn biografie zie Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 76.

¹³⁹³ Voor de biografie van Appels, zie Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 11.

¹³⁹⁴ Willelmus de Busco wordt in 1488 vervangen door de universitair geschoolde Godefridus de Dommelen, zie *Kroniek Peter van Os*, 263, in tegenstelling tot Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 84 van Jan van Dommelen, waarin hij stelt dat Godefridus van augustus 1487 tot zijn overlijden 11 of 12 augustus 1498 secretaris was van Den Bosch.

¹³⁹⁵ Voor de biografie van De Langhel, zie Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 236, en Schuttelaars, *Heren van de raad*, 468-469. Biografische gegevens van Kuyst bij Schuttelaars, *Heren van de raad*, 468.

¹³⁹⁶ Arnoldus de Weillhusen junior wordt in 1500 vervangen door Raes Raessen, doctor in de medicijnen, zie *Kroniek Peter van Os*, 290. Schuttelaars, *Heren van de raad*, 477. Raessen op zijn beurt wordt een jaar later vervangen door de gegradueerde notaris Simon de Couderborch. Voor De Couderborch, zie Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 225, en Schuttelaars, *Heren van de raad*, 457. De niet-gegradueerde Henricus Pelgrom wordt na zijn overlijden in 1510 vervangen door de universitair geschoolde Marten de Greve, zie *Kroniek Peter van Os*, 312. Voor biografische gegevens van Pelgrom, zie Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 309 van diens zoon Petrus Pelgrom, en Schuttelaars, *Heren van de raad*, 475. Voor De Greve, zie Schuttelaars, *Heren van de raad*, met name 262, 267 en 462.

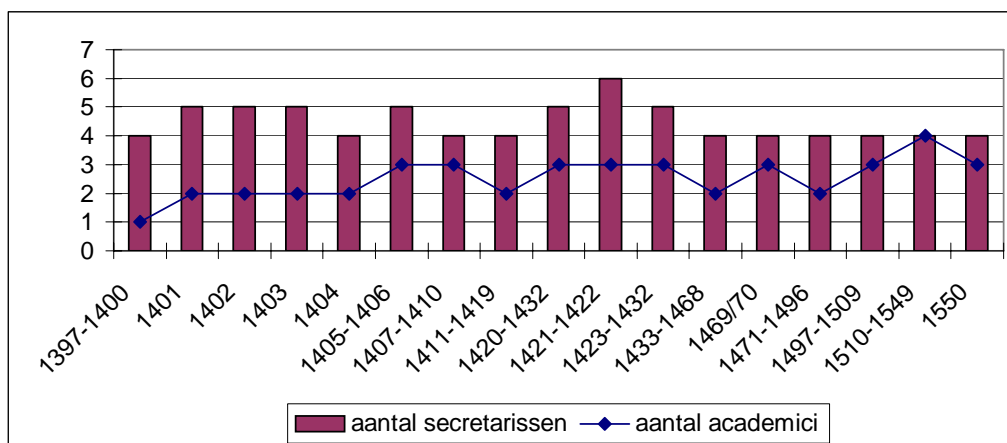
¹³⁹⁷ Schuttelaars, *Heren van de raad*, 362-363 en 477.

Tabel VI.3. Overzicht van de universitair geschoolde stadssecretarissen, 1397-1450

Jaar	Stadssecretaris	Universitair geschoold
1397	notaris Adam de Mierde Arnoldus Rover Boest notaris Johannes de Best	- - x
1398-1400	notaris Adam de Mierde Arnoldus Rover Boest notaris Johannes de Best notaris Johannes Swertinc de Huxaria	- - x -
1401-1403	notaris Adam de Mierde († 1403) Arnoldus Rover Boest notaris Johannes de Best notaris Johannes Swertinc de Huxaria notaris Godefridus de Rode (mogelijk vanaf 1 oktober 1401)	- - x - x
1404	Arnoldus Rover Boest notaris Johannes de Best notaris Godefridus de Rode [notaris Johannes Swertinc de Huxaria]	- x x -
1405	notaris Johannes de Best notaris Godefridus de Rode [notaris Johannes Swertinc de Huxaria] notaris Gerlacus de Ghemert Jacobus de Ghele (vanaf oktober)	x x - x -
1406	notaris Johannes de Best notaris Johannes Swertinc de Huxaria notaris Godefridus de Rode notaris Gerlacus de Ghemert Jacobus de Ghele	x - x x -
1407-1409	notaris Johannes de Best notaris Godefridus de Rode notaris Gerlacus de Ghemert Jacobus de Ghele	x x x -
1410	notaris Johannes de Best († tussen 16 en 25 juli 1410) notaris Godefridus de Rode notaris Gerlacus de Ghemert Jacobus de Ghele notaris Giselbertus Roesmont (opvolger De Best in 1410)	x x x - -
1411-1414	notaris Godefridus de Rode notaris Gerlacus de Ghemert Jacobus de Ghele notaris Giselbertus Roesmont	x x - -
1415-1419	notaris Godefridus de Rode Jacobus de Ghele notaris Giselbertus Roesmont notaris Martinus de Zomeren	x - - x
1420	notaris Godefridus de Rode (tot eind september) Jacobus de Ghele (tot eind september) notaris Giselbertus Roesmont notaris Martinus de Zomeren Godefridus Boest (vanaf oktober) Lambertus de Spina (vanaf oktober) notaris Arnoldus de Weilhusen sr.	x - - x x - x

1421-1422	notaris Giselbertus Roesmont notaris Martinus de Zomeren Godefridus Boest Lambertus de Spina notaris Arnoldus de Weilhusen sr. Goeswinus de Best	- x x - x -
1423-1432	notaris Giselbertus Roesmont notaris Martinus de Zomeren Godefridus Boest Lambertus de Spina notaris Arnoldus de Weilhusen sr.	- x x - x
1433-1444	notaris Giselbertus Roesmont Godefridus Boest Lambertus de Spina notaris Arnoldus de Weilhusen sr.	- x - x
1445	notaris Giselbertus Roesmont (tot eind september) Godefridus Boest Lambertus de Spina notaris Arnoldus de Weilhusen sr. notaris Rutgerus de Arkel (vervanger Roesmont)	- x - x -
1446-1449	Godefridus Boest Lambertus de Spina notaris Arnoldus de Weilhusen sr. notaris Rutgerus de Arkel	x - x -

Grafiek VI.1. Verhouding stadsecretarissen/academici, 1397-1550¹³⁹⁸

Uitgaande van de sterke stijging van het percentage universitair geschoolde Bossche notarissen in de periode 1426-1475, is het opmerkelijk dat het aantal

¹³⁹⁸ Bij het aantal secretarissen is uitgegaan van het potentiële maximum.

academici op de secretarie in de vijftiende eeuw niet toeneemt.¹³⁹⁹ De verklaring ligt echter in het feit dat een complex van factoren van doorslaggevend belang is bij het verwerven van een secretarispost, zoals blijkt uit de vervanging van Roesmont door De Arkel in 1445, hét moment waarbij men kon overgaan tot uitbreiding van het aantal academici. De Arkel was na zijn emancipatie in 1425 als notarisklerk ingetrokken bij Roesmont en werd ingeschakeld als ingrossator van stedelijke oorkonden in 1425, 1426, 1428 en 1439 en registrator van concepten in het schepenprotocol. Dat stadssecretaris Roesmont zich persoonlijk beijverd zou hebben voor de benoeming van De Arkel kunnen we niet bewijzen, maar persoonlijke voorspraak ten gunste van zijn voormalige pupil, die zich als gewone scribe al had bewezen op de secretarie en bovendien vanaf 1429 als kapittelnotaris van de Sint-Jan fungeerde, zal ongetwijfeld een gunstige rol hebben gespeeld bij zijn aanstelling. Afgezien van deze ambtelijke pluspunten beschikt hij ook over een potentieel aantrekkelijk familienetwerk, want hij is indirect verwant aan de twee vroegere stadsklerken De Mierde en De Globo.

Het stadsbestuur kon de instroom van academici ook bevorderen via de niet-notariële groep van stadssecretarissen. De secretarieposten worden immers slechts ten dele bekleed door het notariaat. Ofwel achtte men een verdere uitbreiding met universitair geschoolden niet noodzakelijk, ofwel kon men bij vacatures niet weerstaan aan het gewicht dat aanzienlijke families in de schaal konden leggen. Net zoals de notarissen Roesmont en De Arkel zonder academische scholing het secretarisambt verwerven, zijn De Ghele, De Spina en Pelgrom er zelfs in geslaagd om zonder notariële bevoegdheid of universitaire opleiding stadssecretaris te worden, zodat we moeten concluderen dat de kracht van het familiale netwerk groot was.¹⁴⁰⁰ Het is overigens frappant dat Den Bosch stadsklerken en -secretarissen voornamelijk uit het eigen circuit rekruteert. Uit het benoemingspatroon blijkt dat outsiders nagenoeg geen toegang verkrijgen tot het secretarisambt, dit in tegenstelling tot de Duitse steden, die vaak stadsklerken van buitenaf aantrekken en de leiding van de stedelijke secretarie toevertrouwen aan vakmensen van buitenaf met het oog op het vermijden van loyaliteitsconflicten.¹⁴⁰¹ Ook te Leuven en Antwerpen zijn er secretarissen van buiten de stad actief, evenals te Brussel, waar men stadsklerken aanzocht uit de landelijke regio's.¹⁴⁰²

Een adequate vergelijking van het scholingsniveau met dat van de Leuvense en Antwerpse stadssecretarissen in de veertiende en vijftiende eeuw wordt bemoeilijkt door het gebrek aan een grondige analyse van de stedelijke administratie in beide steden. Dit heeft voor Leuven geleid tot interpretatieproblemen, waardoor de samengestelde onderzoeksbestanden van De Ridder-Symoens in deze beroepsgroep

¹³⁹⁹ Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 78, Tabel 2.11: van 1426 tot 1450 acht en van 1451 tot 1475 dertien.

¹⁴⁰⁰ Leden van de familie Pelgrom zijn stadswisselaar, schepen, bouw- en artilleriemeester en rentmeester en Henricus Pelgrom was zelf gehuwd met een dochter van de schepen Jan Peters Witmery, zie Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 309

¹⁴⁰¹ Stein, 'Deutsche Stadtschreiber im Mittelalter', 66. Burger, *Die Südwestdeutschen Stadtschreiber*, 73.

¹⁴⁰² De Ridder-Symoens, 'De universitaire vorming van de Brabantse stadsmagistraat', 50 en 99. Bonenfant-Feytmans, 'Note', 36.

noodgedwongen vervuld zijn.¹⁴⁰³ Op grond van de globale vermeldingen van *alle* Leuvense secretarissen blijken er in de periode ca. 1432/ca. 1454 drie van de veertien over een magistrertitel te beschikken.¹⁴⁰⁴ Eén daarvan is de latere pensionaris Kyps. De globale trend wijst te Leuven op een toenemend aantal academici, met een stijging tot 80 procent na 1480 en 100 procent vanaf het tweede kwart van de zestiende eeuw.¹⁴⁰⁵ De pensionarissen zijn zonder enige uitzondering vanaf 1440 op universitair niveau juridisch geschoold.¹⁴⁰⁶ Bij de Leuvense klerken van het stadsregister, die de rentmeesters bijstaan, is een zelfde ontwikkeling geconstateerd. In de vijftiende eeuw zijn er minstens één of twee academici, terwijl zij in de zestiende eeuw allemaal academisch geschoold zijn.¹⁴⁰⁷ Te Antwerpen voltrekt zich een zelfde evolutie. Tussen 1430 en 1496 zijn er nog enkele secretarissen zonder universitaire scholing, maar in de zestiende eeuw niet meer.¹⁴⁰⁸ Ook het pensionarisschap en de griffierfunctie zijn respectievelijk vanaf 1468 en 1480 uitsluitend door universitaire uitgeoefend.¹⁴⁰⁹

Hoewel we niet over geheel gelijksoortige gegevens beschikken ten aanzien van Leuven, kunnen we toch constateren dat de instroom van het aantal academici op de stedelijke secretarie van Den Bosch tot 1550 nagenoeg parallel loopt met de te Leuven en Antwerpen gesignaleerde ontwikkelingen. Mogelijk ligt het percentage academici van vijftig procent in Den Bosch in de vijftiende eeuw iets lager dan in beide andere steden, maar nader gedetailleerd onderzoek zal hierover uitsluitel moeten bieden. Wel moet in dit percentage nog de figuur van de academicus De Weilhusen junior verdisconteerd worden, die van 1451 tot 1460 als een reserve-secretaris functioneert. Pas in 1461 wordt hij bij de dood van zijn vader officieel één van de vier stadssecretarissen. Het stadsbestuur doet echter in de tussentijd een beroep op hem, zodat men in de praktijk toch over drie universitair geschoolde secretarissen beschikt.¹⁴¹⁰

De daling van het aantal academici in Den Bosch vanaf 1550 gaat echter lijnrecht in tegen de door De Ridder-Symoens te Leuven en Antwerpen gesignaleerde trend, zoals ook Schuttelaars al opmerkte.¹⁴¹¹ Hij suggereert een mogelijk verband met de (in de raadsnotulen) niet nader omschreven problemen in de secretarie, of eventueel met de problemen om op korte termijn een vervanger te vinden voor De Os

¹⁴⁰³ De Ridder-Symoens, 'De universitaire vorming van de Brabantse stadsmagistraat', 39-51 en 90-108. Specifiek over de onvolkomenheden van de gepresenteerde naamlijsten, Idem, 44.

¹⁴⁰⁴ Idem, 'De universitaire vorming van de Brabantse stadsmagistraat', 45.

¹⁴⁰⁵ Idem, 'De universitaire vorming van de Brabantse stadsmagistraat', 44-50.

¹⁴⁰⁶ Idem, 'De universitaire vorming van de Brabantse stadsmagistraat', 40-41.

¹⁴⁰⁷ Idem, 'De universitaire vorming van de Brabantse stadsmagistraat', 51.

¹⁴⁰⁸ Typierend voor het belang dat het Antwerpse stadsbestuur hecht aan een academische vorming is de opdracht tot een driejarige universitaire studie aan stadssecretaris Van der Voirt in 1440, zie Idem, 'De universitaire vorming van de Brabantse stadsmagistraat', 91.

¹⁴⁰⁹ Idem, 'De universitaire vorming van de Brabantse stadsmagistraat', 100 en 105.

¹⁴¹⁰ *Kroniek Peter van Os*, 180 (d.d. 18 maart 1455): 'Dairnae des dynsdachs nae Halfvasten den XVIII^{en} dach merte in den iair voirs., die voirs. meester Ian Soilloit, secretaris, vanwege heren Adolfs voirs. ter eenre ende die gedeputeerde deser stat by namen Claes Loenman voirs., scepene ten tyde, meester Gerart van Vladeracken, gesworen, meester Ian Monix, raitsman, ende meester Armt van Weilhusen die ionge, secretarys deser stadt, ter andere zyn den compareerden voir den voirs. cancellier ende raitsluden ende seeghden tevreden te wesen metten voirs. advyse'.

¹⁴¹¹ Schuttelaars, *Heren van de raad*, 362.

junior.¹⁴¹² Juist omdat de aanstelling van de niet-universitaire stadssecretaris Scellens geen incident is, maar het begin van een nieuwe trend - na hem worden immers in 1557, 1561 en 1564 nog drie niet-gegradueerde secretarissen benoemd -,¹⁴¹³ lijkt hier een meer fundamentele oorzaak aan ten grondslag te liggen. Het lijkt ons dan ook zeer waarschijnlijk dat dit fenomeen direct gerelateerd is aan de creatie van de functie van pensionaris in 1552, die naast de vier stadssecretarissen als juridisch en politiek adviseur zal opereren 'omme deser stat saken ten hove ende elders alomme te solliciteren'.¹⁴¹⁴ De nieuwe functionaris, pensionaris Roelof Loekemans, die te Leuven en Orléans studeerde en licentiaat in het civiele recht is,¹⁴¹⁵ neemt deze taken over van de stadssecretarissen. Met de aanstelling van een legist-stadspensionaris neemt de behoefte van het stadsbestuur aan universitair geschoolde stadssecretarissen dan ook af.

d. Carrièreverloop

Het ambt van stadsklerk, -secretaris of -pensionaris biedt in vele middeleeuwse steden de mogelijkheid tot doorstroming naar een nog meer aantrekkelijke functie, zowel intern als extern.¹⁴¹⁶ Hierna volgt een evaluatie van het loopbaantraject en eventuele carrièrestappen van de stadsklerken en -secretarissen, mede op basis van hun ambtstermijnen. Aangezien het onderscheid tussen de gewone scribenten en de officiële stadsklerk(en) vóór 1384 niet altijd even scherp is, bespreken we tot dat moment de werkzame periode van alle betrokken scribenten.

Bij de eerste stadsklerk Daniel is sprake van een langdurige verbintenis, want hij is globaal gesproken van 1281 tot 1311 werkzaam voor de secretarie. Daarna is vooralsnog geen sprake meer van dergelijke langdurige arbeidsrelaties. Zo is diens zoon Jan met een langdurige onderbreking in totaal zo'n vijftien jaar voor de stad werkzaam. De handen 2, 4, 5, 7, 11, 12, 16, 15, 28, 32, 33, 38 en 41 hebben vrij kortlopende verbintenissen, respectievelijk vijf, acht, zes, twee, twee,¹⁴¹⁷ zes, vier, drie,¹⁴¹⁸ drie, twee, negen,¹⁴¹⁹ twaalf¹⁴²⁰ en vier jaar. De niet geïdentificeerde stadsklerk hand 6 is veertien jaar actief, De Zonne met twee tussentijdse

¹⁴¹² Idem, *Heren van de raad*, 363.

¹⁴¹³ Namelijk Gerit Colen, notaris Andries Oems en Peter de Cort alias Curtius, zie Idem, *Heren van de raad*, 362, 456 en 473.

¹⁴¹⁴ Jacobs, *Justitie en politie*, 85-86 (ad datum februari 1551). Schuttelaars, *Heren van de raad*, 264-270 (ad datum februari 1552, omgerekend naar paasstijl). Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 150 (ad datum februari 1551).

¹⁴¹⁵ Schuttelaars, *Heren van de raad*, 267-268 en 469. Loekemans is vermeld als nr. 1132 bij De Ridder-Symoens, 'Brabanders aan de rechtsuniversiteit van Orleans', 241 en 326.

¹⁴¹⁶ Stein, 'Deutsche Stadtschreiber im Mittelalter', 67 en 69. Rogghé, 'De Gentse klerken', 17-18 en 118-120. Prevenier, 'Ambtenaren in stad en land', 49. De Ridder-Symoens, 'De universitaire vorming van de Brabantse stadsmagistraat', 39, 43-44, 50, 99-100, 105-108 en 110. Damen, *De staat van dienst*, 139-140. J. Dumolyn, 'Les conseillers Flamands au XVème siècle: rentiers du pouvoir, courtiers du pouvoir', in: W. Blockmans en R. Stein ed., *Powerbrokers in the late Middle Ages* (Turnhout 2000) 82-85.

¹⁴¹⁷ Hier is de ene transportoorkonde die hand 11 veertien jaar later schreef niet meegerekend.

¹⁴¹⁸ De ene geïsoleerde transportoorkonde van hand 15 uit 1340 is hier niet meegerekend.

¹⁴¹⁹ Met een tussentijdse onderbreking van vijf jaar.

¹⁴²⁰ Met vijf tussentijdse onderbrekingen.

onderbrekingen tien jaar, en Gheghel en Vleeminc de Brugis zes. Hand 20 is veertien jaar actief, met een tussentijdse onderbreking van vier jaar.¹⁴²¹

Er blijkt dus in de eerste helft van de veertiende eeuw een groot verloop te zitten bij het secretariëpersoneel. Een aantal van deze scribenten is slechts tijdelijk ingeschakeld door de stadsklerk, zoals bijvoorbeeld hand 4 of 11, andere daarentegen zoals de zoon van Daniel hebben we als officiële stadsklerken geclassificeerd. Of deze laatste categorie zich uit de secretarie terugtrekt met het oog op het vervullen van functies elders kunnen we bij gebrek aan nadere gegevens niet achterhalen.¹⁴²² Voor stadsklerk Gheghel geldt dit motief in ieder geval niet, want hij kiest twee jaar na de beëindiging van zijn betrekking voor een kerkelijke oriëntatie door zich tot priester te laten wijden en rector te worden van een altaar in de St.-Jan.¹⁴²³ Ook is hij daarna als zanger in dienst van de Onze Lieve Vrouwe Broederschap en kopieert onder meer motetten. Hij heeft zijn positie op de secretarie zeker niet opgegeven met het oog op de profijtelijke bron van inkomsten uit de kanonikale prebende, want hij wordt pas kanunnik benoemd bij de oprichting van het kapittel van de Sint-Jan in 1366.

In dit tijdsblok met regelmatige personeelwisselingen treffen we de enige Bossche stadsklerk aan die na de beëindiging van zijn werkzaamheden een externe carrièresprong maakt, namelijk De Zonne. Na zijn resignatie in 1335 vervult hij het ambt van schepen, om (minstens van 1337 tot 1342) op te klimmen tot rentmeester van de hertogelijke domeinen in de Meierij van Den Bosch.¹⁴²⁴

Pas met De Globo en De Mierde is er weer sprake van langdurige verbintenissen, ook al sluiten ze slechts een officieel huurcontract af voor vier jaar. De Globo werkt veertig jaar voor de secretarie, met een onderbreking van een jaar, De Mierde vijfendertig, met een onderbreking van drie jaar.¹⁴²⁵ Voor beiden is het ambt van stadssecretaris een eindfunctie, want zij zijn aantoonbaar tot aan hun dood als stadsklerk actief. Klaarblijkelijk ambiëren zij geen functie in het stadsbestuur. De Globo oefent naast zijn functie als stadsklerk geen enkele administratieve functie uit. Hij staat enkel 1365 tot 1379 als zanger op de loonlijst van de Broederschap.¹⁴²⁶ Zijn compagnon De Mierde is tijdens zijn stedelijke dienst één van de twee proosten van

¹⁴²¹ De duur van de verbintenissen ligt in de lijn van die van de hoofdklerken te Diest, die in het eerste kwart van de veertiende eeuw van 1302 tot 1309, van 1308 tot 1317, van 1309 tot 1311 en van 1319-1325 werkzaam zijn, zie Weckx, 'De Nederlandstalige schepenakten', 6. Voor de niet geheel gespecificeerde termijnen van de Brusselse stadsklerken, zie Bonenfant-Feytmans, 'Note', 31. De ambtsduur bij grafelijke scribenten in de dertiende eeuw is fluctuerend van enkele weken tot 35 jaar, zie Burgers, *De paleografie*, I, 453-454. In de Vlaamse grafelijke kanselarij zijn er ambtstermijnen tussen de twintig en dertig jaar en zelfs meer, zie Th. de Hemptinne en M. Vandermaesen, 'De ambtenaren van de centrale administratie van het graafschap Vlaanderen van de 12e tot de 14e eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 93 (1980) 202-203. In de Duitse steden worden wisselende termijnen gehanteerd, van een levenslang contract tot een jaarlijkse herverkiezing door de raad, zie Stein, 'Deutsche Stadtschreiber im Mittelalter', 42, en Burger, *Die Südwestdeutschen Stadtschreiber*, 80-83.

¹⁴²² Van een gewelddadige beëindiging van het arbeidsverband is ons niets bekend. Dit lot overkwam wel enkele Zuid-Duitse stadssecretarissen, die levend ingemetseld werden in een muur en neergestoken, zie Burger, *Die Südwestdeutschen Stadtschreiber*, 85.

¹⁴²³ Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 131.

¹⁴²⁴ Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 363.

¹⁴²⁵ Respectievelijk gerekend vanaf het jaar 1356 en 1366.

¹⁴²⁶ Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 143 en biografie nr. 144.

de Broederschap, een functie die enkel weggelegd is voor de meest kapitaalkrachtige leden.¹⁴²⁷ Hij bedient een altaar namens de stad en wordt een jaar voor zijn dood nog benoemd tot kapitteldeken van de Sint-Jan, het hoogst bereikbare kerkelijk ambt in Den Bosch.¹⁴²⁸ Hij combineert dit ambt weliswaar met het stadssecretariaat, maar schroeft zijn werkzaamheden op de secretarie drastisch terug.¹⁴²⁹ Zijn positie als klerk van het Geefhuis is moeilijk hard te maken. De oudst bewaarde Geefhuisrekening dateert immers pas uit 1441. Toch lijkt ons onderzoek van de zegelstaarten aan de stedelijke transportoorkonden zijn suggestie enigszins te ondersteunen, want in de periode waarin De Mierde stadsklerk is en regelmatig voor het Geefhuis notariële akten schrijft, hebben we aan de stedelijke oorkonden versneden teksten gevonden die afkomstig zijn uit het Geefhuis. Zekerheid hebben we niet, maar De Mierde zou inderdaad als Geefhuisklerk oude rekeningen of kladexemplaren kunnen hebben gerecycleerd op de stedelijke schrijfkamer. De Broederschap doet tussen 1367 en 1387 veelvuldig een beroep op De Mierde voor het opstellen van notariële oorkonden, maar vormde waarschijnlijk geen directe impuls voor zijn carrière. Zijn lidmaatschap en vooraanstaande positie als proost hebben ongetwijfeld bijgedragen aan de verwerving van notariële schrijfpodrachten, maar zijn prominente positie op de stedelijke secretarie heeft hij daar niet aan te danken. De aanvang van zijn arbeidsintensieve betrekking op de secretarie loopt immers geheel parallel aan zijn werkzaamheden voor de Broederschap. De Mierde heeft ongetwijfeld op indirecte wijze geprofiteerd van zijn relaties daar, maar de Broederschap kan niet direct als een springplank naar de secretarie of naar een mogelijke, niet hard te maken betrekking als klerk bij het Geefhuis beschouwd worden. Het voeren van de meesterstitel vanaf 1387 is niet gerelateerd aan een statusverhoging tot stadsklerk. Van een promotie van ingrossator naar stadsklerk is rond 1387 helemaal geen sprake,¹⁴³⁰ want hij bekleedt deze positie al vanaf 1367 tot halverwege 1372 en vanaf 1376 tot 1403. Overigens maken de mooi op elkaar aansluitende periodes van vier jaar het aannemelijk dat hij al vanaf 1376 tot 1384 twee vierjarige verpachtingscontracten afgesloten heeft.

Ook voor De Spina, De Weilhusen sr. en De Arkel is het secretarisschap een eindfunctie en geen opstap naar een andere betrekking. De Spina vervult de functie maar liefst vijftig jaar, De Weilhusen sr. eenenveertig en De Arkel zesentwintig. De Weilhusen sr. was naast zijn ambt als stadssecretaris in het bezit van de helft van de Bossche Gevangenpoort en van het bijbehorende ingebiedersambt, die hij beide verpachtte.¹⁴³¹ De Arkel was aanvankelijk ingrossator op de secretarie van mei 1425 tot eind september 1430 en gezworen kapittelnotaris van de St.-Jan vanaf februari 1429.¹⁴³² Van den Bichelaer spreekt zijn bevreemding uit over het schrijven van een oorkonde voor het kapittel in 1444, onder meer omdat hij in de veronderstelling verkeerde dat De Arkel op dat moment al stadssecretaris was en niet langer

¹⁴²⁷ Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 143.

¹⁴²⁸ Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 128 en biografie nr. 264.

¹⁴²⁹ In 1402 en 1403 mundeert hij geen oorkonden meer, zie Tabel I.7. Individuele productie stedelijke oorkonden 1394-1407, en ook zijn aandeel in de protocollering neemt af.

¹⁴³⁰ Zoals verondersteld door Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 264.

¹⁴³¹ Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 414.

¹⁴³² Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 130 en 149.

kapittelnotaris.¹⁴³³ Aangezien het paleografisch onderzoek uitgewezen heeft dat zijn aanvangstermijn op het jaar 1445 moet worden gesteld, is hier geen sprake van de veronderstelde tegenspraak. Dat de functie van kapittelnotaris soms de opstap is tot een aanstelling als stadssecretaris, zoals Van den Bichelaer aangeeft,¹⁴³⁴ is weliswaar juist, maar heeft vermoedelijk bij De Arkel slechts een bijkomende rol gespeeld, naast zijn notariële bekwaamheden, het feit dat hij al vóór zijn benoeming gedurende vijf jaar zijn visitekaartje als stadsklerk afgeleverd had en bovendien geprotegeerd werd door stadssecretaris Roesmont.¹⁴³⁵

Boest, die volgens van den Bichelaer met zekerheid overleden is in 1457, heeft vermoedelijk ook tot kort voor zijn dood zijn functie als secretaris uitgeoefend. Op grond van het paleografisch onderzoek is immers zijn ambstermijn ten opzichte van Van den Bichelaer ten minste met tien jaar verlengd. Hij is er wel in geslaagd om zijn functie tweemaal te combineren met het schepenambt, namelijk in 1442 en 1446.¹⁴³⁶

Voor Polslauwer, Rover Boest en De Best komt door hun dood een natuurlijk eind aan hun ambtelijke functie, die meteen ook hun eindfunctie is.

Een aantal stadssecretarissen heeft lang voor hun dood afstand gedaan van het ambt, al dan niet met het oog op het vervullen van een andere functie. De Ghemert resigneert om ons onbekende redenen in 1414. Zijn uitgebreide biografie biedt geen aanknopingspunten voor zijn uitdiensttreding en moet bovendien met de nodige omzichtigheid worden gehanteerd, want rond 1400 leefden er nog minstens vier andere personen met dezelfde naam, waarvan er drie eveneens priester waren.¹⁴³⁷ Hij vervult met zekerheid geen bestuursfuncties in de stad, maar is na zijn resignatie nog wel incidenteel door de secretarie ingeschakeld als scribent van transportoorkonden.¹⁴³⁸ Voor een eventueel ontslag ten gevolge van politieke factoren zijn er geen aanwijzingen.¹⁴³⁹

In 1420 treden opmerkelijk genoeg twee stadssecretarissen terzelfdertijd uit dienst, namelijk De Ghele en De Rode. Mogelijk is er een link met de stadsbrand uit 1419, die leidt tot een herstructurering van de secretarie met een 'divisio' van de

¹⁴³³ Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 130.

¹⁴³⁴ Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 131; andere kapittelnotarissen die het tot stadssecretaris brachten zijn Appels (in 1470) en mogelijk De Couderborch (in 1501).

¹⁴³⁵ De Brusselse stadsklerken zijn in de vijftiende eeuw verplicht om na hun aanwijzing een twee jaar durende stage te doorlopen, waarin ze enkel stukken collationeren. Op verzoek van de magistraat kunnen ze assisteren bij de gemeenteraad en moeten met het stadspaad documenten bezorgen. Na hun stage mogen ze de stukken, uitgevaardigd door de secretaris van hun schrijfkamer, collationeren, schrijven en tekenen. Deze organisatievorm bleef gehandhaafd tot het eind van het Ancien Regime, zie Bonenfant-Feytmans, 'Note', 33-34.

¹⁴³⁶ Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 57. Jacobs, *Justitie en politie*, 264-265.

¹⁴³⁷ Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 136.

¹⁴³⁸ Database nrs. 4055, 5511, 1575 en 3940.

¹⁴³⁹ Voor een gedetailleerde beschrijving van de drastische repercussies van de politieke verwikkelingen op de samenstelling van het Gentse ambtelijk apparaat, zie Rogghé, 'De Gentse klerken', 60-93. De stadsklerk Jan van Leuven kon zich dankzij zijn overlevingsstrategie evenwel handhaven op de Gentse secretarie, zie Idem, 84-84 en *Notarial Instruments*, 88-89. Te Utrecht werden in de vijftiende eeuw vier stadsklerken politiek verbannen of ontslagen, zie Ketner, 'De Tolnaers', 152. De gevolgen van de politieke verwikkelingen voor de Keulse stadsschrijvers bij Stein, 'Deutsche Stadtschreiber im Mittelalter', 66-67.

schrijfkamer. De Ghele maakt in ieder geval een mooie carrièresprong door van het stadssecretariaat naar het schoutambt over te stappen. Hij is bekend als laagschout van Den Bosch van 25 december 1421 tot oktober 1423.¹⁴⁴⁰ Ook bij De Rode lijkt er van een bewuste keuze sprake, want hij wordt lid van de Bossche schepenbank. Nadat hij in 1415 al kortstondig de overleden schepen Weerthusen verving, zetelt hij na zijn resignatie als stadssecretaris nog vijf maal in de schepenbank.¹⁴⁴¹ Tevens vervult hij het ambt van meester van het Geefhuis van 30 juli 1421 tot 29 juli 1428 en van eind 1439 tot aan zijn dood in 1447. De door Van den Bichelaer veronderstelde en als onwaarschijnlijk bestempelde drievoudige cumulatie van de ambten als meester van het Geefhuis, schepen en stadssecretaris, is door de herziening van zijn ambtstermijn als stadssecretaris komen te vervallen.¹⁴⁴²

Ook aan het dienstverband van De Zomeren en Roesmont komt in respectievelijk 1432 en 1445 lang voor hun dood een einde.¹⁴⁴³ Roesmont combineert zijn ambt van stadssecretaris in 1427 met dat van schepen, en heeft na zijn resignatie in 1445 nog een tweede ambtstermijn in 1460. De gefortuneerde De Zomeren, die naast stadssecretaris ook kanunnik is van de Sint-Jan, resigneert om ons onbekende redenen.

De appreciatie van Swertincs carrière tenslotte is moeilijk, omdat hij als stadsklerk belast is met de stadsrekeningen en niet deelneemt aan andere segmenten van de stedelijke administratie. Of hij zijn functie als stadsklerk tot zijn dood in 1433/34 combineert met administratieve taken voor de Broederschap en het Geefhuis, dan wel na 1406 geresigneerd is, kunnen we niet bepalen. Mogelijk is hij tegelijkertijd stadsklerk én klerk van het Geefhuis, en wordt hij elk jaar door de Broederschap ingehuurd voor het vervaardigen van de rekeningen.

De externe immobiliteit blijkt een wezenskenmerk van de Bossche stadssecretarissen te zijn, aangezien slechts twee personen switchen naar een functie buiten het stedelijk circuit. Posities als raadsheer of advocaat in de Raad van Brabant, die door Leuvense stadssecretarissen bereikt werden, zijn voor de Bosschenaren niet weggelegd. Het feit dat men vanuit Den Bosch in de vijftiende eeuw geen sprong maakt naar de hertogelijke instellingen, wordt vermoedelijk mede veroorzaakt door de excentrische positie van de stad ten opzichte van deze instellingen in het zuiden van het hertogdom, naast de niet aantoonbare *juridische* academische vorming en de taalbarrière. De stadssecretarissen zelf zijn immers de Franse taal niet voldoende machtig, want in 1451 ziet het stadsbestuur zich genoodzaakt om een aparte secretaris aan te trekken met deze kwalificatie. De drang naar en mogelijkheid tot promotie is bovendien in Den Bosch iets minder urgent dan in andere steden, omdat het ambt van stadssecretaris door het omnivalente karakter een begerenswaardige functie is tot in de zestiende eeuw.¹⁴⁴⁴ In tegenstelling tot andere steden is het ambt tot 1525/51 niet

¹⁴⁴⁰ Jacobs, *Justitie en politie*, 240.

¹⁴⁴¹ Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 333.

¹⁴⁴² Zie eerder hoofdstuk III, onder 2. Paleografische confrontatie van stedelijke en notariële schrijfhanden.

¹⁴⁴³ De Zomeren overlijdt 17 december 1467 en Roesmont waarschijnlijk begin 1470, zie Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nrs. 362 en 338.

¹⁴⁴⁴ Voor onze periode zijn geen fiscale bronnen voorhanden waarmee we de vermogenspositie van de stadssecretarissen en de klerken zouden kunnen taxeren. Voor de periode 1500-1514 komt Schuttelaars, *Heren van de raad*, 306, op basis van een aantal fiscale bronnen tot de conclusie dat de

opgesplitst in deelambten, maar verenigt de stadssecretaris in zijn functie ook de taken van griffier van de rechtbank en pensionaris. De stadssecretaris is door het lange dienstverband degene die bij uitstek voor de continuïteit kan zorgen bij frequente bestuurswisselingen en vormt een spin in het web van de stedelijke politiek en intriges.¹⁴⁴⁵ De meeste secretarissen beschouwen hun functie dan ook als het hoogte- en eindpunt van hun ambtelijke carrière, een patroon dat waarneembaar is tot in de zestiende eeuw.¹⁴⁴⁶ Ook dan is er een geringe doorstroming van het secretariaat naar andere administratieve of bestuurlijke functies binnen of buiten Den Bosch.¹⁴⁴⁷ Slechts een enkeling gebruikt het ambt als springplank naar de stedelijke schepenbank. Overigens kunnen beide functies in één persoon verenigd worden, tot er in 1491 een verbod komt op de combinatie van het secretarisschap met het schepenambt.¹⁴⁴⁸ In de zestiende eeuw zet door de creatie van de griffiers- en pensionarisfunctie dan ook onvermijdelijk een zekere devaluatie en afkalving van het secretarisambt in. Deze ontwikkelingen worden door de stadssecretarissen niet zonder slag of stoot aanvaard, want er ontstaan hoogoplopende conflicten.¹⁴⁴⁹ Het feit dat de stadssecretarissen weinig officiële nevenfuncties uitoefenen, verhindert hen overigens niet hun diensten occasioneel aan te bieden aan derden.¹⁴⁵⁰ Hoewel de stad als

gemiddelde vermogenspositie van de stadssecretarissen lager ligt dan die van de schepenen en rentmeesters en dat op twee na de bestuurders en secretarissen steeds tot de bovenste dertig procent van de belastingbetalers behoren. Volgens Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 162, maken de meeste secretariëkerken in de zestiende eeuw al vrij snel deel uit van de rijkste 35 à 30 procent belastingbetalers en kunnen ze door middel van diverse lucratieve bijbaantjes doorgroeien tot de rijkste 20 à 10 procent. Deze positie komt overeen met die van een beginnend stadssecretaris of rentmeester van een grote instelling, die hun carrière veelal eindigen bij de rijkste 6 à 4 procent, zoals de meeste Bossche schepenen en raadsheren.

¹⁴⁴⁵ Stein, *Politiek en historiografie*, 109, benadrukt het uitvoerend karakter van het ambt van secretaris en pensionaris, maar onderkent toch ook de mogelijkheid van een grote machtsaccumulatie bij het pensionarisambt.

¹⁴⁴⁶ Schuttelaars, *Heren van de raad*, 262. Te Brussel geldt de weinig betaalde functie van rentmeester van een charitatieve instelling als leerschool en aanloop naar een hogere functie, zoals het stadssecretariaat, zie Fobe, *De huisarmen van de parochie St. Jacob-op-de-Koudenberg*, 22.

¹⁴⁴⁷ Schuttelaars, *Heren van de raad*, 262-264.

¹⁴⁴⁸ De laatste stadssecretaris die schepenen van Den Bosch werd, is Willelmus de Busco, zie Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 151 en biografie nr. 76.

¹⁴⁴⁹ Zie Sanders, 'De Bossche kroniekschrijvers Molius en Cuperinus', 103. Cuperinus vermeldt dat de vier Bossche secretarissen op 18 december 1546 te Brussel verantwoording moesten afleggen over de sluiting van de Bossche griffie voor één of meer dagen.

¹⁴⁵⁰ Bijvoorbeeld aan de Broederschap, zie 's-Hertogenbosch, BHIC, archief Onze Lieve Vrouwe Broederschap, inv. nr. 116, fol. 28r, 31r (door De Brugis); 35r, 36r-37r, 38v-39r, 51r (door hand 20); 40v-41r, 42v-43r (door De Globo); 48v-50v (door De Mierde); 116r-v, 121v (door Polslauwer); inv. nr. 117, fol. 1-21v, 31v, 39r, 94, 186r-231v, en inv. nr. 118, fol. 1r-23v (door Swertinc de Huxaria). De Onze Lieve Vrouwe Broederschap nam pas eind vijftiende eeuw een eigen rentmeester in dienst, belast met puur financiële zaken. Vanaf 1513 schrijft de rentmeester zijn eigen rekening en lopen er twee rekeningen naast elkaar, die van de proosten en die van de rentmeester, zie Roelvink, *Gegeven den sangeren*, 15 en 177. De Leidse stadsclerken zijn eveneens actief bij andere instellingen, zie Marsilje, *Het financiële beleid*, 158, die paleografische clusters vermeldt van stedelijke en kerkelijke rekeningen. Twee van de drie oudste leggers van het Amsterdamse Heilige-Geestgasthuis, daterend uit de eerste helft van de vijftiende eeuw, zijn geschreven door een stadsclerk die actief was van 1429 en 1444, zie B.R. de Melker, 'Laat-middeleeuwse klooster- en gasthuisleggers', *Signum* (1994) 32. Te Breslau verricht de stadssecretaris tegen aparte vergoedingen werkzaamheden voor derden, zie Roth,

hoofdstad van de Meierij het centrum is van de hoog- en laagschout van Den Bosch, is tussen dit milieu en de stedelijke secretarie geen administratieve interferentie op structurele basis aangetroffen.¹⁴⁵¹ De hoogschouten en sommige laagschouten hebben een klerk ter beschikking die rekeningen opstelt, maar ook belast is met het schrijven van brieven uitgaande van de schout.¹⁴⁵² De rekeningen van de hoog- en laagschout, die respectievelijk vanaf 1368/69 en 1392 overgeleverd zijn, bevatten geen schrijfhanden die te matchen zijn met scriptores uit de stedelijke secretarie.¹⁴⁵³

Het ambt van regionale rentmeesters of ontvangers is ten laatste in 1279, mogelijk al in 1271 ingesteld onder Jan I. Deze functionarissen zijn belast met de financiën en de administratie van het hertogelijk domein.¹⁴⁵⁴ Er ligt een zekere link met de stedelijke administratie, omdat een van deze hertogelijke ambtenaren de voormalige Bossche stadsklerk Tylmannus de Zonne is. Een fragment van zijn jaarafrekening uit 1340 met de inkomsten van de cijzen en de uitgaven namens de hertog is bewaard gebleven.¹⁴⁵⁵ In deze rekening hebben we echter noch de hand van

‘Zwischen Pflicht und Kür’, 29. Een officieel dienstverband met een andere heer was te Keulen evenwel uitgesloten voor de stadsschrijvers, zie Stein, ‘Deutsche Stadtschreiber im Mittelalter’, 41.
¹⁴⁵¹ De oudste vermelding van een laagschout van Den Bosch dateert uit 1365, zie Jacobs, *Justitie en politie*, 25. Voor het onderscheid tussen de twee hertogelijke schouten, hun taken en bevoegdheden, zie Idem, 24-30, en A.M. van Lith-Droogleever Fortuijn, ‘De stad ’s-Hertogenbosch en haar verhouding tot het landsheerlijk gezag ca. 1470-ca. 1500’, *Varia Historica Brabantica* V (1976) 63-76. Aanvankelijk resideerde de schout in de curia op de Markt, zie A.F.O. van Sasse van Ysselt, *De voorname huizen en gebouwen van ’s-Hertogenbosch, alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen. Aantekeningen uit de Bossche schepenprotocollen, loopende van 1500-1810* III (’s-Hertogenbosch 1914) 269-276. Het hof werd vermoedelijk al in de dertiende eeuw naar een terrein buiten de muren verplaatst en kwam op korte afstand te liggen van de stadsmuur en de Leuvense poort, zie Van Drunen, *’s-Hertogenbosch van straet tot stroom*, 72 en 483. Voor het tracé van de dertiende-eeuwse stadsmuur en de ligging van de vier stadspoorten, zie H.L. Janssen, ‘De oudste stadssommuring’ in: Idem ed., *Van bos tot stad*, 64-73, met name 65.

¹⁴⁵² Kerremans, *Étude sur les circonscriptions judiciaires*, 320-321. Een vermelding van ‘Henrico, des hogen scoutheiden clerck’, in ’s-Hertogenbosch, BHIC, archief Onze Lieve Vrouwe Broederschap, inv. nr. 117, fol. 52v, rekening over 1408/09. Ook de Antwerpse schout maakt gebruik van personen die doorgaans niet tot het stedelijk ambtenarenkorps behoren. De klerk van den bloede fungeert als secretaris, zie Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur voor en tijdens de Franse overheersing*, 144. Te Dordrecht beschikt de baljuw, die in de stad resideert, zeker vanaf 1317 samen met de schout over een eigen klerk, zie Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 127.

¹⁴⁵³ Volgende rekeningen zijn paleografisch onderzocht: Brussel, ARA, archief Rekenkamer, inv. nrs. 2779, 2780-2782, 2783-2790, 2790, 2791, 2792, 2793, 2794-2802, 2803, 2805-2806, 2808, 2809, 2810, 2813, 2811, 3015a, 3015b en 12990-12992. De rekeningen van de hoogschout bevatten onder meer de composities en boeten in criminele zaken in stad en Meierij, die van de laagschout onder meer poorterinschrijvingen, kleine keuren van de ambachtsgilden, keuren en breuken in lichte delicten en andere misdrijven, en inkomsten uit Orthen, Hintham, Den Dungen en Vught met Cromvoirt, zie Jacobs, *Justitie en politie*, 29-30. In Duitsland zijn de hertogelijke registers uit 1334 en 1364 met opbrengsten van de areaalcijzen door de inwoners van Göttingen, die door de stadsschout geïnd werden, door stadsschrijvers aangelegd, zie Hoheisel, *Die Göttinger Stadtschreiber*, 50.

¹⁴⁵⁴ Martens, *L’administration*, 80-81 en 260-266. Uyttebrouck, *Le gouvernement*, 237. Jacobs, *Justitie en politie*, 20. De eerste vermelding van een rentmeester van Den Bosch dateert uit 1296, zie Van Asseldonk, ‘Census domini ducis’, 37.

¹⁴⁵⁵ Ibidem, archief Rekenkamer, inv. nr. 45038, fol. 91r-96v. Een analyse van het cijnsregister door Van Asseldonk, *’s Hertogs tienduizend bunders*. Van Asseldonk, ‘Census domini ducis’, 37 en 42, maakt onderscheid tussen de cijnsregisters, die gedurende meerdere jaren gebruikt werden en waarin de rentmeester de cijnsplichtigen, de te betalen bedragen en soms een korte aanduiding van het cijnsgoed noteerde, én de jaarlijkse rekening op basis van dit register.

De Zonne zelf, noch een andere bekende hand uit het stedelijk circuit aangetroffen. Hoewel geen sprake is van actieve ondersteuning vanuit de stedelijke secretarie, sluit dit uiteraard een zekere connectie met het ambtelijk apparaat van de rentmeester van Den Bosch niet uit, zoals ook gebleken is uit het onderzoek naar de *membra disiecta* bij de stadsrekeningen. Op het terrein van de beoorkonding is zowel bij de schouten als bij de rentmeesters slechts in occasionele gevallen sprake van inschakeling van de stedelijke secretarie.¹⁴⁵⁶

¹⁴⁵⁶ Volgende oorkonden zijn *niet* door stedelijke handen geïngrosseerd: database nrs. 140 (uit 1301), 1392 (uit 1336), 1465 (uit 1349), 660 (uit 1365), 3180 (uit 1415), 4729 (uit 1417), alsmede Averbode, Abdij, abdijsarchief, sectie I, inv. nr. 672 (oorkonde van Jan Lisscap, rentmeester, d.d. 12 februari 1316); 's-Hertogenbosch, BHIC, archief dorpsbestuur van Esch, inv. nr. 51 (oorkonde van Alard van Os, rentmeester, uit 1336) en archief Familie Van Lanschot, inv. nr. 1483 (oorkonde van Alard van Os, rentmeester, uit 1347); 's-Hertogenbosch, SA, archief familie Van Gulick-Luykx, inv. nr. 7 (oorkonde van Jan Ghisebrechtssoen geheiten Wrede, rentmeester, uit 1376) en Ibidem, Verzameling Charters en Privilegiën, inv. nr. 383 (oorkonde van Jan Loenman, rentmeester, uit 1433). Slechts twee oorkonden, uitgevaardigd door de rentmeester, zijn geschreven door respectievelijk de stedelijke ingrossator Petrus Vleeminc de Brugis en de stadsklerk Adam de Mierde, zie database nrs. 1472 en 4601. De eerste is een kwitantie voor de stad, waarbij twee oud-schepenen betrokken zijn, de andere een bevestiging van een stedelijke ordonnantie, die op dezelfde dag uitgevaardigd is, eveneens geschreven door De Mierde.

5. Verschriftelijking

'Hadde ic dat ghelt eer gehad, ic soude beter coep gecoft hebben'; het schip is 'quaet seer te vorderen, omdat die dagen cort siin, ende bi nacht ister seer quaet aen te wercken', 'ende dat dit waer is, soe heb ic Pellegrim voirs. minen seghel aen dese sedel gedruct'.¹⁴⁵⁷

De Bossche goudsmid Pelgrom van Driel schreef deze tekst in 1443 aan de Gelderse hertog. In diens opdracht vervaardigde hij een groot zilveren tafelschip, maar te late voorschotten leidden tot complicaties bij de aflevering. In niet mis te verstane bewoordingen doet hij eigenhandig zijn beklag. Het feit dat een particulier, ook al behoort hij tot de gegoede bovenlaag van de stedelijke samenleving, zelf het papier ter hand neemt en over een eigen zegel beschikt, illustreert de lange weg die op het terrein van de verschriftelijking is afgelegd. In dit kader willen we geen reconstructie maken van het verschriftelingsproces in de gehele stedelijke samenleving, maar ons vanuit de casus van de stedelijke secretarie beperken tot het verloop op administratief terrein. Het accent ligt hier dus op het onderzoek naar de groei van de pragmatische of administratieve geletterdheid.¹⁴⁵⁸

's-Hertogenbosch is ontstaan aan het eind van de periode die in West-Europa beschouwd wordt als de definitieve take-off van de pragmatische verschriftelijking.¹⁴⁵⁹ Voor de vroegste stadia zijn we vrijwel uitsluitend op

¹⁴⁵⁷ Arnhem, RA, hertogelijk archief, aanwinsten Buren 1884, inv. nr. 85, blad 1, 6, 7, 9: notities en briefjes op papier van de Bossche goudsmid Pelgrom van Driel aan hertog Arnold van Gelre. Voor biografische gegevens over Van Driel, zie Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nr. 309.

¹⁴⁵⁸ Voor een toelichting van de begrippen 'geletterdheid', de nuances daarin en de terminologie in de Engelse en Duitse vakliteratuur, zie M. Mostert, 'De vroegste geschiedenis van de schriftcultuur in Holland' in: *Datum et actum*, 316-318, en Idem, 'New Approaches to Medieval Communication?' in: Idem ed., *New Approaches to Medieval Communication*. Utrecht Studies in Medieval Literacy 1 (Turnhout 1999) 23-28. Voor de terminologie 'pragmatische Schriftlichkeit' en de omschrijving van het onderzoeksprogramma, zie H. Keller en F.J. Worstbrock, 'Träger, Felder, Formen pragmatischer Schriftlichkeit im Mittelalter. Der neue Sonderforschungsbereich 231 an der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster', *Frühmittelalterliche Studien* 22 (1988) 388-409, en H. Keller, K. Grussmüller en N. Staubach ed., *Pragmatische Schriftlichkeit im Mittelalter. Erscheinungsformen und Entwicklungsstufen (Akten des Internationalen Kolloquiums 17.-19. Mai 1989)*. Münstersche Mittelalter-Schriften 65 (München 1992).

¹⁴⁵⁹ M. Mostert, 'New Approaches to Medieval Communication?', 33. Idem, 'Communicatie in de middeleeuwen' in: Idem ed., *Communicatie in de middeleeuwen. Studies over de verschriftelijking van de middeleeuwse cultuur* (Hilversum 1995) 9. A. Demyttenaere, 'De auteur en zijn publiek in de Middeleeuwen' in: M. Mostert ed., *Communicatie in de middeleeuwen*, 62-65. Burgers, *De paleografie*, I, 439-487. J.W.J. Burgers, E.C. Dijkhof en J.G. Kruisheer, 'De doordringing van het schrift in de samenleving in Holland en Zeeland tijdens graaf Floris V' in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij ed., *Wi Florens ... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de 13de eeuw* (Utrecht 1996) 196-200. E. Dijkhof, 'De verschriftelijking in Zeeland: de doordringing van het ambtelijk schriftgebruik in de omgeving van de stadsbesturen en de ambachtsheren in de dertiende eeuw', *Zeeland, Tijdschrift van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* 9 (2000) 2-8. Idem, 'The growing Literacy in the Towns of the County of Holland and Zeeland' in: *La diplomatie urbaine*, 133-142. Idem, *Het oorkondewezen*, 13 en 462-467. Benders, *Bestuursstructuur*, 289-291. F. Rörig, 'Mittelalter und Schriftlichkeit', *Welt als Geschichte* 13 (1953) 37. B. Stock, *The implications of literacy. Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth*

oorkondevaardig materiaal aangewezen. Kwantitatieve en kwalitatieve analyse van het bewaarde Bossche oorkondecampus legt een aantal stadia bloot in het verschriftelijkingproces. Richtten we ons louter op de door de stad uitgevaardigde en meebezegelde oorkonden, dan zijn de cijfermatige trends in de onderstaande tabel en grafiek veelzeggend.¹⁴⁶⁰

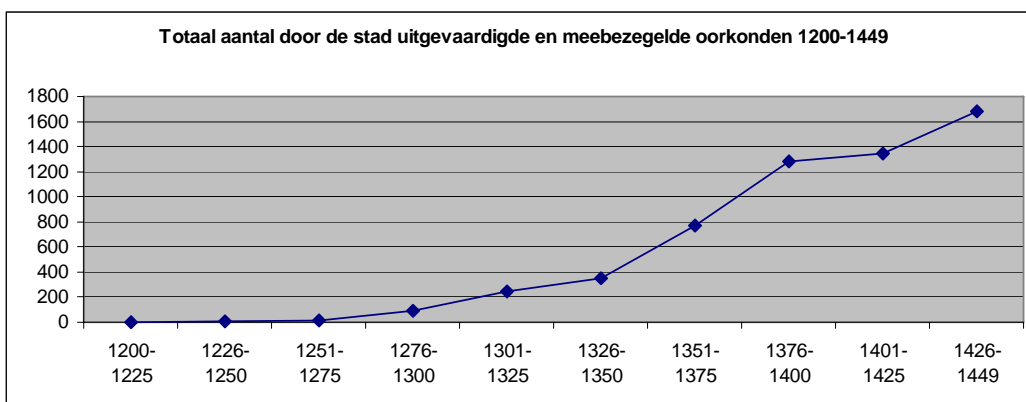
Tabel VI.4. Overzicht van door de stad uitgevaardigde en meebezegelde oorkonden, 1200-1449

periode	uitgevaardigd	enkel meebezegeld	totaal
1200-1225	0	0	0
1226-1250	4	3	7
1251-1275	12	3	15
1276-1300	94	0	94
1301-1325	242		242
1326-1350	350		350
1351-1375	770		770
1376-1400	1283		1283
1401-1425	1343		1343
1426-1449	1683		1683

Centuries (Princeton 1983) 3-4 en 16-18. Clanchy, *From Memory*, 1-7 en 44-80. Keller, 'Träger, Felder, Formen', 393-396. Idem, 'Oberitalienische Statuten als Zeugen und als Quellen für den Verschriftlichungsprozess im 12. und 13. Jahrhundert', *Frühmittelalterliche Studien* 22 (1988) 286-314, met name 309. Voor een uitgebreid overzicht van de literatuur, zie M. Mostert, 'Bibliografie communicatie in de Middeleeuwen' in: M. Mostert ed., *Communicatie in de middeleeuwen. Studies over de verschriftelijking van de middeleeuwse cultuur* (Hilversum 1995) 89-128 en de bijgewerkte bibliografie door Idem, 'A Bibliography of Works on Medieval Communication' in: *New Approaches to Medieval Communication*, 193-297. In het kader van het Utrechtse pionierproject 'De verschriftelijking van de vroegmiddeleeuwse samenleving ca. 1400-ca. 1200' verscheen de bundel *Charters and the Use of the Written Word in Medieval Society*. K. Heidecker ed. Utrecht studies in Medieval Literacy 5 (Turnhout 2000).

¹⁴⁶⁰ In de periode 1276-1300 zijn twee oorkonden samen met anderen uitgevaardigd, namelijk database nrs. 46 en 47. Vanaf 1313 zijn afschriften en deperdita niet meer meegerekend, maar enkel de overgeleverde originelen.

Grafiek VI.2. Totaal aantal door de stad uitgevaardigde en meebezegelde oorkonden 1200-1449

Zelfs met in achtning van het feit dat na 1312 de afschriften en deperdita niet meer in de telling opgenomen zijn, blijft het aantal oorkonden een continu stijgende lijn vertonen.¹⁴⁶¹ Overigens vormen deze getallen slechts het topje van een ijsberg, wanneer we alleen al denken aan de niet overgeleverde oorkonden die in concept in de schepenprotocollen staan. De stedelijke oorkondeproductie ontstaat in het tweede kwart van de dertiende eeuw, meer bepaald vanaf 1242. Aanvankelijk oorkondt het stadsbestuur samen met de schout, maar rond 1259 is het emancipatieproces voltrokken en manifesteert de schepenbank zich als een zelfstandig, volwaardig orgaan op het terrein van de beoorkonding van de vrijwillige rechtspraak. Dit blijkt niet alleen uit de reeks oorkonden die dan op gang komt, maar ook door de introductie van individuele schepenzegels naast het stadszegel. De credibiliteit van de schepenbank in deze fase blijkt uit het verzoek om medebezegeling door prior en convent van het klooster Porta Celi bij de uitvaardiging van een oorkonde.¹⁴⁶² De sterkste proliferatie van oorkonden is waarneembaar in de periode 1276-1300, wanneer er een toename van de overgeleverde uitgevaardigde oorkonden met een factor 7,8.¹⁴⁶³ De schepenbank komt hiermee als leverancier van authentieke bezegelde oorkonden tegemoet aan de groeiende vraag naar geschreven documenten. Deze behoefte aan schriftelijke stukken is het gevolg van de assimilatie van het geschreven bewijs, waarbij de oorkonde een kardinale rol verwerft als rechtstitel in geval van betwisting.¹⁴⁶⁴ In het Bossche oorkondemateriaal zijn vooral

¹⁴⁶¹ Voor de meer gespecificeerde aantallen, zie de tabellen in hoofdstuk I.

¹⁴⁶² Database nr. 34.

¹⁴⁶³ Ook in Holland-Zeeland is een extreme snelle groei geconstateerd in de tweede helft van de dertiende eeuw, zie Dijkhof, 'Goatskin and growing literacy', 103.

¹⁴⁶⁴ Godding, *Le droit privé*, 435-440. Cerutti, 'De schepenbank', 49. R. van Caenegem, 'The Law of Evidence in the Twelfth Century: European Perspectives and Intellectual Background', Kuttner, S. en J.J. Ryan ed., *Proceedings of the Second International Congress of Medieval Canon Law*. Monumenta Iuris Canonici, Series C, Subsidia 1 (Vatican City 1965) 298-303. Stock, *The Implications of Literacy*, 58-59. Clanchy, *From Memory*, m.n. 52-56 en 254-266. H. Keller, 'Die Veränderung gesellschaftlichen Handelns und die Verschriftlichung der Administration in den italienischen

vanaf het einde van de dertiende eeuw vele dispositieve bepalingen te vinden die wijzen op het toegenomen belang van schepenoorkonden.¹⁴⁶⁵ Ook kunnen we nog een aantal sporen traceren van de transitie van de orale fase, waarin afspraken doorgaans mondeling werden gemaakt en een prominente rol is weggelegd voor de getuigen van de rechtshandeling, naar de schriftelijke. Het stadium van de zuiver orale traditie, waarin juridische handelingen uitsluitend op mondelinge basis geregeld werden, ontgaat ons voor Den Bosch volledig. Illustratief is de schenking van een geldsom aan het klooster Postel door twee Bossche burgers rond 1202/12.¹⁴⁶⁶ In de eerste plaats stellen zij niet zelf de oorkonde op waarin de juridische implicaties vastgelegd worden, maar laten dit over aan de abt van Floreffe, en in de tweede plaats wordt de transactie gewaarborgd door zowel het abtszegel als door een aantal getuigen (de schout van Den Bosch en de schepenen waren klaarblijkelijk ook bij de schenking aanwezig, maar worden niet onder de getuigen vermeld). In 1249 is er al een verschuiving merkbaar, wanneer opnieuw twee Bossche burgers Postel begiftigen. Zij doen nu niet langer een beroep op de abt, maar vaardigen zelf als ‘burgenses in Boscho ducis’ de oorkonde uit.¹⁴⁶⁷ Wel bevat de oorkonde nog de frase

Stadtkommunen’ in: H. Keller, K. Grussmüller en N. Staubach ed., *Pragmatische Schriftlichkeit im Mittelalter. Erscheinungsformen und Entwicklungsstufen (Akten des Internationalen Kolloquiums 17.-19. Mai 1989)*. Münstersche Mittelalter-Schriften 65 (München 1992) 22, wijst op het onlosmakelijk verband tussen de verschriftelijking en de juridisering. Voor het relatieve belang van oorkonden in rechtszaken vóór de twaalfde eeuw, zie K. Heidecker, ‘Communication by Written Texts in Court Cases: Some Charter Evidence (ca. 800-ca. 1100)’ in: M. Mostert ed., *New Approaches to Medieval Communication*, 101-126, met name 124-125.

¹⁴⁶⁵ Ter illustratie een paar willekeurige voorbeelden, zoals de oorkonde uit 1294, waarin de schepenen een geschil beslechten tussen de abdij van Berne en een Bossche poorteres, met daarin de bepaling dat haar man ‘promisit quod eandem ordinationem a dictis abbate et conventu ratum haberi faciet et litteras ipsorum abbatis et conventus super recognitionem dicte annuo pensionis dicte Elyzabet exhiberi’, zie database nrs. 2520. Bij de schenking van een erfcijs aan het Geefhuis in 1310 wordt het volgende bepaald: ‘qui census anno quolibet in die beati Remigii est solvendus prout in litteris scabinorum de Buscho ducis super hoc confectis audivimus contineri simul et dictas litteras scabinorum Iohanni dicto de Hanewiic, procuratori Mense sancti Spiritus in Buscho ducis, ad opus eiusdem Mense hereditarie ac perpetue donavit’, zie database nr. 231. In 1318 wordt in een Bossche schepenoorkonde een uitstaande schuld gemaand door de proost van de abdij van Tongerlo ‘ostensis quibusdam litteris scabinorum dicti loci et Buscoducis coram nobis et iudice loci eiusdem manifeste lectis, *monuit debite in virtute dictarum litterarum ... ut dicto monasterio de Tongerlo satisfaciend de omnibus et singulis condicionibus et conventionibus*’, zie database nr. 1422. Een mooi dossier voor de bewijskracht van de Bossche schepenoorkonden is het verslag van een getuigenverhoor door de drossaard van Brabant en zijn bijbehorende uitspraak in een geschil uit 1339/40, zie ‘s-Hertogenbosch, SA, Verzameling Charters en Privilegiën, inv. nrs. 85b en 85a. Concrete verwijzing naar de levering van schepenoorkonden ten behoeve van het afdwingen van rechten treffen we aan in een vidimus van de Bossche schepenen uit 1356: ‘Constituti coram nobis ... palam recognoverunt se predictas litteras sub eorum certa custodia tenere et habere, promittentes ut debitores principales indivisi super se et bona sua quod ipsi predictas litteras tocies concedent et porrigent domicelle Iutte, relicte quondam Willelmi de Nuwelant, et liberis, a dicto quondam Willelmo de Nuwelant et predicta domicella Iutta pariter genitis, ut dicebant, quociens ipsi dictis litteris indiguerint *ius eorum petendi* cum eisdem. Et cum domicella Iutta et eius liberi predicti opus eorum cum dictis litteris perfecerint, extunc ipsi predictas litteras integras reddent Iohanni Hillensoen, Margarete et Heylwigi, eius filiiabus, atque Iohanni, eius genero, predictis et ipsi predictas litteras sub eorum certa custodia tenebunt et habebunt ut ipsi recognoverunt’, zie database nr. 2840.

¹⁴⁶⁶ ONB I, nr. 109.

¹⁴⁶⁷ *Idem*, nr. 231.

dat de schenking in aanwezigheid van een hele reeks getuigen plaatsvond, namelijk schout en schepenen van Den Bosch, die expliciet vermeld worden. Nu dienen zowel het abtszegel als het stadszegel van Den Bosch ter bekrachtiging. Een niet geheel vergelijkbare situatie deed zich al vier jaar eerder voor, toen een ridder uit Engelen (vlakbij Den Bosch) een deel van een tiend verkocht aan Postel.¹⁴⁶⁸ Hij wendde zich hiervoor tot de Bossche schepenbank, die deze transactie beoorkondde. Opvallend is ook hier nog de toevoeging van de personen die bij de ‘actio’ aanwezig waren, niet alleen de betreffende schout en schepenen, maar ook nog ‘aliis quampluribus tam iuratis quam ceteris burgensibus de Busco’. Eenzelfde nadruk op getuigen ligt in 1248 nog in een oorkonde van schout en schepenen die een verkoop beoorkonden van een particulier aan de abdij van Sint-Geertrui te Leuven.¹⁴⁶⁹ De zinsnede ‘in presentia nostra, Eckerni de Vochter et multorum hominum ducis et burgensium nostrorum’ laat aan duidelijkheid niets te wensen over, evenals het ‘werpivit’, een relict uit de orale fase, waarin de getuigen de schenking uit de mond van de schenker vernemen en de overdracht op symbolische wijze zien gebeuren door het gooien (‘werpitio’) van bijvoorbeeld een stukje grond.¹⁴⁷⁰ Het persisterend belang van de getuigen in deze periode in de Noord-Brabantse regio blijkt wanneer een probleem ontstaat bij de overdracht van het patronaatsrecht van de kerk van Oerle en de verkoop van een deel van de tiend door een particulier aan de abdij van Floreffe.¹⁴⁷¹ Na de overdracht en verkoop aan de abdij weigert deze naar de elect van Luik te komen voor de verdere afhandeling van de transactie. Bijgevolg geeft de elect opdracht aan de deken van Hilvarenbeek om als zijn plaatsvervanger op te treden en de overdracht in het bijzijn van waardige getuigen te laten plaatsvinden. Na deze procedure moet hij wel het namenlijstje schriftelijk aan de elect overleggen, zodat de zaak definitief kan worden afgehandeld.¹⁴⁷² Nog in 1258 schenkt een Bossche burger een woning aan Postel, vaardigt deze oorkonde zelf uit en geeft daarbij de namen van de aanwezige schout en schepenen van Den Bosch.¹⁴⁷³ Vier jaar later beoorkonden de schepenen een goederenoverdracht en wordt door de zinsnede ‘nos vero scabini quia hiis interfuimus’ slechts summier verwezen naar hun aanwezigheid bij de rechtshandeling.¹⁴⁷⁴ Weer zes jaar later tenslotte is elke expliciete verwijzing naar hun aanwezigheid geheel verdwenen en treden zij in de corroboratio enkel op als gekwalificeerde bezegelaars, die overigens nog met het stadszegel authenticeren.¹⁴⁷⁵ Slechts eenmaal komt daarna nog een uitgebreide vermelding van getuigen voor in een schepenoorkonde, namelijk in 1272.¹⁴⁷⁶

¹⁴⁶⁸ *Idem*, nr. 212.

¹⁴⁶⁹ *Idem*, nr. 226.

¹⁴⁷⁰ Clanchy, *From Memory*, 254.

¹⁴⁷¹ *ONB I*, nr. 236.

¹⁴⁷² Voor het verslag van de afstand ten overstaan van de getuigen en de namenlijst, zie *ONB I*, nr. 237.

De bekrachtiging door de bisschop van Luik, *Idem*, nr. 242.

¹⁴⁷³ *Idem*, nr. 270.

¹⁴⁷⁴ *Idem*, nr. 285.

¹⁴⁷⁵ *Idem*, nr. 315.

¹⁴⁷⁶ *Idem*, nr. 335.

Parallel aan de explosieve groei in de oorkondeproductie in de jaren zeventig van de dertiende eeuw, opereren aantoonbaar de eerste scribenten in de stad.¹⁴⁷⁷ Vanaf 1281 heeft het stadsbestuur permanent de beschikking over één en later meerdere stadsklerken om in ieder geval de reguliere stroom oorkonden te verwerken. De kwantitatieve gegevens, het ontstaan van een stadszegel, de emancipatie van de schepenenbank met de invoering van schepenzegels, de aanwezigheid van stedelijke scribenten en de aanstelling van een vaste administratieve kracht in dienst van het stadsbestuur zijn indicatoren voor een toenemende verschriftelijking. Bij dit proces raken steeds meer personen en instellingen betrokken die een beroep doen op de schepenenbank als oorkondende instantie. Aanvankelijk zijn het vooral geestelijke instellingen die als partij betrokken zijn, maar vanaf de jaren zeventig groeit het aantal oorkonden waarin rechtshandelingen uitsluitend tussen particulieren afgewikkeld worden. Vanaf de veertiende eeuw wordt de actieradius van de schepenenbank nog groter door de rechtszekerheid die het Bossche recht van ingebod als algemene civielrechtelijke executiemaatregel biedt.

De stedelijke bevoegdheid om in overleg met de schout 'ordinationes et statuta dicta vulgariter coren' uit te vaardigen, die in 1300 door de hertog verleend wordt, geeft een nieuwe impuls aan de productie van schriftelijke stukken.¹⁴⁷⁸ De consequenties voor de administratieve verschriftelijking blijken uit de opstelling van de keuren voor het smedengilde en de schoenmakers en leerlooiers nauwelijks twee en vier jaar later.¹⁴⁷⁹ Deze keuren zijn weliswaar door de hertog uitgevaardigd, maar uit de tekst blijkt expliciet dat hij slechts de statuten bevestigt die door het ambacht in samenspraak met schout en schepenen vastgelegd zijn.¹⁴⁸⁰ De noodzaak tot regulering binnen de ambachten leidt tot schriftelijke stukken met onder meer uitgebreide boetebepalingen. Deze boetes vloeien zowel in de kas van het ambacht als in de stadskas.¹⁴⁸¹ Dat de schriftelijke fixatie van deze keuren ook in een later stadium automatisch nieuwe schriftelijke handelingen genereert, wordt duidelijk uit de overlevering van de keur van schoenmakers en leerlooiers. Bij de uitvaardiging van een nieuwe keur in het midden van de vijftiende eeuw zijn enkel de dan nog geldende onderdelen uit de veertiende-eeuwse keur overgenomen. Blijkbaar heeft

¹⁴⁷⁷ Ter verfijning van de gegevens in Tabel VI.4 vermelden we dat tussen 1250-1260 twee oorkonden uitgevaardigd zijn door het stadsbestuur of geleidingen daarvan, tussen 1261-1270 vier, en tussen 1271-1280 twaalf (en nog een oorkonde samen met anderen). Voor deze oorkonden, zie de database.

¹⁴⁷⁸ ONB I, nr. 596. De Deventer schepenen en raden bezitten het recht tot het verlenen van keuren minstens sinds 1283, zie Benders, *Bestuursstructuur*, 114.

¹⁴⁷⁹ ONB I, nr. 634 en 662.

¹⁴⁸⁰ Kuijer, *'s-Hertogenbosch*, 57-58, beschouwt deze keuren, samen met nog een keure van Philips de Goede, als de twee enige die door de hertog gegeven zijn. Alle andere zouden door de stedelijke overheid zijn verleend. Ons inziens gaat hij hiermee voorbij aan de rol van de schout, die zonder enige uitzondering bij alle navolgende keuren en wijzigingen als medebezegelaar en/of medeuitvaardiger optreedt, zie database nrs. 5889, 1373, 4519, 4521, 4523, 4526, 5909, 4527, 5910, 4531, 4538, 5911, 4539, 4540, 4541 en 4542. In de Italiaanse steden ontstaat op het terrein van de stedelijke wetgeving een statutencorpus ten gevolge van regelmatige aanpassingen. Controle leidt zelfs tot opheffing van statuten die de ambachtsgilden op eigen houtje opgesteld hebben en die in tegenspraak zijn met de stedelijke wetgeving, zie Keller, 'Oberitalienische Statuten', 292-294.

¹⁴⁸¹ In de zestiende-eeuwse stadsrekeningen zijn de door de ambachten verschuldigde betalingen per gilde in een hoofdstuk bijeengebracht, zie Jacobs, *Justitie en politie*, 178.

men de oorspronkelijke keur tot op het moment van de volledige vervanging voortdurend geactualiseerd.¹⁴⁸²

Bovenstaande reconstructie van het administratieve verschriftelijkingsproces is geheel gebaseerd op de door (geledigingen van) het stadsbestuur uitgevaardigde oorkonden, maar dit impliceert niet dat men in deze kringen niet eerder betrokken was bij het opstellen van schriftstukken. Het vroegste spoor gaat al terug tot het eind van de twaalfde eeuw, wanneer de stad haar medewerking verleent aan de opstelling van het oudste stadsrecht. In de eerste vier decennia van de dertiende eeuw is dit privilege herhaaldelijk onderwerp geweest van schriftelijke correspondentie, want het Bossche stadsrecht is doorgegeven aan andere steden. De uittreksels ten behoeve van derden zijn zeker in het geval van Haarlem gebaseerd op een verloren gegane, maar door Kruisheer gereconstrueerde stedelijke codex. Het lijkt vrij onwaarschijnlijk dat het stadsbestuur tussen de niet overgeleverde codex uit de dertiende én het Rood Privilegeboek uit de jaren dertig/veertig van de vijftiende eeuw geen enkel zogenaamd stadsboek zou hebben aangelegd, waarin men het vigerende stelsel aan rechtsregels actualiseerde, de verkregen privileges kopieerde en stedelijke ordonnanties bijhield.¹⁴⁸³ Mogelijk heeft men nog een nu verloren gegaan stadsboek aangelegd, maar de verwijzing hiernaar is enigszins vaag.¹⁴⁸⁴

Of we met het oorkondemateriaal, de nu verloren gegane interstedelijke correspondentie en het gereconstrueerde stedelijk register greep hebben op het hele scala aan administratieve bronnen aan het eind van de dertiende/begin veertiende eeuw, is moeilijk te beantwoorden. Hoewel enigszins speculatief willen we hier toch attenderen op een aantal potentiële vormen van registratie. Allereerst verwijzen we

¹⁴⁸² ONB I, nr. 662, onder het verloren gegane afschrift B en het notenapparaat. Voor kritische opmerkingen ten aanzien van de herbewerking en aanpassing van stadsrechoorkonden en statuten, zie M. Blattmann, 'Über die 'Materialität' von Rechtstexten', *Frühmittelalterliche Studien* 28 (1994) 333-354.

¹⁴⁸³ Het oudste van dit type handschriften in de Duitse steden met nieuwe redacties van stadsrechten, raadsbesluiten, -verordeningen, -eden dateert uit het eerste kwart van de dertiende eeuw, zie R. Schmidt-Wiegand, 'Gebrauchssituationen im Spiegel der Mitüberlieferung. Die deutschen Rechtsbücher des 13. und 14. Jahrhunderts in ihren Codices' in: C. Meier, D. Hüpper en H. Keller ed., *Der Codex im Gebrauch (Aktien des Internationalen Kolloquiums 11.-13. Juni 1992)*. Münstersche Mittelalter-Schriften 70 (München 1996) 75-76. Exemplarisch voor de geringe overleveringskansen van stedelijke statutenboeken is Bologna, waar men bij de redactie van nieuwe statuten in 1287/88 maar liefst 250 codices moest raadplegen, terwijl er slechts enkele boeken of fragmenten uit de tweede helft van de dertiende eeuw overgeleverd zijn, zie P. Koch, 'Kommunale Bücher in Italien und die Anfänge ihrer Archivierung' in: *Der Codex im Gebrauch*, 88.

¹⁴⁸⁴ Brussel, ARA, Charters van Brabant, inv. nr. 8393, schepenoorkonde van Den Bosch uit 1426 met een verklaring door de gezworenen en raadslieden: 'item dat Oyen steet in der statboeck van den Bosch op siinen tax van der beden geliic anderen dorpen bynnen onser Meyerijen gelegen'. Aangezien niet zeker is op welke oorkonde dit terugslaat, kunnen we niet verifiëren of de betreffende tekst in het Rood Privilegeboek bestaat. Zelfs als deze er in staat, sluit dit het bestaan van een ander stadsboek niet uit. Een indicatie voor het bestaan van een dergelijk stadsboek is de uitgavepost in de stadsrekening van 1400, 's-Hertogenbosch, SA, OSA, inv. nr. 1350: 'item meester Ian van Best gehael tot Ywiins van den Grave II boeken papiers in der statboec te binden'. Mocht de verwijzing niet op het stadsboek slaan, maar op het Rood Privilegeboek, dan zou dat een nieuwe terminus ante quem voor dit manuscript opleveren. Voor de problematiek van de heffing van de beden in de Brabantse grensgebieden, waaronder Oyen, zie G.F. van der Ree-Scholten, *De grensgebieden in het noordoosten van Brabant ca. 1200-1795. Institutionele en juridische aspecten*. Brabantse Rechtshistorische Reeks 6 (Assen en Maastricht 1993) 103-106.

naar het oudste stadsrecht met bepalingen over het jaargeding, het heffen van poortergelden en het innen van boetes.¹⁴⁸⁵ Alle inwoners van Den Bosch waren verplicht de drie zittingen van het jaargeding bij te wonen, waar het bezit kon betwist worden.¹⁴⁸⁶ Over het oraal dan wel schriftelijk karakter van deze procedure geeft de formulering in het stadsrecht geen uitsluitsel.¹⁴⁸⁷ Ook bij de bepalingen ten aanzien van de heffing van poortergelden en de inning van boetes kunnen we slechts gissen naar de vraag of dit tot enige vorm van registratie heeft geleid.¹⁴⁸⁸

In het stadsrecht van 1284 is er sprake van boetes die deels toevallen aan de schepenen en de stad.¹⁴⁸⁹ Ook hier staat een bepaling over het poortergeld, dat echter nog steeds naar de hertog gaat. Het voeren van een stedelijke registratie in dit kader lijkt urgent geworden in 1330, wanneer de hertog stipuleert dat de helft van het poortergeld in handen van de stad komt.¹⁴⁹⁰ Hoewel het oudste poorterboek in Den Bosch pas geattesteerd is in 1440, is het bestaan van een veertiende-eeuws register niet onlogisch, want in de Nederlanden is de poorterregistratie al sedert de dertiende eeuw bekend.¹⁴⁹¹

Ten aanzien van de stedelijke inning van het vestgeld in 1278, de accijnsheffingen in 1284 en eventuele boete-inkomsten in het kader van de verpachting van de waag in 1299,¹⁴⁹² kunnen we enkel vaststellen dat deze activiteiten *mogelijkerwijs* tot een schriftelijke neerslag hebben geleid. Voor het bestaan van een stedelijke cijnsadministratie, voortvloeiend uit de toestemming tot

¹⁴⁸⁵ Voor deze bepalingen, zie *ONB I*, nr. 77.

¹⁴⁸⁶ Jacobs, *Justitie en politie*, 114-115.

¹⁴⁸⁷ Te Oxford zijn verwijzingen gevonden naar een geheel orale procedure inzake eigendomswijzigingen, die in openbare gedingen betuigd werden. Het effectief bezit werd aldus voor 1066 zonder geschreven stukken zeker gesteld, zie Pollard, 'The Medieval Town Clerks of Oxford', 44.

¹⁴⁸⁸ Het poortergeld gaat weliswaar naar de hertog, maar de stad heeft mogelijk in dit kader zelf poorterlijsten aangelegd.

¹⁴⁸⁹ *ONB I*, nr. 399, artikel nrs. 27 en 28. In de eind veertiende-eeuwse stadsrekeningen zijn de door de schepenen opgelegde boetes en andere inkomsten uit de rechtspraak geheel buiten de algemene verantwoording gehouden, zie Jacobs, *Justitie en politie*, 168. Te Deventer zijn deze opgenomen in de cameraarsrekeningen en bestond al enige vorm van optekening in 1351, zie Benders, *Bestuursstructuur*, 169.

¹⁴⁹⁰ Camps, *Het stadsrecht van Den Bosch*, artikel nr. 39 van het Privilegium Trinitatis. Jacobs, *Justitie en politie*, 9. Van Uytven, 'Aspecten', 30-31. Te Leuven betalen nieuwe poorters vanaf mei 1380 twee gulden aan één van de twee voornaamste stadsklerken, die hem dan in de poortersboeken opschrijven, Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 104. De Deventer stadsrekening van 1337 bevat al een rubriek met nieuwe poorters. Een apart register voor de burgerregistratie is hoogstwaarschijnlijk in 1353 voor het eerst aangelegd, zie Benders, *Bestuursstructuur*, 239-243. In de Italiaanse steden leidt de verwerving van het poorterschap tot een stroom aan schriftelijke documenten, zie Keller, 'Oberitalienische Statuten', 308-309. Een strakke registratie van poorters is niet altijd even evident, zoals blijkt uit de Gentse poortersregistratie die om strategische redenen opvallend onduidelijk werd gehouden, zie M. Boone, "'Cette frivole, dampnable et desraisonnable bourgeoisie'": de vele gezichten van het laatmiddeleeuwse burgerbegrip in de Zuidelijke Nederlanden' in: J. Kloek en K. Tilmans ed., *Burger. Reeks Nederlandse Begripsgeschiedenis IV* (Amsterdam 2002) 49, en J. Decavele, 'De Gentse poorterij en buitenpoorterij' in: *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de nieuwe tijd. Liber amicorum Jan Buntinx* (Leuven 1984) 64.

¹⁴⁹¹ Paquay, *Inventaris*, 71, met uitgebreide literatuurverwijzingen.

¹⁴⁹² *ONB I*, nrs. 362, 405 (betaling van een accijnsbedrag aan de hertog van 1827 pond) en 576. Voor het vestgeld te Leuven, een erfelijke cijns op grond en gebouwen die het gemeen bezit van de stad uitmaken, zie Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 95.

verkoop van gemene gronden aan de poorters van Den Bosch en inwoners van een aantal omliggende dorpen door de hertog in 1300, geldt hetzelfde. Twijfelachtig, maar niet ondenkbaar is de opmaak van schriftstukken in het kader van de financiële afwikkeling van een legaat uit 1274. De stadsklerk Daniel is belast met de uitvoering van de inning van cijnsen en de distributie van de uitkeringen aan diverse Bossche instellingen.¹⁴⁹³ Na de overdracht van het financieel beheer door de stad aan het Geefhuis is in 1354 een cijnsrol opgemaakt. Naar analogie hiervan zou men kunnen veronderstellen dat ook de stad voor een correcte afwikkeling over de noodzakelijke schriftstukken moest beschikken. De inning van bijzondere heffingen, zoals bijvoorbeeld het in 1338 verleende recht ter versterking van de stadsmuren om vier jaar om van iedere inwoner in het bezit van een ploeg van de Meierij een bedrag te heffen,¹⁴⁹⁴ lijkt zonder een gedegen schriftelijke registratie vrijwel onuitvoerbaar.¹⁴⁹⁵

Meer zekerheid over het ontstaan van schriftgoed lijkt de procedure bij eigendomsverwerving te bieden. Een aantal schepenoorkonden bevatten eind dertiende/begin veertiende eeuw namelijk de volgende procedurele bepaling bij de verkoop van erfgoed: 'sufficienter et plene proclamatum esse in ecclesia ... , sicut hereditates vendende solent et debent secundum ius de Buscho ducis proclamari'.¹⁴⁹⁶ De bewuste afkondigingen, die in de kerk gebeuren, kunnen slechts plaatsvinden op basis van een door de schepenen of de stadsklerk aangeleverde namenlijst. Dergelijke namenlijsten zijn uiteraard geen lang leven beschoren, aangezien ze na de afkondigingen hun waarde verliezen. De neerslag van deze administratieve actie hoeft echter niet noodzakelijkerwijs op perkament geweest te zijn. Het vluchtig karakter van deze handeling leent zich namelijk perfect voor het gebruik van wastafeltjes.¹⁴⁹⁷

In de loop van de veertiende en begin vijftiende eeuw zijn binnen het stedelijk milieu aantoonbaar een aantal nieuwe administratieve reeksen ontstaan, namelijk de stadsrekeningen (mogelijk vanaf 1336), de registers van de vrijwillige rechtspraak (vanaf het schepenaarjaar 1350), de vonnisregisters (met zekerheid vanaf 1366), de signetboeken (vermeld in 1418),¹⁴⁹⁸ de lijfrenterollen (vermeld in 1399). Gezien de

¹⁴⁹³ Zie eerder hoofdstuk II, onder 4. Paleografisch onderzoek van de stadsrekeningen.

¹⁴⁹⁴ 's-Hertogenbosch, SA, Verzameling Charters en Privilegiën, inv. nr. 81.

¹⁴⁹⁵ De Leuvense stadswisselaar en rentmeesters hebben een aantal knapen ter beschikking die onder meer buitengewone belastingen ontvangen en lijsten opstellen van belastbare personen, zie Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 44.

¹⁴⁹⁶ ONB I, nr. 558. Een gelijkaardige formulering in *Idem*, nrs. 574, 590, 592, 628 en 633, en Van Syngel, 'Editie', nr. 8.

¹⁴⁹⁷ Bij archeologisch onderzoek is het grootste gedeelte van een wastafeltje, vervaardigd uit eikehout, aangetroffen uit de periode ca. 1300/75. Het bevat een sierlijke handgreep met oog, zodat het aan de muur kon worden opgehangen, zie D.M. van de Vrie en H.L. Janssen m.m.v. E. Nijhof, 'Het archeologisch onderzoek van de middeleeuwse bebouwing op het Sint Janskerkhof', in: H.W. Boekwijt en H.L. Janssen ed., *Bouwen en wonen in de schaduw van de Sint Jan. Kroniek Bouwhistorisch en Archeologisch Onderzoek 's-Hertogenbosch 2* (1997) 104 (afb. 34, nr. 7) en 127-128. Van de schrijfstiften die men op wastafeltjes gebruikt is een bronzen exemplaar uit het laatste kwart van de dertiende/eerste kwart veertiende eeuw opgegraven, zie H.L. Janssen, 'Metaal' in: *Idem* ed., *Van bos tot stad*, 264-265, afbeelding nr. 81. De ligging van de Spuistroom bij H.L. Janssen, 'Archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch. Doelstellingen en resultaten' in: *Idem* ed., *Van bos tot stad*, 14. Voor het gebruik van wastabletten, zie Clanchy, *From Memory*, 118-120.

¹⁴⁹⁸ In 1403 stelt hertogin Johanna bij de executie van schepenvonnissen door de groenroeden (of drie knapen) de uitreiking van een cedula met signet door de schepenen verplicht, zie *Ibidem*, Verzameling

overweldigende hoeveelheid posten in de eind veertiende/begin vijftiende-eeuwse rekeningen inzake de lijfrenten, de verpachting van landerijen en visrechten, de verkoop van renten, vercijnzing van stadserven, verhuur van huizen, kamers, kelders en dergelijke en kleine stukjes land, moeten hieraan meerdere registraties ten grondslag hebben gelegen.¹⁴⁹⁹ Mogelijk heeft de verkoop of uitgifte in erfcijs van gemene gronden, die bij doorverkoop door de nieuwe eigenaars jaarlijks aan de stad moet worden betaald, tot een onderliggende administratie geleid.¹⁵⁰⁰ Opmerkelijk is het feit dat de door de schepenen opgelegde boetes en andere inkomsten uit de rechtspraak buiten de algemene verantwoording blijven.¹⁵⁰¹ Mogelijk heeft men een aparte boete-administratie aangelegd, al dan niet met onderliggende bescheiden.

De al eerder aangestipte dertiende-eeuwse accijnsheffing krijgt een vervolg in 1306, wanneer de hertog het recht verleent om gedurende vijf jaar accijnzen vast te stellen en te innen, met het oog op de betaling van een boete van 5500 pond. Het betreft hier een inning van majeure omvang, die zelfs nog met een jaar wordt verlengd.¹⁵⁰² Na afloop van deze termijn mag de stad het daaropvolgende jaar de accijnzen naar eigen goeddunken vaststellen en innen ten eigen bate. In 1326 draagt de hertog de zetting en inning aan de stad over voor een periode van twintig jaar en tegen betaling van 600 pond per jaar. Deze periode werd in 1347 nogmaals verlengd met een periode van zestien jaar. Pas vanaf 1388 is de stad zonder machtiging van de

Charters en Privilegiën, inv. nr. 292: 'dat dan onse schepenen van Den Bosch als die derde dach dairna leden sal wesen denghenen die tvonnis behouden of tvervolch gedaen sal hebben, schuldich selen siin te geven ende geven selen een cedele mit enen gewarigen signet geteykent, welke cedele die persoene die tvonnisse behouden of tvervolch gedaen sal hebben sal moghen thoene opdat hi wilt den drie gesworenen knape onser stad voirs. ten tide wesende of enen van hen ende die knapen ende ellic van hen'. Jacobs, *Justitie en politie*, 80. In de zestiende eeuw gaat de crediteur, die door de schepenen werd gericht aan een onderpand of aan de debiteur en zijn goederen, na drie dagen naar de schrijfkamer en ontvangt daar een akte met daarop het signet van de stad. In deze akte, voorzien van de handtekening van de stadssecretaris of griffier, stond de achterstallige betaling, alsmede de namen van de schepenen die hadden gevonnist, zie Lijten, *Het burgerlijk proces*, 122.

¹⁴⁹⁹ Voor een volledig overzicht van de inkomsten en uitgaven, zie Jacobs, *Justitie en politie*, 170-182. In Dordrecht is een lijst overgeleverd uit 1293/94 van de jaarlijks te Brugge uit te betalen lijfrenten, zie Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 145. Te Deventer is het oudste overgeleverde verpachtingsregister, met verpachtingen van stedelijke bezittingen als grond, water, gebouwen en dergelijke, aangelegd vanaf 1352/53. Een ouder, verloren gegaan exemplaar is vermeld in 1345, en mogelijk registreerde men de verpachtingen al in 1336, zie Benders, *Bestuursstructuur*, 230-232.

¹⁵⁰⁰ Voor dergelijke oorkonden, zie database nrs. 450, 462, 466, 467, 471, 530, 2981, 1542, 1541, 1259, 1260, 1261. Te Deventer worden de stadsrenten (cijns, pacht, huur en dergelijke) zeker vanaf 1392 geïnd door de gerechtsboden, die bij de inning geassisteerd worden door een door hen betaalde anonieme scribent, zie Benders, *Bestuursstructuur*, 235.

¹⁵⁰¹ Jacobs, *Justitie en politie*, 168. Te Leuven kwamen de schepenboetes tot ver in de veertiende eeuw in een afzonderlijke kas. Wel komen de politieboeten die door de keurmeesters uitgesproken worden in de stadskas, zie Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 10, 50, 102-103. Te Deventer zijn de boetes wel jaarlijks in de rekeningen verantwoord en is vanaf 1344 een aparte strafrechtelijke administratie in gebruik, zie Benders, *Bestuursstructuur*, 169-177 en 205. Ook van de opgelegde strafbedevaarten is geen spoor terug te vinden, afgezien van de vermeldingen in het Bosch' Protocol, zie hiervoor J. van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten. Een studie over de praktijk van opleggen van bedevaarten (met name in de stedelijke rechtspraak) in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen (ca. 1300 – ca. 1550)* (Assen en Amsterdam 1978) 388-401. Een Leuvens veroordelingsregister tot bedevaarten is overgeleverd uit de periode 1392-1422, zie Cuvelier, *Inventaire*, inv. nr. 584.

¹⁵⁰² ONB I, nrs. 703 en 750.

landsheer bevoegd tot accijnsheffing.¹⁵⁰³ Gezien de omvang van de operatie en de inningswijze in andere steden lijkt het onwaarschijnlijk dat de accijnsheffing zonder enige vorm van schriftelijke bescheiden zou hebben plaatsgevonden. Zo worden bij de Leuvense accijnsheffing tijdelijke klerken ingeschakeld wanneer de accijnzen in regie worden geïnd. De stadsraad beraadslagt bij het begin van elk nieuw rekenjaar over het tarief van de accijnzen en de uit te vaardigen verordeningen. Voor elke accijns is er een beëdigde klerk nodig en voor sommige, zoals het maalgeld, de wijn-, bier- en medeaccijns zelfs twee of drie.¹⁵⁰⁴ Bijna elke accijns had een speciaal controlekantoor en een of meer speciale klerken voor de boekhouding.¹⁵⁰⁵ De omvang van de Bossche accijnsheffing blijkt voor het eerst uit de stadsrekening van 1399, waarin de ontvangsten van negenendertig accijnzen geregistreerd zijn.¹⁵⁰⁶ Of de inning van de accijnzen in regie geschiedde of door verpachting, feit blijft dat daar een onderliggende administratie aan ten grondslag moet liggen, die volledig verloren is gegaan.¹⁵⁰⁷ In geval er sprake is van een verpachtingprocedure heeft dit consequenties voor het betreffende niveau van het verschriftelijkingsproces. Het leidt namelijk tot een reductie van de stedelijke accijnsboekhouding zelf, want de administratie wordt niet langer bijgehouden door personeel van de secretarie, maar door geschoolde personen buiten het officiële ambtelijke schrijfcircuit.¹⁵⁰⁸ De accijnsverpachtingen zelf zijn overigens door de stad geregistreerd in de registers van de vrijwillige rechtsspraak.¹⁵⁰⁹

In de veertiende en vijftiende eeuw leidt een nieuwe sociaal-politieke, juridische, economische en demografische werkelijkheid tot het ontstaan van nieuw administratief schriftgoed en een cruciale omslag in het taalgebruik in een deel van de stedelijke administratie. Het groeiende verlangen naar financiële verantwoording en controle werkt de opmars van de financiële administratie in de hand. Begin veertiende eeuw komt de positie van de twee leden van het stadsbestuur, namelijk de schepenen/gezwoenen en raden, onder druk te staan door de politieke aspiraties van de ambachtsgilden. In 1306 verkrijgen deze voor het eerst tijdelijk medeverantwoordelijkheid voor het innen van een hertogelijke boete. Hun streven naar politieke macht leidt in 1336 formeel tot het verkrijgen van bevoegdheden op financieel terrein en bij de gebruiksregelingen van de gemene gronden. Het zou

¹⁵⁰³ *Idem*, nrs. 703 en 750. Jacobs, *Justitie en politie*, 171-172.

¹⁵⁰⁴ Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 43-44.

¹⁵⁰⁵ Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 122.

¹⁵⁰⁶ Jacobs, *Justitie en politie*, 173.

¹⁵⁰⁷ Voor de gecumuleerde inkomensposten van de verkochte stadsaccijnzen, zie 's-Hertogenbosch, SA, OSA, inv. nr. 1348. De eerste halfjaarlijkse rekeningen van de bewaarders van de bieraccijns, waarmee de lijfrenten betaald werden, zijn uit 1477-1478. Deze opbrengsten en uitgaven zijn waarschijnlijk in de algemene stadsrekeningen verwerkt, want in de stadsrekeningen uit 1399 komen de bieraccijns en lijfrenten voor, zie Jacobs, *Justitie en politie*, 168-169.

¹⁵⁰⁸ De inning van de hopaccijns gebeurde te Deventer in de jaren 1361-1368 door personen van buiten het stadsbestuur. Daarna werd het ambt van hopmeester door twee schepenen waargenomen. Van een boekhouding over de substantiële accijnsbedragen is geen spoor teruggevonden. Op een incidentele verpachting na in 1389, waar de inning geschiedde door een particulier, ging het stadsbestuur pas in 1412 over tot een verpachting van de hopaccijns. Of deze pachters, die bij de registratie gebruik maken van kerfstokken, de schrijfkunst machtig waren, blijft onzeker, zie Benders, *Bestuursstructuur*, 265-268.

¹⁵⁰⁹ Spierings, *Het schepenprotocol*, 139.

echter nog tot 1408 duren vooraleer hun positie geïnstitutionaliseerd werd, door de formele installatie als derde lid van het stadsbestuur.¹⁵¹⁰ Dat de financiële controle geen loze verrichting was blijkt uit de weigering van de dekens van de ambachten in 1455 om de stedelijke rentmeesters décharge te verlenen.¹⁵¹¹

Rekeningen ontstaan ook als uitvloeisel van de handelsactiviteiten op internationaal niveau. Drie jaar na de verwerving van een handelsnederzetting in het Zweedse Schonen in 1363, wordt de voogd aldaar verplicht om jaarlijks rekening af te leggen voor de schepenen van Den Bosch.¹⁵¹² Het ontstaan van seriële administratieve bescheiden als vonnisregisters, registers van de vrijwillige rechtspraak en rekeningen in de loop van de veertiende eeuw weerspiegelt in eerste instantie een gewijzigde attitude ten aanzien van schriftelijke vastlegging, maar is vooral een gevolg van de noodzaak tot het inzichtelijk en overzichtelijk maken van de diverse stappen in de gerechtelijke procedure, het creëren van een gegevensbestand en het al of niet afgedwongen mogelijk maken van controle en -verificatiemogelijkheden achteraf. Met name de aanleg van de schepenprotocollen lijkt mede afgedwongen door de massaliteit van de af te handelen verrichtingen. De wassende stroom aan contractanten bij de Bossche schepenbank moet problemen veroorzaakt hebben bij de administratieve verwerking. Men was niet langer in staat de oorkonden van de vrijwillige rechtspraak rechtstreeks uit te vaardigen op basis van een concept, opgesteld in het bijzijn van de betreffende schepenen, maar werd gedwongen tot een systeem van een eerste voorlopige registratie door de stadsklerk, met autorisatie door de schepenen achteraf. Pas daarna vond de verdere administratieve afhandeling plaats in de vorm van de expeditie van een bezegeld origineel op perkament.

De administratieve verschriftelijking schrijdt onhoudbaar verder, zoals hierna uit enkele voorbeelden treffend blijkt. De hertogelijke bepalingen in 1399 leiden bij de financiële administratie tot een intensivering van het schriftverkeer, aangezien de halfjaarlijkse stadsrekeningen vanaf dat moment in viervoud moeten worden opgesteld. In 1408 verplicht de hertog de dekens van de ambachten om de nieuwe ambachtsdekens *schriftelijk* voor te dragen aan schepenen.¹⁵¹³ Het stadsbestuur bepaalt in 1441 dat de rentmeesters hun functie niet langer niet mogen combineren met de taak van muurmeester en gaan over tot de aanstelling van twee muurmeesters. Deze mogen echter geen betalingen verrichten, maar moeten elke zaterdag *schriftelijk* meedelen welke betalingsverplichtingen zij aangegaan zijn.¹⁵¹⁴ In 1445 draagt het stadsbestuur de keurmeesters bij de verkoop van vis op om een aantal gegevens in hun register op te tekenen.¹⁵¹⁵ In 1453 leggen de stadssecretarissen een al eerder gememoreerd nieuw register aan voor de gelddepots bij de groenroeden.

¹⁵¹⁰ Jacobs, *Justitie en politie*, 32, 50-52.

¹⁵¹¹ Idem, *Justitie en politie*, 182.

¹⁵¹² Het ontstaan van rekeningen als element van verantwoording en controle bij Keller, 'Die Veränderung gesellschaftlichen Handelns', 25-26.

¹⁵¹³ Van den Heuvel, *De ambachtsgilden*, nr. 36.

¹⁵¹⁴ Ibidem, Verzameling Charters en Privilegiën, inv. nr. 419. Jacobs, *Justitie en politie*, 94-95.

¹⁵¹⁵ Ibidem, Verzameling Charters en Privilegiën, inv. nr. 435: 'Item wanneer enich herinck in der voirschr. stat vercoft sal weerden, soe sullen die coermeesteren in heuren register scriven die namen ende merken des copers ende vercopers, die dage wanneer hii vercoft wordt ende hoevele des herincks

Symptomatisch voor de verspreiding van het schrift in grotere lagen van de bevolking is het gebruik van de volkstaal en de onstuitbare groei van het schrijfpotentieel. Niet toevallig verschijnen de eerste administratieve teksten in de volkstaal in een juridische context, juist in stukken waarin betrokkenen op grond van het recht van ingebod de naleving van hun contracten afdwingen.¹⁵¹⁶ Vanaf het midden van de veertiende eeuw communiceert het stadsbestuur met haar bevolking enkel nog in het Middelnederlands. Eind veertiende/eerste helft vijftiende eeuw geeft een excessieve stijging te zien van het aantal scribenten van administratieve teksten. Deze explosieve groei is niet alleen waar te nemen binnen het officiële collectief van de stadssecretarissen en hun ondergeschikte schrijfkrachten, maar ook bij het aantal incidenteel ingeschakelde ingrossatoren. Klaarblijkelijk heeft men op de secretarie een nijpend tekort aan scribenten en beschikt men in de stad over een groeiend reservoir aan schrijfkrachten. Steeds meer partijen van buiten het stedelijk-ambtelijk schrijfcircuit gaan aan het schrijfproces deelnemen en worden klaarblijkelijk zonder problemen door de officiële organen in hun organisatie geaccepteerd. Een praktische voorwaarde tot deelname aan de schriftelijke wereld is uiteraard het beschikken over de juiste scholing. Wie in Den Bosch een administratieve carrière ambieert, moet tot ver in de zestiende eeuw beschikken over een elementaire kennis van het Latijn. De mogelijkheden om zich hierin te bekwamen zijn in de stad zelf op kwalitatief goed niveau voorhanden. Al in 1274 wordt een ‘rector scholarum’ vermeld. Het bestuur van deze parochieschool ligt in het begin van de veertiende eeuw in handen van een Luikse kanunnik, die in 1339 de inkomsten van de scholasterij en het waarnemingsrecht voor drie jaar overdraagt aan het stadsbestuur.¹⁵¹⁷ Bij de oprichting van het Sint-Janskapittel in 1366 wordt een van de dertig kanunniken belast met het schoolbestuur. De belangrijkste lagere school is verbonden aan de Sint-Jan en fungeert als onderbouw van de Latijnse school. Aan de zogenaamde ‘kleine’ of Dietse scholen leert men lezen en schrijven alsmede de basisvaardigheden van het rekenen. Ook kon er aan de hand van de *Ars minor* of de Kleine Grammatica van Donatus elementair Latijn geleerd worden.¹⁵¹⁸ Op de Latijnse school onderricht men als onderdeel van de *rhetorica de ars dictaminis*, de kunst van het schrijven van brieven en oorkonden. In het begin van de zestiende eeuw had de Latijnse school ongeveer duizend leerlingen, van wie er zo’n 125 in het fraterhuis onderdak kregen.¹⁵¹⁹ Naast deze schoolse vorming blijkt de praktijkopleiding een elementaire schakel in het verwerven van de nodige bekwaamheden. Bij het notariaat, dat structureel deel uitmaakt van de secretarietop en ook sterk vertegenwoordigd is in de lagere administratieve regionen, blijkt een scholing

is te dien eynde ...’. Deze keurmeesters zijn door het stadsbestuur benoemd op voordracht van de dekens van de viskopers, zie Jacobs, *Justitie en politie*, 91-92.

¹⁵¹⁶ In 1331 bezegelen de schepenen een oorkonde, waarin een procureur wordt aangesteld om goederen te manen. Een paar jaar later zijn drie oorkonden in een juridische procedure eveneens in de volkstaal opgesteld.

¹⁵¹⁷ ONB I, nr. 343. M.A. Nauwelaerts, *Latijnse school en onderwijs te 's-Hertogenbosch tot 1629* (Tilburg 1974) 12-15. Jacobs, *Justitie en politie*, 149. Kuijer, *'s-Hertogenbosch*, 236. Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 74.

¹⁵¹⁸ Bijsterveld, *Laverend*, 139.

¹⁵¹⁹ Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 74-75.

in de praktijk van wezenlijk belang. Kandidaat-notarissen gaan namelijk bij Bossche notarissen in de leer en krijgen daar de kneepjes van het vak onder de knie.¹⁵²⁰

De organisatiegraad van de stedelijke secretarie rond 1450 wijst op een verworven routine en beginnende bureaucrativering. Van een echte bureaucratie, waarbij voor een improviserende administratie en/of een mondelinge procedure geen plaats meer is, is op dit ogenblik zeker nog geen sprake.¹⁵²¹ Zo zal de ontwikkeling van het griffiers- en pensionarisambt in de zestiende eeuw nog een geheel eigen dynamiek aan het bureaucratiserings- en verschriftelijkingsproces geven.¹⁵²²

Besluit

In het overzicht van schrijfcentra in de Nederlanden vóór 1300, dat gebaseerd is op ambtelijke teksten in de volkstaal, zoekt men tevergeefs naar de stad 's-Hertogenbosch. De late introductie van de volkstaal in de stedelijke administratie is daar debet aan.¹⁵²³ Het paleografisch en diplomatisch onderzoek van de volkstalige én Latijnse oorkonden heeft uitgewezen dat er vóór 1300 wel degelijk een schrijfcentrum is in de stad. De eerste scribenten zijn gelokaliseerd vanaf 1271 en de stedelijke secretarie, de instelling waar één of meerdere personen ten behoeve van het stadsbestuur ambtelijke documenten uitvaardigen, functioneert zonder enige onderbreking met zekerheid vanaf 1281.¹⁵²⁴

¹⁵²⁰ Zo bijvoorbeeld stadsclerk De Mierde, die het vak vermoedelijk leert bij notaris Scilder, stadsclerk Swertinc de Huxaria, vermoedelijk in de leer bij De Mierde, en stadssecretaris De Arkel, die zich bekwaamt bij de notarissen/stadssecretarissen Roesmont en De Zomeren, zie Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij*, biografie nrs. 274, 385 en 14.

¹⁵²¹ B. Guenée, *L'Occident aux XIVe et XVe siècles. Les états* (Parijs 1971) 197-201. L. van Buyten, 'Bureaucratie en bureaucrativering in de lokale besturen der Zuidelijke Nederlanden, 16e tot 18e eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 90 (1977) 504-520. F.J. Roorde en A.H. Huussen jr., 'Das Heft in der Hand und Geld im Kasten'. Historische beschouwingen over vroeg-moderne overheidsbureaucratie in Europa', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 90 (1977) 303-327. L.Th. Maes, 'Ambtenarij en bureaucrativering in regering en gewesten van de Zuidelijke Nederlanden in de 13^e-15^e eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 90 (1977) 350-357. Mersiowsky, 'Städtisches Urkundenwesen', 353-355.

¹⁵²² Jacobs, *Justitie en politie*, 113-116. Lijten, *Het burgerlijk proces*, 50-57. Voor de opzet van nieuwe registraties na de Middeleeuwen, zie Hoekx en Paquay, *Inventaris*, 90-97. De verfijning binnen de al bestaande registratie wordt ook nog doorgevoerd in deze periode, zoals blijkt uit de aanleg van de zogenaamde momboirboeken met akten van aanstelling van voogden voor minderjarigen, die tot het midden van de zestiende eeuw in de schepenprotocollen werden geregistreerd, zie Schuttelaars, *Heren van de raad*, 109.

¹⁵²³ *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. M. Gysseling ed., m.m.v. en van woordindices voorzien door W. Pijnenburg. Bouwstoffen voor een woordarchief van de Nederlandse taal I ('s-Gravenhage 1977) XXVI en 1154, nr. 701, en in navolging hiervan W. Pijnenburg, *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* (Leiden 2001) XIV. Wel is het aangrenzende Sint-Michielsgestel als schrijfcentrum opgenomen, op basis van een volkstalige oorkonde uit 1286 van de heer van Herlaar.

¹⁵²⁴ Een ononderbroken ontwikkeling is niet evident, zoals blijkt te Delft, waar het schrijfcentrum gedurende meer dan dertig jaar verdwijnt na een eerste optreden van een secretariesscribent tussen 1260 en 1268, zie Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 244-245 en 250. Ook te Konstanz houdt de stedelijke kanselarijactiviteit nagenoeg volledig op ten gevolge van politieke verwickelingen eind dertiende eeuw, zie Rexroth, 'Die Entstehung', 276-290.

De opkomst van stedelijke scribenten en de oprichting van een secretarie vindt in Den Bosch aantoonbaar later plaats dan in de Duitse en Vlaamse steden,¹⁵²⁵ maar loopt in de pas met de ontwikkelingen in de Brabantse, Hollands/Zeeuwse en Oost-Nederlandse steden. Een adequate vergelijking met de situatie in Brussel, Leuven en Antwerpen wordt bemoeilijkt bij gebrek aan studies naar het ontstaan van de secretarie. Wel zijn er enkele gegevens bekend over de vroegste stadsklerken. Te Brussel wordt een eerste stadsklerk vermeld in 1296, een tweede in 1334.¹⁵²⁶ De eerste vermelding van een Antwerpse stadsklerk dateert uit 1302.¹⁵²⁷ Te Leuven is ‘Godefridus scriptor tributi Lovaniensis’ in 1279 actief, maar Paquet betwijfelt of hij een stadsklerk is.¹⁵²⁸ Andere Brabantse steden als Diest en Tienen/Zoutleeuw beschikken respectievelijk in 1278 en vanaf 1291 over stadsschrijvers.¹⁵²⁹ Over de introductie in de Hollands-Zeeuwse steden zijn we dankzij de studies van Kruisheer, Burgers en Dijkhof goed ingelicht. In dit graafschap is de opkomst van stedelijke scribenten en secretarieën geconcentreerd in het laatste kwart van de dertiende eeuw, met Dordrecht als vooruitgeschoven post.¹⁵³⁰ Ook in de Oost-Nederlandse steden

¹⁵²⁵ Ambtelijke stadsschrijvers zijn in Duitsland werkzaam vanaf 1228, zie Stein, ‘Deutsche Stadtschreiber im Mittelalter’, 33. Pitz, *Schrift- und Aktenwesen*, 68. De Nederrijnse steden lopen in hun ontwikkeling voor op de Westfaalse, waar pas in de vijftiende eeuw op een breed front sprake is van stadsschrijvers, zie Mersiowsky, ‘Städtisches Urkundenwesen, 348-352. De vroegste stedelijke schepenoorkonden in Vlaanderen, Henegouwen en Artesië verschijnen vanaf 1151 en kunnen volgens Prevenier beschouwd worden als vroege diplomatische activiteiten van stedelijke secretarieën. De formele installatie van stadsklerken te Ieper en Brugge vindt respectievelijk vóór 1283 en 1304 plaats, maar er zijn reeds eerder stedelijke administratieve werkzaamheden verricht, gezien de fragmenten van de stadsrekeningen vanaf 1267 en 1280, zie Prevenier, ‘Urban Chanceries’, 4-5 en 11. De Brugse stadsklerk Nicolaas van Biervliet wordt al in 1259 vermeld, zie De Smet, ‘Maitre Nicolas de Biervliet’, 143-159. Leroy, ‘Les débuts’ in: *La diplomatie urbaine*, 267-279, identificeert in de volkstalige oorkonden uit het laatste kwart van de dertiende eeuw Brugse stedelijke scribenten, maar twijfelt aan het bestaan van een stedelijke secretarie.

¹⁵²⁶ Bonenfant-Feytmans, ‘Note’, 23.

¹⁵²⁷ ‘Aenteekening over den stadssecretaris Hendrik de Moy’, *Antwerpsch Archievenblad* I (1864) 106. Een Antwerpse schepenoorkonde uit 1277 is vermoedelijk geschreven en mogelijk ook geredigeerd buiten de stedelijke secretarie, zie *ONB* II, nr. 1138.

¹⁵²⁸ Paquet, ‘La collaboration’, 359.

¹⁵²⁹ Weckx, ‘De Diestse schepenakten’, 78. De schepenen van Tienen en Zoutleeuw krijgen in 1291 toestemming om stadsschrijvers aan te stellen, zie Van Uytven, ‘Standenprivileges’, 424 en 448.

¹⁵³⁰ Burgers, Dijkhof en Kruisheer, ‘De doordringing van het schrift’, 199-200. De eerste Dordtse scribent is aangetroffen rond 1266 en de eerste stadsklerk vanaf 1277, Burgers, *De paleografie*, 308, 482-484, en Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 151-152, 173, 201-202. De eerste stedelijke klerk is vanaf 1260 te Delft actief, maar pas na een ‘oorkondeloze’ periode tussen 1268 en 1299 is er sprake van een stedelijke secretarie vanaf 1299, Burgers, *De paleografie*, 191-196, en Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 222-223 en 244. Ook te Haarlem, waar de eerste scriptor in 1276 gelokaliseerd is, kan een stedelijke secretarie eerst vanaf 1289 aangetoond worden, Burgers, *De paleografie*, 230-232, 478, en Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 294, 315, 322. Te Leiden is in 1260 mogelijk een eerste scribent in de stad aanwezig, hoewel Van der Vlist, *De oudste oorkonden*, 21, uitgaat van een destinatarisuitvaardiging van de schepenoorkonde uit 1260 door de abdijs van Egmond. Voor de argumentatie ten gunste van een Leidse scriptio, zie Burgers, *De paleografie*, 478. Vanaf 1293 kunnen er met zekerheid scribenten gelokaliseerd worden, maar het duurt nog tot 1333 vooraleer het stadsbestuur een schrijver in dienst heeft, Van der Vlist, *De oudste oorkonden*, 21, 34. Te Zierikzee is in het laatste decennium van de dertiende eeuw een lokale scribent gelokaliseerd, Burgers, *De paleografie*, 270-273, 478 en 481.

beschikt men vanaf het laatste kwart van dertiende eeuw over stadsschrijvers.¹⁵³¹ Te Utrecht daarentegen dateren de eerste vermeldingen pas uit 1329 en 1330.¹⁵³²

De stedelijke secretarie van Den Bosch onderscheidt zich van andere schrijfmilieus door middel van een eigen dictaat, dat vanaf 1326 in de oorkonden van de vrijwillige rechtspraak geheel gefossiliseerd is, de perkament- en formaatkeuze met specifieke opmaakmerken, het taalgebruik, de jaarstijl en de bezegeling. De reconstructie van de ambtelijke schrijfwerkzaamheden in de eerste helft van de veertiende eeuw heeft ons helaas niet in staat gesteld de secretariële organisatie tot in alle finesses te doorgronden, omdat het onderscheid tussen de eigenlijke stadsklerken en de gewone scribenten vaak problematisch gebleken is. In deze periode vertoont de administratieve bezetting geen progressieve lijn, maar fluctueert tussen de één en vier scriptores. Een verklaring voor deze schommelingen ligt mogelijk in het semi-permanent karakter van de functie, die nog geen volledige dagtaak in beslag neemt, en in de niet te doorgronden persoonlijke situatie van de pachters van het schrijfambt, die zelf kunnen beslissen of ze al dan niet een deel van het werk uitbesteden. Niettegenstaande de meervoudige personeelsbezetting is uit de maandanalyses gebleken dat de stedelijke secretarie in de eerste helft van de veertiende eeuw vrijwel permanent een eenmansbezetting kent. Pas in de tweede helft van de veertiende eeuw, wanneer we niet alleen oorkonden maar ook registers in de beschouwing kunnen betrekken, wijzigt het beeld. Vanaf 1356 tot en met 1365 is er een vrijwel permanente dubbele bezetting ten behoeve van de ingrossering en van 1366 tot en met 1389 zijn twee stadsklerken continu belast met de ingrossering en registratie. Hun activiteiten zijn ten laatste in 1383 geformaliseerd door de opmaak van het verpachtingscontract van het stedelijk schrijfambt. Na een eerste kortstondige bezetting van de secretarie in 1390/91 door drie personen volgt in 1394 de definitieve uitbreiding. Spoedig daarna, met zekerheid in 1398, heeft de stad vier vaste klerken tot haar beschikking, en in 1402 wordt er nog een vijfde stadsklerk aan toegevoegd. Het aantal stadsklerken of -secretarissen is in de periode 1407/19 enigszins onzeker, omdat we geen greep kunnen krijgen op de afhandeling van de financiële administratie. Bij gebrek aan harde cijfers uit de stadsrekeningen kunnen we ons enkel en alleen baseren op de scribenten die actief zijn in de oorkonden en registers. Op grond hiervan concluderen we dat er van 1407 tot en met 1419 minimaal vier stadssecretarissen zijn. Van 1420 tot en met 1432 zijn er weer zonder onderbreking minimaal vijf in functie. Na het vertrek van één van hen wordt de vijfde positie in 1432 niet opnieuw ingevuld, zodat de secretarie in het midden van de vijftiende eeuw officieel bemand wordt door vier personen.¹⁵³³ In de eerste helft van de vijftiende eeuw hangt onder de paraplu van de

¹⁵³¹ Roermond (1278), Nijmegen (1278), Kampen (1286), Deventer (rond 1290), Zutphen (1291) en Zwolle (1304), zie Benders, *Bestuursstructuur*, 298.

¹⁵³² Ketner, 'De Tolnaers', 153-154.

¹⁵³³ Enigszins vreemd is het overzicht van de vier stadssecretariaten ca. 1450-1629 in Hoekx en Paquay, *Inventaris*, 104, waar voor de periode 1429-1460 onder de vier onderscheiden secretarissen slechts één naam opgegeven wordt, namelijk die van De Weilhusen senior. Blijkens Schuttelaars, *Heren van de raad*, 261-262, zijn er tot in de jaren zeventig van de zestiende eeuw steeds vier secretarissen actief, met uitzondering van kleine onderbrekingen tussen vertrek of overlijden. Pas in 1571, nadat secretaris Scellens zijn werkzaamheden staakt, wordt geen vervanger aangesteld en zijn er tot in de jaren negentig drie secretarissen. De eerst bekende instructie voor secretarissen dateert uit

stadssecretarissen een contingent aan scribenten die zowel op reguliere als op incidentele basis aan de ambtelijke schrijfproductie deelnemen. De stedelijke secretarie sluit met de inschakeling van tijdelijke experts aan bij een fenomeen dat zelfs voorkomt bij goed georganiseerde grote middeleeuwse kanselarijen, zoals bijvoorbeeld de Engelse koninklijke kanselarij.¹⁵³⁴ De gestage uitbreiding van het aantal secretarissen en het bijbehorend ondersteunend apparaat is een logisch antwoord op de toenemende belasting van de ambtelijke organisatie ten gevolge van de uitdijende administratieve en bestuurlijke taken.¹⁵³⁵

In vergelijking met de Hollands-Zeeuwse steden lijkt de secretarie van Den Bosch in het laatste kwart van de dertiende/begin veertiende eeuw iets achter te lopen op de Dordtse, die over de meest geavanceerde stedelijke administratie beschikt in het graafschap.¹⁵³⁶ Terwijl de eerste stadsklerk in Dordrecht slechts drie jaar eerder dan in Den Bosch aantreedt, voert men er rond 1283 al een stedelijke boekhouding, heeft de stad vanaf 1290 twee klerken ter beschikking, vanaf 1296 drie en in de jaren twintig van de veertiende eeuw vier.¹⁵³⁷ In Den Bosch is er dan nog geen spoor van enige financiële administratie en de eerste stadsklerk blijft vanaf 1281 de enige kracht tot en met 1301. Het aantal van vier scribenten in de jaren twintig te Dordrecht wordt in de gehele eerste helft van de veertiende eeuw in Den Bosch slechts tweemaal gehaald. De samenstelling van de Bossche secretarie leunt dan ook eerder aan bij de Delftse, die tot 1307 een eenmansbedrijf is, of de Haarlemse, waar pas vanaf 1294

1634, waarbij men aantal 'klerken' in de secretarie fixeert op zes man, zie Hoekx en Paquay, *Inventaris*, 92.

¹⁵³⁴ Th. de Hemptinne, W. Prevenier en M. Vandermaesen, 'La chancellerie des comtes de Flandre (12e-14e siècle)'. *Landesherrliche Kanzleien im Spätmittelalter. Referate zum VI. Internationalen Kongress für Diplomatie, München 1983*. Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung 35 (München 1984) 437-438. Ook het Leidse stadsbestuur huurt externen in, zoals de beroepsschrijver Hugu Scriverre, hoewel het beschikt over een eigen secretarie, zie E. Kwakkel, *Die Dietsche boeke die ons toebehoeren. De kartuizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)* (Leuven 2002) 167, en Hugenholtz, 'Clerc (secretaris)', 234. Dordrecht schakelt eveneens scribenten van buitenaf in, zie Ketelaar, 'Clerc (secretaris)', 61. Te Gent baten vanaf het eind van de veertiende eeuw privé-schrijvers in de buurt van het stadhuis naast elkaar gelegen schrijfwinkels uit, waar zowel het stadsbestuur als burgers schriftstukken konden laten opstellen, kopiëren of vertalen, zie Decavele, 'Het culturele en intellectuele netwerk', 369. De stedelijke secretarieën van Keulen en Straatsburg schakelen bij gebrek aan voldoende eigen schrijfkrachten voor de afwikkeling van stedelijke stukken loonschrijvers in, zie Stein, 'Deutsche Stadtschreiber im Mittelalter', 62. Een zelfde praktijk is aangetroffen te Göttingen, waar men veelvuldig gebruik maakt van gelegenheidsschrijvers die over meerdere jaren steeds weer aangetrokken worden, zie Hoheisel, *Die Göttinger Stadtschreiber*, 18. Te Mühlhausen worden de door de stedelijke raad uitgevaardigde officiële stukken geschreven zowel door personen die in een vaste ambtelijke relatie tot de raad staan als door scribenten die men incidenteel aantrekt, zie Kleeberg, 'Stadtschreiber', 416.

¹⁵³⁵ Eenzelfde evolutie in de Duitse stedelijke secretarieën, zie Stein, 'Deutsche Stadtschreiber im Mittelalter', 60-62. Voor de uitbreiding van het ambtelijk apparaat eind veertiende eeuw te Göttingen, zie Hoheisel, *Die Göttinger Stadtschreiber*, 18. Voor de groei van de Antwerpse secretarie van één klerk naar acht in 1403, zie Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, 45. De uitbreiding van de Gentse secretarie bij Decavele, 'Het culturele en intellectuele netwerk', 369, en van de Brusselse bij Bonenfant-Feytmans, 'Note', met name 33.

¹⁵³⁶ Voor deze kwalificatie van Dordrecht, zie Burgers, Dijkhof en Kruisheer, 'De doordringing van het schrift', 197.

¹⁵³⁷ Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 203-205.

twee stedelijke scriptores werkzaam zijn.¹⁵³⁸ Meer specifieke vergelijkingen op dit terrein zijn bij de huidige stand van het onderzoek niet mogelijk, enerzijds door de begrenzing van het onderzoek in de Hollands-Zeeuwse steden tot 1325 en anderzijds bij gebrek aan detailstudies uit de Brabantse regio.

De stedelijke secretarie van Den Bosch kent een organisatiestructuur met een enkele schrijfkamer en wijkt daarmee af van de hiërarchisch geordende Brusselse, Antwerpse en Leuvense secretarie met meerdere schrijfkamers.¹⁵³⁹ Opmerkelijk is ook de late ontwikkeling op het gebied van de cartularisatie, de stedelijke historiografie en het pensionarisambt. De late cartularisatie houdt waarschijnlijk verband met de specifieke archiefsituatie en zaken als de plutocratische samenstelling van het stadsbestuur, waar typische geslachtenfamilies ontbreken.¹⁵⁴⁰ Dat de historiografische traditie pas inzet in de zestiende eeuw lijkt het gevolg van een complex van factoren, zoals de afwezigheid van een hofcultuur, de geografisch en politiek excentrische positie in het hertogdom Brabant en het karakter van Den Bosch als een modale handelsstad. Als oorzaken voor de late aanstelling van een pensionaris kan gewezen worden op de terughoudende deelname van Den Bosch aan de staten- en stedenvergaderingen, de geringere betrokkenheid in de vijftiende eeuw bij interstedelijke juridische conflicten naar aanleiding van de Bossche schepenoorkonden en de sterke participatie van het notariaat aan het stadssecretariaat.

In de secretarie van Den Bosch maken tot en met de eerste helft van de vijftiende eeuw hoofdzakelijk wereldgeestelijken en in een enkel geval een priester de dienst uit. Geheel in lijn met de situatie in de Brusselse, Leuvense en Antwerpse secretarie bestaat er dus geen belemmering voor de geestelijkheid om in wereldlijke dienst te treden. De notarissen zijn er in Den Bosch in geslaagd binnen de secretarie een sterkere positie te verwerven dan in de Vlaamse, Brabantse en Duitse steden. Het scholingsniveau van de stadsklerken en -secretarissen, dat vanaf het eind van de veertiende eeuw opgeschroefd wordt door de inschakeling van universitair geschoolden, bereikt een hoogtepunt in de eerste helft van de zestiende eeuw, wanneer het stadsbestuur over een geheel academisch gevormde secretarietop beschikt. Pas rond 1550 komt - in afwijking van Leuven en Antwerpen - aan de intellectuele upgradering een einde, mede ten gevolge van de instelling van het pensionarisambt. In tegenstelling tot hun Leuvense en Antwerpse confraters vertonen de Bossche stadsklerken en -secretarissen in de veertiende en vijftiende eeuw weinig tot geen interne of externe mobiliteit.¹⁵⁴¹ Hun loopbaantraject blijft beperkt tot het Bossche circuit en slechts enkelen verruilen hun secretarispost voor het schepenambt

¹⁵³⁸ Ibidem, *Het oorkondewezen*, 248 en 315.

¹⁵³⁹ In de Brusselse secretarie heeft men in 1424 een vierde kamer gecreëerd, maar het bestaan ervan wordt niet geratificeerd. In 1435 worden de drie kamers versterkt, met aan het hoofd van elke kamer een secretaris, gesecondeerd door een gezworen klerk. Te Leuven is het stedelijke secretariaat in de veertiende eeuw aanvankelijk verdeeld in twee schrijfkamers, daarna in drie, zie Bonenfant-Feytmans, 'Note', 32-33. Volgens Hoekx en Paquay, *Inventaris*, 103, zijn er te Antwerpen vanaf de veertiende eeuw drie bureauhoofden en ca. 1500 vier.

¹⁵⁴⁰ Zo leidt onder meer het bestaan van de Brusselse geslachtenfamilies tot de aanleg van cartularia, zie Martens, 'Les raisons', 67-69, en Idem, 'Le cartulaire', 9-10.

¹⁵⁴¹ Dit sluit uiteraard de vervulling van administratieve taken bij andere Bossche instellingen tijdens hun secretarieperiode niet uit, zoals in het geval van hand 20, De Globo, De Mierde en Swertinc de Huxaria.

of een functie als rentmeester of laagschout. Tot in de zestiende eeuw beschouwen zij hun functie als het hoogte- en eindpunt van hun carrière, een contrast met de beroepsmobiliteit van het Leuvense en Antwerpse ambtenarencorps. De geringe doorstroming in Den Bosch wordt in de hand gewerkt door de intrinsieke aantrekkelijkheid van het secretarisschap, dat tot het midden van de zestiende eeuw ook de griffiers- en de pensionarisfunctie omvat, de afgelegen positie ten opzichte van de centrale instellingen in het zuiden van het hertogdom, het mogelijke gebrek aan een zuiver juridische academische vorming en de taalbarrière van het Frans.

Zowel onder het indirecte verpachtingsstelsel als onder het directe benoemingsstelsel vormt de kracht van het familiale raamwerk één van de belangrijkste factoren bij de verwerving van een positie op de stedelijke secretarie. Andere kwalificaties, zoals een notariële bevoegdheid, een geestelijke status of een universitaire graad, lijken van additioneel belang. De notarissen die er kort na de vestiging van het notariaat in Den Bosch in slagen zich in het ambt van stadsclerk te manoeuvreren, zijn de gehele veertiende eeuw vrijwel zonder enige uitzondering gelieerd aan het Bossche patriciaat. Pas met de komst van Swertinc de Huxaria eind veertiende eeuw is voor het eerst een stadsclerk werkzaam die *niet* uit het Bossche circuit afkomstig is. Mogelijk heeft zijn alom erkende financiële expertise, in combinatie met zijn kwalificatie als notaris en een eventuele aanbeveling door de stadsclerk De Mierde, de doorslag gegeven bij zijn aanstelling. Ook wanneer zich voor de aanstelling van de secretarissen een nieuw selectiecriteria aandient in de vorm van academische vorming, blijkt dit geen schiftingselement te zijn. Het bezit van een universitaire graad vormt mogelijk een pre, maar is zeker geen absolute voorwaarde bij de verwerving van een secretariepost.¹⁵⁴² Het leidt hoogstens tot de toevoeging van een nieuwe component aan het al voorhanden zijnde sociaal arsenaal,¹⁵⁴³ zoals bijvoorbeeld bij de uit de schepenfamilies afkomstige notarissen De Best en De Ghemert. Dat de kracht van het familienetwerk voor een kandidaat-stadsecretaris zelfs van doorslaggevend belang kan zijn voor een succesvolle afronding van de sollicitatieprocedure, blijkt uit de benoeming van De Ghele, De Spina en Pelgrom, die zonder notariële bevoegdheid of universitaire opleiding in 1405, 1420 en 1471 nog een secretariepost weten te bemachtigen. Ook bij de benoeming van notaris De Arkel als stadssecretaris komt het belang van de juiste connecties in relatie tot gebleken persoonlijke geschiktheid duidelijk aan het licht. Dankzij de frequente bijeenkomsten vormt de Bossche Onze Lieve Vrouwe Broederschap een raamwerk, dat functioneert als een machtsmakelaar. Door geregelde informatieuitwisseling in informele sfeer worden de 'leading families' als eerste in staat gesteld hun netwerken te activeren bij een eventuele vacature en beschikken gegadigden voor een secretariepost over een ideaal podium om een lobby op touw te zetten bij de bestuurlijke top van Den Bosch.

De in deze studie gereconstrueerde ontstaansdatum van de secretarie én haar organisatorische structuur wijken af van de gangbare opvattingen. Het door Spierings neergezette traditionele beeld van de secretarie als een hiërarchisch gestructureerd ambtelijk apparaat met een gesepareerde registervoering vanaf de tweede helft van de veertiende én een opperste klerk vanaf het begin van de vijftiende eeuw, moet

¹⁵⁴² Zie ook De Ridder-Symoens, 'Training and Professionalization', 160.

¹⁵⁴³ Idem, 'Training and Professionalization', 171.

drastisch worden bijgesteld. In het verlengde van Spierings constateren Hoekx en Paquay recentelijk dat pas vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw van een stadssecretarie sprake is, die uit twee schrijfkamers bestaat met ieder een eigen hoofd, en dat er tenminste sinds ca. 1400 en zeker gedurende de zestiende eeuw vier stadssecretarissen zijn die niet allemaal dezelfde taken kunnen hebben uitgevoerd. Uitgaande van dit (foutieve) beeld concluderen zij bovendien dat deze situatie preludeert op de positie van de secretarie en griffie vanaf de zestiende eeuw.¹⁵⁴⁴ Het is verleidelijk om vanuit een inmiddels achterhaald gebleken secretariestructuur een beeld te schetsen van hoofdelijk bemande, aparte schrijfkamers. Niet alleen omdat dit perfect zou aansluiten bij de organisatie van de stedelijke secretarie in andere Brabantse steden, maar ook vanuit de aantrekkelijkheid van het model dat een logische organische groei suggereert, die het mogelijk maakt de zestiende-eeuwse structuur terug te projecteren. Uit ons onderzoek is echter overduidelijk naar voren gekomen dat er slechts één stedelijke schrijfkamer is, die in het schepenjaar 1419 voor een periode van tien jaar opgesplitst wordt in twee kamers, met als rechtstreeks gevolg de overgang van een enkelvoudige naar een meervoudige registervoering van de schepenprotocollen.

In Den Bosch wordt op het eind van de twaalfde eeuw een prille aanzet gegeven tot de administratieve verschriftelijking in de vorm van deelname aan de optekening van de rechtsregels. Deze optekeningen vormen in de eerste helft van de dertiende eeuw het uitgangspunt voor het verschriftelijkingsproces, aangezien ze direct leiden tot de aanleg van een stadsboek en het voeren van schriftelijke correspondentie. In het laatste kwart van de dertiende eeuw raakt de opmaak van schriftelijke documenten in de vorm van oorkonden in een stroomversnelling. De schepenbank is als beoorkonder van de vrijwillige rechtspraak de onmiskenbare schakel in deze ontwikkelingen. Het volume van de op schrift gestelde rechtshandelingen neemt explosief toe, omdat particulieren en instellingen zich in toenemende mate tot de schepenbank richten voor de vastlegging van hun transacties, een trend die mede bepaald wordt door de groei van de stedelijke bevolking.¹⁵⁴⁵ Alleen al binnen de stad is een steeds groter wordend potentieel aanwezig dat behoefte heeft aan schriftelijke vastlegging. Net zoals in Holland en Zeeland functioneert ook hier de vraag vanuit de samenleving als een vliegwiel voor het verschriftelijkingsproces. Pas wanneer dit proces goed op gang gekomen is, krijgt de verschriftelijking een nieuwe dimensie die niet meer exclusief 'bottom-up' gedirigeerd is. In de tweede fase ontstaan nieuwe administratieve reeksen, die tegemoet komen aan de vraag naar en behoefte aan controle, regulering, regelgeving en rechtshandhaving. Deze nieuwe schriftelijke bronnen vertonen een sterk expansieve kracht in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw en een groeiende diversificatie. In dit vervolgetraject acteert het stadsbestuur niet als een solist, maar in

¹⁵⁴⁴ Hoekx en Paquay, *Inventaris*, 46 en 103.

¹⁵⁴⁵ Bevolkingsgegevens uit de dertiende eeuw zijn niet voorhanden, maar de fysieke groei van Den Bosch wijst op een snelle bevolkingsaanwas. Vóór het eind van de dertiende eeuw is immers al zeer intensieve bebouwing buiten het tracé van de oudste stadsmuur ontstaan, zie Janssen, 'De oudste stadsmuring', 65. In 1318 is men druk in de weer met de aanleg van nieuwe versterkingen. Van een aanvankelijk ommuurde oppervlakte van nog geen tien ha in de periode 1225/50 gaat men in de eerste helft van de veertiende eeuw over naar een stedelijk areaal van zo'n 100 à 120 ha binnen de tweede ommuring, Janssen, 'De oudste stadsmuring', 69. Hoekx en Paquay, *Inventaris*, 55.

wisselwerking met interne en externe spelers, zoals de ambachtsgilden, het notariaat, de geestelijkheid, charitatieve instellingen, de hertog van Brabant en andere steden. De stad is een expanderend veld van pragmatische schriftelijkheid, waar geheel nieuwe reeksen documenten op het terrein van het 'Geschäftsschriftgut' ontstaan die hun impact hebben op een aanzienlijk deel van de samenleving. Voor de tweede fase van het verschriftelijkingsproces, die zich in Den Bosch afspeelt vanaf de veertiende eeuw, gelden de drie door Keller geformuleerde factoren die een rol spelen bij de administratieve verschriftelijking, namelijk het waarborgen van de continuïteit die zonder schriftelijke vastlegging onmogelijk is, de angst voor machtsmisbruik die leidt tot registratie van ambtsbevoegdheden en controlemogelijkheden, en het snel uitbreidende complex aan verordeningen binnen de stedelijke levenssfeer.¹⁵⁴⁶

Het ontstaan van de stedelijke secretarie en het bestuurlijke verschriftelijkingsproces zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Ten aanzien van dit fenomeen zijn op dit ogenblik twee verschillende visies in omloop. Burgers, Dijkhof en Kruisheer, die het Hollands-Zeeuwse materiaal tot 1300/25 bestudeerden, zijn van mening dat de behoefte van de particuliere burgers om hun mondelinge afspraken op schrift te stellen de drijvende kracht is achter de opkomst van een stedelijke secretarie.¹⁵⁴⁷ Benders echter heeft zijn twijfels bij dit 'autonoom proces' vanuit de bevolking en dicht de stadsbesturen een meer actieve rol toe. Hij vraagt zich af of toch niet eerder sprake is van een 'top-down' model.¹⁵⁴⁸ Hierbij wreekt zich mijns inziens zijn aanpak, waarbij hij op basis van de methode Muller en Pitz het fenomeen van de verschriftelijking te Deventer voornamelijk bestudeert vanuit de verschillende veertiende- en vijftiende-eeuwse stedelijke registraties en geen uitputtend paleografisch-diplomatisch onderzoek naar de oorkonden verricht.¹⁵⁴⁹ Dergelijk onderzoek naar de stedelijke oorkonden van Den Bosch lijkt zeker voor de eerste fase van het verschriftelijkingsproces het door Burgers cum suis geschetste beeld te bevestigen. Mogelijk leidt een soortgelijke exercitie te Deventer alsnog tot gelijkaardige bevindingen. Voor de tweede fase van het verschriftelijkingsproces in Den Bosch sluiten we ons aan bij de door Benders voorgestelde 'top-down' oriëntatie.

¹⁵⁴⁶ Keller, 'Die Veränderung gesellschaftlichen Handelns', 24-26.

¹⁵⁴⁷ Burgers, Dijkhof en Kruisheer, 'De doordringing van het schrift', 200-201.

¹⁵⁴⁸ Benders, *Bestuursstructuur*, 299.

¹⁵⁴⁹ Voor deze methode, zie Idem, *Bestuursstructuur*, 26-30.